УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

1-2 (29-30) Рік VIII

НЬЮ ЙОРК 1971 МЮНХЕН

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Представництва на Европу:

Німеччина:

Mr. F. Korduba
8 München 80
Ayingerstr. 17
West Germany

Австрія:

Mr. Borys Jaminskyj
Anastasius-Grün-Gasse 5/2/20
1180 — Wien
Österreich

Франція:

Dr. A. Joukovsky
55, rue des Pyrénées
75 — Paris, France

Великобрітанія:

Mr. L. Chajkiwskyj
88 Heaton Park Drive
Bradford 9, York's
England

Канада:

Монтреаль-Квебек:

Mr. Roman Serbyn
627 Mitchell Ave.
Montreal, Que.
Canada

Манітоба:

Rev. Dr. O. Baran
St. Paul College
University of Manitoba
Winnipeg 19, Man.
Canada

Торонто Онт.

Mr. Wasyl Veryha
215 Grenadier Rd.
Toronto 3, Ont.
Canada

Представництва на ЗДА:

Нью Йорк:

Dr. O. Dombrovskyj
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N.Y. 11432

Mr. A. Bereznyckyj
402 Sweet Ave.
Buffalo, N.Y. 14212
USA

Філядельфія:

Dr. Roman Kos
873 N. 22 St.
Philadelphia, Pa. 19130

Клівленд:

Mr. W. Storozynsky
1621 Lincoln Ave.
Lakewood, Ohio 44107

Колорадо і Каліфорнія:

Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Флорида:

Dr. Roman Klimkevich
573 N. E. 102nd St.
Miami Shores, Fla. 33138

Австралія:

Mr. P. Green, M. i. D.
P. O. Box 1286
Canberra City, A. C. T. 2601
Australia

Головне представництво «Українського Історика:
„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44 240 U.S.A.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

1-2 (29-30)

РІК ВИДАННЯ ВОСЬМИЙ



НЬЮ ЙОРК 1971 МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Видає:
Українське Історичне Товариство

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Published by
The Ukrainian Historical Association

Адреса Редакції і Адміністрації:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240
USA

Ціна цього числа $ 4.00

Редакція в порозумінні з автором може скорочувати і виправляти статті. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 20 стор., рецензії, замітки і листи до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

Druck: „LOGOS", Buchdruckerei u. Verlag, G.m.b.H., München 19, Bothmerstr. 14.

ЗМІСТ

БІБЛІОГРАФІЧНІ НОТАТКИ

ХРОНІКА

CONTENTS

Олександер Оглоблин

ПРОБЛЕМА СХЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ 19—20 СТОЛІТТЯ (до 1917 року)*

Року 1904 великий український історик Михайло Грушевський виступив з науковою критикою традиційної — «звичайної» схеми історії Східньої Европи, яка протягом кількох століть була «святая святих» російської історіографії, здобула собі велику популярність у світовій науці, а в 20 столітті стала *догмою* советської історіографії. Слушно скритикувавши „звичайну схему «руської» історії", Грушевський, у своїй монументальній *Історії України-Руси* і в своїх загальних оглядах української історії, дав свій, *український*, опертий на кількасотлітніх традиціях української історіографії *проєкт* нової схеми історії Східньої Европи й зокрема України.[1] Цей проєкт був одностайно прийнятий новою українською історіографією й знайшов собі подекуди прихильний відгук у неукраїнській, навіть у російській історіографії.

Схема Грушевського, яка стала каноном сучасної української історіографії, однак, у своїй загально-історичній частині мала один дуже істотний недолік, а саме: вона не була завершена, бо охоплювала історію України лише до кінця 18 століття, закінчуючи її ліквідацією Козацько-Гетьманської держави. «Далі залишалося дике поле «пропащого часу» (за виразом М. Драгоманова), де тільки в ділянці культурно-національного життя починала колоситися нива українського відродження».[2]

Для Грушевського 19 століття в історії України — це було «століття українського відродження», яке він розумів, головне, як культурно-національне відродження українського народу. Саме історія цього відродження становить у концепції Грушевського основний зміст української історії 19—20 століття. Таким чином, широка й повноводна ріка історичного процесу України переходила у вузький, хоч сильний і швидкий потік, за межами й осторонь якого залишалося

---

* Доповідь на 8 конференції українських істориків та дослідників суспільних наук Української Вільної Академії Наук у США, в Нью-Йорку, 5 грудня 1970 року.

[1] Мих. Грушевський, «Звичайна схема „русскої" історії й справа раціонального укладу історії Східнього Словянства», *Статьи по славяновѣдѣнію,* вип. I, під ред. акад. В. І. Ламанського, СПБ., Імп. Академія Наук, 1904, стор. 298–304.

[2] Наша передмова до 2 видання *Нарису історії України* Д. Дорошенка. Вид. «Дніпрова Хвиля», Мюнхен, 1966, стор. V.I.

майже ціле суспільне життя тогочасної України. Й що головне, українська національно-визвольна революція 20 століття й відродження української державности з'являлися не як наслідок історичного розвитку України в 19 столітті, а як ніби-то щось припадкове, залежне від сторонніх обставин, подій і чинників, без яких його могло б не бути або навіть взагалі не могло б бути; а в кращому разі, як наслідок і витвір українського національно-культурного руху попередньої доби. Годі й казати, що це створювало на майбутнє велику небезпеку для української історичної науки й, будь-що-будь, для української національної політики.

Це стало особливо ясним на початку 1920-х років, коли українська національна революція зазнала військової й почасти політичної поразки, й коли перед українством лишилася тільки можливість культурного відродження України і — бодай тимчасово — більш-менш відкритий шлях до нього. Одною з важливих і невідкладних вимог цього відродження, скерованою передусім до українських істориків, але не тільки до них, було створення нової — революційної — схеми української історії, і, в першу чергу, історії 19 — початку 20 століття, передреволюційної доби в новітній історії України. Концепція Грушевського *такої* схеми не давала й, звичайно, не могла дати.

Практична потреба цієї схеми з'явилася насамперед в академічному житті, зокрема в університетському викладанні. Обмежуватися в курсі історії України часами *до* 19 століття було вже неможливо: нова советська доба вимагала від нас, істориків, скерувати увагу цілого курсу в бік соціяльно-економічних чинників історичного процесу, і то переважно нової доби — 19-20 століття. Цих вимог концепція Грушевського ніяк не могла задовольнити. Якийсь час можна було давати собі раду, чи, просто кажучи, лявірувати, себ-то, мовляв, через брак часу, курс звичайно не дочитувався до кінця й спинявся на ліквідації Гетьманщини 18 століття, а далі... починалися академічні вакації. Ясна річ, це не могло тривати довго. З другого боку, розвиток історичної науки, бурхливий розцвіт її на Україні в середині і другій половині 1920-их років, ставив перед істориками ту саму вимогу й те ж завдання — продовжити схему Грушевського до 20 століття, принаймні до 1917 року — й, як програма-*maximum*, замінити її новою революційною концепцією.

Не випадково перші спроби в цьому напрямку вийшли з кіл університетських вчених і були пов'язані з їх викладами. Тут треба згадати насамперед *«Матеріяли до економічно-соціяльної історії України 19 століття»* (томи I—II і конспект III тому, Одеса, 1925, 1927, 1929) Михайла Слабченка, професора Одеського Університету (тоді І. Н. О.). Це була «перша наукова спроба подати історію України 19 століття й одна з перших спроб утворити схему українського історичного процесу 19 століття»[3].

[3] Цитата з нашої записки 1929 року про наукову діяльність проф. М. Є. Слабченка – *«Матеріяли до обрання нових академіків»*, Київ, ВУАН, 1929.

Подібне значення, хоч дещо інший характер (хрестоматія) мала *«Україна в епоху капіталізму»* (I—III, Харків—Полтава, 1924—1925), праця Матвія Яворського, професора Харківського І. Н. О. й Українського Інституту марксизму-ленінізму. Були й інші спроби — загального й спеціяльного характеру, які з'явилися здебільшого на ґрунті відповідних університетських курсів і семінарів і, в першу чергу, були призначені для них.

Чи дали ці спроби й публікації науково-обґрунтовану схему історії України 19—20 століття? Звичайно, ні, бо й не могли її дати. В цих матеріялах, хрестоматіях і нарисах були тільки перші спроби, мовляв, ескізи цієї схеми, іноді досить хаотичні або й просто примітивні. Вони тільки тимчасово і лише частково могли задовольнити пекучі потреби академічного *викладання*. Зате вони мало, іноді дуже мало, давали *для науки*. Треба було спочатку дослідити, науково простудіювати на підставі джерел, які ще треба було знайти й вивчити, низку основних проблем і спеціяльних питань української історії 19—20 стол., і в межах і можливостях кожної з цих проблем, кожного з цих питань — і дослідів над ними — збирати, мовляв, цеглини для майбутньої будови наукової схеми історії цієї доби. Ця робота почалася в широкому маштабі в середині 1920-их років, в різних науково-історичних осередках УССР, зокрема в Академії Наук, включно з Історичною Секцією Грушевського. У цій роботі довелося й нам взяти участь, спочатку на терені Київського Університету, а потім (з 1926 року) у ВУАН, у ближчій і дружній співпраці з одеським осередком М. Є. Слабченка й харківським осередком акад. Д. І. Багатія.

Вже перші висліди праці українських істориків над 19 — початками 20 століття дали чимало, а обіцяли ще більше. Щоправда, історики старшої ґенерації, з тих чи тих причин, не могли взяти безпосередньої творчої участи в цій роботі. Але вони залучають і заохочують до неї своїх молодших співробітників і учнів. Ось, приміром, М. Є. Слабченко. Він сам був надто зайнятий і заглиблений у 18 столітті, з виразним нахилом до давніших часів української історії (маємо на увазі його цікавий твір *«Февдалізм на Україні»*, Одеса, 1929, який, на жаль, побачив світ лише у формі цикльостилю, і то з обмеженим накладом).[4] Але під впливом і керівництвом Слабченка, майже всі його учні працюють у царині 19—20 стол. і дають низку поважних наукових творів. Зрештою, й наукова думка Слабченка раз-у-раз повертається до проблеми 19—20 століття (приміром, його концепція «українського імперіялізму»[5] або ж його оцінка революції 1917 року, зокрема на Україні).

---

[4] Навіть остання, відома нам, публікація Слабченка – статейка в *«Историческом Журнале»* 1942 року (ч. 7) про «Проложное сообщение о предлетописной Руси» – ще більш віддалилася від 19 століття.

[5] У неопублікованому листі до Д. Є. Бованенка Слабченко писав: *«Імперіялом на Україні був одвертий – російський, починаючи з Бо-зна яких часів. Маєте рацію, говорячи, що ми були колонією. Але, бачте, ми були*

Так само й Д. І. Багалій. Багато його учнів і співробітників, особливо молодших, досліджують здебільшого 19 і початок 20 століття, використовуючи для цього новий архівний матеріял.

Сам М. С. Грушевський, зайнятий, головне, дослідженням історії Хмельниччини (в рамцях його *«Історії України-Руси»*), своєю *«Історією української літератури»*, історіографією 18 ст. й соціологічними проблемами історії України, не міг віддати більше часу 19 століттю, окрім хіба історії громадської думки тої доби, де він дав низку цінних творів. Але він широко відкриває шлях своїм учням і співробітникам до студій над різними питаннями історії 19 — початку 20 століття (праці О. Ю. Гермайзе, С. В. Шамрая та інших).

Іншу картину бачимо в молодших *провідних* істориків 1920-х років. Наприклад, М. І. Яворський, після перших, досить легковажних публікацій популярно-хрестоматійного характеру, дає цінну монографію «Нариси з історії революційної боротьби на Україні» (2 томи, Харків, 1927, 1928), а майже всі його учні працюють над історією України 19 століття. Кілька слів *pro domo sua*. У другій половині 1920-их років мої праці в царині економічної історії України чимраз більше пов'язуються з 19 століттям. Хоч головну мою увагу в той час було присвячено 17—18 століттю, властиво Мазепинській добі, але разом зі своїми учнями, об'єднаними в Семінарі вищого типу з економічної історії України при Київ. І. Н. О., я працював над історією капіталізму

колонією, яку оспорювали в російського капіталізма чужинці (французи). Завдяки цьому, суто-українська буржуазія (не селяне!) теж існувала. Вона балансувала між обома імеріялізмами — російським і французьким. Крім того, ця буржуазія ділилася в свою чергу на 2 угрупування: 1) що йшло по лінії національного об'єднання (від Карпат і до Кавказу), й 2) що виходило з територіяльних поглядів. Уже саме прагненя відриву частин української людности від якоїсь держави в інтересах об'єднання є імперіялізм ембріонального типу. Таке зараз маємо в Румунії, Польщі, Сербії й ін. Коли є панславізм, то конечно має право бути панрусізм й ще далі панукраїнізм. Отой панукраїнізм і є вияв українського імперіялізму, а культура мислилася тут суто-українська. Дефект цієї концепаії — кволість українського капіталізму, щоб він міг би тоді щось зробити. Територіяльно-український імперіялізм був сильнішим. Він стояв на захваті і не-української території — від Карпат до Волги (Драгоманівський підхід) й до Аральського озера, плюс дальнесхідні колонії. Відрив від Росії не припиняв Російської *культури. Такі пани любили посилатись, як на зразок, на Америку. В цих імперіялістів був ще інтерес: проливи і Царгород. Бажання було скромне: російський багнет дасть їм це все, а потім Україна (з російською культурою) відділиться від Росії. Була й третя течія: по-українськи свідома буржуазія приймала точку поведінки й погляду 2-ої течії. Таким чином, про імперіялізм український можна говорити зовсім свобідно. Про це я зараз пишу в III томі „Матеріялів", де вияснюю й значення України як колонії sui generis, про характерні особливості колоніяльного імперіялізму тощо. Може, в цьому році й видам III том». (29. V. 1929, Одеса).* Цей том залишився неопублікований.

на Україні 19 ст.[6] Так само було й у Комісії Соціяльно-Економічної історії України ВУАН на рубежі 1920—1930-х рр. Цих наукових осередків та їхніх праць було далеко більше, але вся їх робота йшла в тому самому напрямку: дати наукові монографії з історії 19 століття, як конче потрібний матеріял для створення наукової схеми історії України цієї доби — й синтези цієї історії, отже історії передреволюційної України. Ми свідомо й послідовно прямували до цієї мети, історіографічна й історична вага якої була для нас ясна. У тогочасному нашому листуванні та мемуарних документах домінує думка про потребу будувати і розбудовувати нову, революційну історичну школу, творити нову схему історії України, схему, яка виправляла б і продовжувала схему Грушевського, але в іншому напрямку, ніж той, яким ішла офіційна советська, т. зв. марксо-ленінська історіографія. Бо цей *наш* напрямок був *науковий і український*. Він вів до створення наукової синтези історії України 19—20 ст., тоді, як шлях офіційної советської історіографії вів її неминуче в бік *антинаукової й антиукраїнської* синтези української історії, і згодом так блискуче втіленої у «Переяславських Тезах» ЦК КПСС 1954 року.[7] Зудар між цими двома тенденціями й концепціями був неминучий. Він закінчився советським погромом української історичної науки в 1930-х роках, що обірвав на кілька десятиліть працю над схемою історії України 19—20 ст., — й глибоким ідейним і політичним розривом між нами у повоєнну добу.

**
*

Щоб створити *макет* або принаймні накреслити *проєкт* схеми історії України 19—початку 20 століття, треба насамперед визначити ті *основні проблеми*, які стоять перед дослідником тої доби, себ-то виразно уявити собі головні процеси історичного розвитку тогочасної України, на фоні й у зв'язку з історією цілого Східньо-европейського світу. Отож, кілька слів про наше уявлення цих проблем і наше розуміння їх історичного розвитку.

Що-ж являла собою історія України 19—20 століття (дореволюційної доби?)? З яких процесів складався історичний розвиток цієї частини Східньої Европи? Насамперед перед нами виступає *процес формування українського територіяльного масиву*. Україна вступила в 19 століття, як конгломерат кількох відмінних історично-географічних територій, що з них кожна мала власну історичну долю.

---

[6] Наслідком тої праці була моя книга «Нариси з історії капіталізму на Україні», I, Харків–Київ, 1931, і низка статтей моїх і моїх учнів, опублікованих у різних виданнях (зокрема ВУАН) 1920–1930-х років. Але більша частина праць Семінару залишилася неопублікованою й, мабуть, загинула. Див. мою працю «Ukrainian Historiography 1917—1956», *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.*, Vol. V—VI, 1957, No. 4 (18)—1, 2 (19—20) pp. 325—326.

[7] Див. нашу працю *«Думки про сучасну українську советську історіографію»*, Нью-Йорк, ООЧСУ, 1963, стор. 18—20.

а) З одного боку, маємо *Лівобережну Україну,* кол. Гетьманщину, територію Козацько-Гетьманської держави 17—18 століття, з якою певною мірою пов'язана була, але, разом з тим, мала окреме історичне минуле, *Слобідська Україна,* терен української колонізації на землях, підвладних Московській царській державі.

б) З другого боку, маємо *Правобережну Україну,* терен давньої Україно-Руської Княжої дерхави й пізнішої Козацько-Гетьманської держави 17 століття. Ця територія, заселена українською людністю, до кінця 18 століття перебувала під владою Речи Посполитої Польської, і щойно тоді потрапила до складу Російської імперії, ще не об'єднана органічно з кол. Гетьманщиною. Цю територію російський уряд досить довго вважав за «край польський», а потім визначив терміном «Юго-Западный Край» Російської імперії.

в) Поміж цими двома Українами, російською і польською, лежав до кінця 18 стол. окремий величезний простір — *Південної України,* з давніх-давен органічно зв'язаний з цілим комплексом українських земель, але в нову добу української історії (16—18 ст.) певною мірою відокремлений від нього й репрезентований до 1775 року державою (республікою) Війська Запорозького Низового й турецько-татарськими володіннями на півночі Чорноморщини, а пізніше т. зв. *Новоросією,* або Новоросійським Краєм, який Росія ще довгий час, навіть вже по революції 1917 року вважала за органічну частину Російської держави.

Поза межами цих 3-х частин Української Землі були:

г) *Західньо-Українські Землі* — Галичина, Буковина й Закарпатська Україна, які до середини 20 століття ніколи не належали до складу Російської імперії; й

ґ) терен *нової української колонізації,* між Доном і Волгою й між ними й Кавказьким хребтом, — територія, яку можна умовно назвати *Полуднево-Східньою Україною.*

Об'єднання всіх цих окремих теренів в одну й єдину національно-територіяльну цілість, іншими словами, процес формування Української національної території й створення Українського національно-територіяльного масиву, який відбувався в 19 столітті, відбувається і в 20 столітті, і, будь-що-будь, не завершений і досі, становить один з найголовніших процесів української історії 19—20 століття, і тим самим дуже важливу, зокрема з методологічного погляду, проблему новітньої української історіографії — *проблему територіяльну.*

Треба зауважити, що ця проблема не така проста, як воно може здаватися на перший погляд. Бо мова мовиться не про механічне сполучення, мовляв, зліплення окремих територій, не про уніфікацію їх адміністративного устрою й режиму, не про нівеляцію їх історичних особливостей в загально-українському казані. Ні, йде про процес органічного з'єднання, споєння всіх цих елементів — географічного, економічного, політичного — в *єдиний національно-територіяльний комплекс сучасної, новітньої України,* а принаймні того, *що* іноді — мабуть, не зовсім точно — зветься *Великою Україною.*

Одним з дуже важливих чинників, який так чи інакше впливав на напрямок і хід цього процесу, було перебування українських земель у складі чужої великої держави — Російської (чи Всеросійської) імперії, централістична політика якої була якраз скерована на те, щоб не допустити до створення таких великих національно-територіяльних масивів, як Україна. Якщо російський уряд зберігає, з певних політичних та військово-стратегічних причин, майже до кінця царської імперії комплекс Правобережної України, як «Юго-Западного Края», зі спільним генерал-губернаторством, з великими відмінами у громадському устрою (маємо на увазі відсутність земств на Правобережжі, які утворені були там щойно 1911 року), то Полуднева Україна, або «Новоросійський Край» втрачає свою адміністративно-політичну єдність (генерал-губернаторство) у другій половині 19 століття, перетворюючись на 3 звичайні російські губернії і зберігаючи лише подекуди — і то здебільшого в побутовому вжитку — давнішу назву «Новоросія», а Лівобережна Україна, втративши своє генерал-губернаторство ще в першій половині 19 століття й так само ставши 3 російськими губерніями, поволі губить і свою колишню назву «Малоросія», яка від другої половини 19 ст. поширюється вже на цілу підросійську Україну, як Лівобережну, так і Правобережну. Не можна, звичайно, ігнорувати або недоцінювати й ці адміністративні й термінологічні зміни. Але не вони відіграли вирішальну ролю в процесі формування Українського національно-територіяльного масиву. Значно більший, можливо, навіть вирішальний вплив на цей процес мав *економічний розвиток України в 19 і на початку 20 століття.*

Друга проблема, історична і наукова вага якої самозрозуміла, це *проблема економічна:* процес капіталістичного розвитку України, і в цьому процесі — консолідація українських земель з відмінною історичною та економічною долею в *єдиний національно-господарський організм.* Ця проблема була вже об'єктом дослідів історичної та історико-економічної науки — української, російської й закордонної, досовєтської, совєтської й несовєтської, — висновки якої іноді діяметрально протилежні: теорія »єдиного всеросійського ринку»; теорія самостійного українського господарського організму; різні проміжні між цими протилежностями — концепції і думки. Розкладаючи і ліквідуючи февдальне господарство й кріпацьке суспільство українських земель і створюючи *всеукраїнський* ринок, капіталістичний розвиток України в 19 столітті й був головним чинником перетворення українських земель в єдиний національно-територіяльний масив України.

Але й ця проблема — проблема економічна — в українських умовинах 19 століття становить проблему *комплексного* характеру. В дослідженні цієї проблеми мусимо, крім внутрішніх чинників господарського життя та його розвитку, приділити належну увагу таким питанням, почасти дуже дискусійним, як-ото: *а)* становище українського господарського організму в оточенні чужого економічного світу, передусім російського і польського, які мали не лише економічний, але — що було далеко важливіше й важче — й політичний вплив на україн-

ську економіку; *б)* зв'язане з цим питання про колоніяльність української економіки або про колоніяльний характер економічної політики Росії щодо України; *в)* питання про взаємини і боротьбу українського капіталу з капіталом російським і польським, і боротьбу тих капіталів між собою за український ринок; *г)* питання про ролю закордонного капіталу в економічному розвитку України, зокрема в другій половині 19 й на початку 20 століття, й пов'язане з цим, але самостійне; *ґ)* питання про ролю України у світовій економіці та їх обопільні зв'язки; *д)* внутрішні аспекти розвитку українського господарства в ту добу (цілий комплекс аграрних, промислових, торговельних, фінансових, транспортових, технологічних тощо питань); *е)* питання про економічну районізацію України в історичному аспекті й відмінність характеру й темпу господарського розвитку головних економічних районів України; й нарешті, *є)* питання про колонізаційні процеси — внутрішній і зовнішній — України за даної доби, — питання, яке може бути й окремою проблемою між першою (територіяльною) і другою (економічною) проблемою.

Третя проблема, яка стоїть перед дослідником історії України 19—20 стол. — це, ясна річ, *проблема політична,* зокрема: *а)* державноправний і політичний стан і статус України в складі Російської імперії; *б)* імперська політика щодо України; *в)* реакція політичних кіл України та тую політику; й *г)* формування — ідеологічне та організаційне — *української* політики в 19—20 стол.

Четверта проблема, цілком природно, пов'язана з попередньою, — це *проблема української провідної верстви* в 19 і на початку 20 століття. Ми вже торкалися цього питання, зокрема у спеціяльній доповіді в УВАН. Не спиняючися зараз на цьому, зазначимо тільки, що без дослідження і розв'язання цієї проблеми, історичний розвиток України в 19—20 стол. буде незрозумілий. І ця проблема досить складна, а головне майже не розроблена в науці. Її не досліджувано в совєтсько-українських умовах ні в 1920-х роках, коли ще був сильний вплив народницької (точніше, неонародницької) історіографії, ні пізніше, аж до цього часу. А на еміґрації студії над цією проблемою дуже утруднені передусім через брак тут відповідних архівних джерел, а почасти й під тиском залишків і традицій народницької історіографії, для якої ця тема була й залишилася дуже непопулярною. Між тим, ми конче мусимо знати історію провідної верстви на Україні в 19—на початку 20 століття. Це історія українського (в територіяльному розумінні цього слова) дворянства, його *а)* еволюція в історично-територіяльних рамцях, себ-то на Лівобережжі, Правобережжі, Полудневій Україні й т. д.; *б)* консолідація в маштабі цілої України (принаймні т. зв. Великої України); *в)* роля в національному (культурному і політичному) русі, й, нарешті, *г)* уступання, як провідної верстви, в нових історичних умовах — на межі 19 і 20 століть.

П'ята проблема, пов'язана з попередньою і, звичайно, з усіма іншими, як перед нею, так і після неї, це *проблема соціяльно-політична,* проблема *соціяльної структури України в 19—20 стол.* Це, ясна

річ, не питання «безклясовости» чи «клясовости» української нації, яке давно вже вирішене в українській історіографії, і яке дуже примітивно, а головне, зовсім даремно намагається накинути (й закинути) нам совєтська критика. Це просто питання нормального розвитку соціяльної структури України й українського народу в епоху капіталізму і, звичайно, в державно-політичних рамцях Російської імперії. Зокрема, це питання історії українського селянства й історії українського (територіяльного) міщанства і ролі їх обох у формуванні українського капіталістичного суспільства і, як спеціяльне питання, проблема української буржуазії й українського пролетаріяту, яка була колись дискусійною й яка не втратила певних ознак дискусійности й дотепер.

Шоста проблема — *проблема культурного процесу* України в 19—20 стол., а зокрема питання українського культурно-національного (чи національно-культурного) відродження 19 століття, досі була центральною темою української історіографії в її дослідах над 19 і початком 20 століття. Це мало свої позитивні й неґативні наслідки. *Позитивним* було те, що зібрано й частково систематизовано та опубліковано й досліджено великий джерельний історично-культурний матеріял, який конче потрібний для загальної історії цієї доби. Зате *неґативно*, а то й шкідливо відбилася на дослідах над цією проблемою канонізована схема культурного процесу, як виключно українсько-етнічного, українсько-мовного, а навіть українсько-політичного процесу, до якого, майже до останнього часу, включалося тільки те, що говорилося, писалося й творилося українською мовою або діячами й творцями (вченими, письмениками, мистцями, тощо) українського етнічного походження. Все інше — й велике культурне багатство України вважалося за неукраїнське (або не за українське) й віддавалося чужій культурі, переважно російській і польській. Крайня пора вже цю політику роздавання культурних цінностей України й, будь-що-будь, збіднення українського культурного капіталу — припинити. *Все, що було створене на Українській землі, силами українських (територіяльно й національно) культурних діячів (та установ), незалежно від їх етнічного походження й характеру і незалежно від мовної форми культурних творів, належить до України. Єдиним селекційним критерієм може бути тільки дух, зміст і ідеологія самого твору.* Лише така картина культурного розвитку України дасть правдиве й повне уявлення про стан і тенденції українського культурного процесу в 19 і на початку 20 століття.

Й нарешті, *сьома основна проблема*, яка є не лише підсумком попередніх шістьох проблем, але й має самостійне й величезне історичне значення — *це процес формування модерної Української нації*. Без цієї проблеми поставлення й розв'язання всіх інших проблем мало б, у кращому разі, лише обмежене й умовне значення. А найголовніше те, що, не розв'язавши цієї проблеми, не можна ні зрозуміти модерної історії України, історії нашої сучасности, ні відкрити правдивий шлях для майбутньої української історіографії, що є головним завданням

нашої історіографічної доби й головним обов'язком нашої ґенерації істориків України.

Цими — хоч основними — проблемами не вичерпується, звичайно, зміст історії України 19-початку 20 століття. Є ще чимало спеціяльних питань, які вимагають свого дослідження й висвітлення. А втім, кожна з вищезгаданих проблем, по суті, являє собою цілий і здебільшого досить складний комплекс питань, тим важчих для дослідження, що український історичний процес 19—20 стол. відбувався в дуже скомплікованих умовинах загального історичного розвитку Східньої Европи того часу. Ці умовини визначають для історика-дослідника 19—20 стол. такі головні postulata:

1. Історію України цієї доби, зокрема на терені Великої України, треба розглядати й вивчати лише, *як самостійний історичний процес.*

2. Історію України цієї доби, зокрема на терені Великой України, треба розглядати в маштабі *цілої* Східньої Европи, з особливим узглядненням українсько-російських відносин.

3. Історію України цієї доби, на всіх українських землях, не можна обмежувати «лише потоком національно-культурного розвитку, а треба бачити в ній широку й повноводну течію економічного, політичного й культурного життя великої країни та її великого народу.»[8]

До тих трьох основних postulata ми хотіли б додати ще один, бодай, як *дезидерат*. Як і в кожну добу нашої історії, дослідник 19—20 століття мусить належну увагу приділити не лише процесам, інститутам, ідеям і подіям досліджуваної доби, але й усім тим, більшим і меншим, *діячам,* які творили цей історичний процес і, так, чи так, добре, чи зле, керували ним або впливали на нього.

Лише тоді, коли ці студії і досліди будуть переведені, бодай в основних рисах і з додержанням усіх вимог науково-історичної методології, історик зможе побачити правдиве, реальне, а не уявне обличчя України 19-початку 20 століття й дати наукову синтезу українського історичного процесу цієї доби в своїх *повноцінних* творах.

*

Нам хотілося б торкнутися ще одного питання, вага якого для схеми історії 19—20 століття цілком очевидна. Це питання про *періодизацію* цього відтинку історії України. Звичайно, кожна періодизація є *умовна.* Й здебільшого вона подиктована не так науковими, як практичними потребами й інтересами. Але періодизація історії України 19—20 стол. має специфічні труднощі. Пов'язання, а іноді й залежність українського історичного процесу від російського й, *mutatis mutandis*, на Західньо-Українських Землях від польського й австро-угорського — ускладнюють завдання дати науково-обґрунтовану періодизацію історії України, особливо останніх століть.

---

[8] З нашої передмови до 2 видання «Нарису історії України» Д. Дорошенка (Мюнхен, 1966, стор. VIII).

В періодизації української історії 19—20 стол. звичайно застосовують загально-імперський, по-суті, російський критерій. Російська, а за нею й новітня совєтська історіографія простісінько включає історію російської України до складу російської історії, цілковито іґноруючи властивості Українських земель та їх історичного процесу й уживаючи майже тотожньої термінології («Новоросія», «Юго-Западный Край», а навіть «Малоросія», чи «малороссийские губернии», в розумінні цілої російської України). Слідом за російською (совєтською) йде й українська совєтська історіографія, хіба-що іноді зберігає деякий термінологічний декорум української окремішности.

Канонізована совєтська періодизація історії 19—20 стол. вживає два види періодизації: а) загальну, побудовану на економічному або, точніше, соціяльно-економічному ґрунті («февдально-кріпацька», а для 19 ст. — «дореформна доба», «доба капіталізму», «доба імперіялізму»); й б) спеціяльну, яка пов'язана з історією революційних рухів у Росії й реакції на них з боку царського уряду («декабристи», «революційна ситуація кінця 50-их — початку 60-их рр. 19 ст.», «народництво» (в його різних видах), або «революційно-демократичний рух»; «марксизм»; «революція 1905—1907 рр.»; «доба реакції»; «період нового революційного піднесення 1910—1914 рр.»; «період першої світової війни» тощо).

Досить легко помітити, що в усій цій — спеціялізованій і деталізованій періодизації є чимало схоластики, штучности, при чому втрачається сенс самої історичної періодизації, бо в основу її кладеться не універсальний науковий критерій, а специфіка окремих процесів і явищ, а навіть просто поодиноких подій. Так, чи так, дотепер в історії України 19—20 стол. застосовується звичайна й загальна *російська* періодизація. Це явище і цю тенденцію не можна вважати за нормальні — вони просто *ненаукові*. Треба шукати інших критеріїв і інших шляхів.

Немає жадного сумніву, що періодизація історії України 19—20 стол. мусить бути побудована на основі *самостійности українського історичного процесу,* оперта передусім на *українському* історичному матеріялі й так, чи так пов'язана з *історичним розвитком Східньої Европи й цілого европейського світу*. На нашу думку, розроблення *загальної* періодизації історії України 19—20 стол. — це справа майбутнього. А тим часом можна застосовувати, в разі потреби й можливости, як тимчасовий засіб, *спеціяльну* періодизацію в межах тої чи іншої проблеми, тої чи іншої ділянки історичного життя України.

*

Картина, яку ми щойно побачили, може вразити дещо темними фарбами сучасного стану науки щодо історії України 19-початку 20 століття. Можливо, дехто закине нам недооцінку або й нехтування тої *чималої* роботи, яку досі виконала українська й неукраїнська, головне російська й почасти польська й закордонна, історіографія в цій

царині. Ні! Ми знаємо цю роботу й високо, хоч і критично, оцінюємо її наслідки. Але так само знаємо й не боїмося сказати це одверто, що історична наука, зокрема українська, ще далеко не виконала, не встигла виконати або не могла виконати свого обов'язку щодо історії *українського* 19—20 століття, його дослідження та його синтези. Знаємо також, що сучасність — наукова, академічна, врешті політична — вимагає від нас, щоб ми приділили цій справді *цілині* української історії належну увагу навіть тут, на чужині, де ми такі бідні на джерельний матеріял.

Що-ж ми повинні й що можемо тепер і в ближчому майбутньому зробити? Найлегше, мабуть, буде створити проєкт або, може, низку проєктів схеми історії України даної доби. Годі заперечувати можливість такого проєкту (чи проєктів) або легковажити його (чи їх) вартість, чи принаймні корисність, зокрема для практичних потреб навчання або популяризації. Зрештою, ніхто не заборонить нікому складати такі проєкти. Але кожна *наукова* схема мусить бути побудована на науково пропробленому, критично перевіреному й документально обґрунтованому матеріялі. Інакше це був би будинок без фундаменту.

Отже, головне, невідкладне й, безперечно, нелегке завдання — це розпочати наукові студії *монографічного* характеру над окремими проблемами й питаннями української історії 19—20 століття. Треба скласти бодай орієнтовний *тематичний плян* цих студій і дослідів, довівши його до відома ширших кіл істориків, українців і неукраїнців, що зацікавлені у східньоевропейській історичній проблематиці. Передусім це торкається наших учнів — докторантів українїстики. Останнє, зокрема, можна зробити шляхом заведення до програми університетських студій відповідних курсів і семінарів з історії України 19—20 століття. Треба також опрацювати *плян видання й перевидання* бодай головних джерел і наукової літератури до історії України цієї доби. Хотілося б вірити — тут дозволимо собі звернутися до наших істориків на Батьківщині, — що, не зважаючи на все, що вільно, чи невільно ділить нас, вони звернуть увагу на цю, досі занедбану й забуту ділянку українського джерелознавства, хоч би за добрим прикладом істориків совєтської Росії, і в недалекому майбутньому дадуть українській і світовій науці низку так потрібних для неї джерельних видань.

Отже, слідом за нашими попередниками — історіографічною ґенерацією 1920-их років, ставимо на порядок денний цю важливу й актуальну справу, що, як нам здається, не може не цікавити також наших колеґ на Україні. І які б ми не були ще далекі від реалізації цієї справи, як довго ще довелося б нам, чи, може, й нашим наступникам чекати на створення *наукової* схеми історії України 19—20 століття, треба вже тепер починати це діло, й можна з надією дивитися на майбутнє цієї проблеми. Бо правильний напрямок вартий половини пройденого шляху.

Н. Полонська-Василенко

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ (1921—1971)

1. ВІДЕНСЬКА ДОБА

1971 рік є дата одного з визначних ювілеїв України: 50-ліття Українського Вільного Університету, єдиного національного університету цілої еміґрації. Він не був єдиним університетом, що його заснували еміґранти після прогри визвольних змагань: був Балтійський університет в Гамбурзі, німецький в Празі, університет УННРА в Мюнхені. Всі вони матеріяльно були більш забезпечені, ніж Український — але жодний з них не довгий час існував, а спроба чехів заснувати університет в Людвіґзбурзі не була здійснена. І тільки Український Вільний Університет, не зважаючи на тяжкі умови існування, працює 50 років і зберігає той вогник вільної науки, що його 50 років запалили українські культурні діячі у Відню.

В часи після прогри Визвольних Змагань значну ролю серед української еміґрації почав грати Відень; місто мало потерпіло від війни і в ньому скупчилося багато української еміґрації, головним чином інтеліґенції з Галичини та Буковини. Року 1920 ця інтеліґенція, серед якої було багато вчених, почала влаштовувати лекції, академічні виклади з різних дисциплін. Слухачів збиралося чимало, але випадковими були і теми, і контиґент слухачів: були люди з університетською освітою, і зовсім без неї, було багато жінок, що прагнули поповнити ґімназійну освіту. В цілому виклади мали великий успіх, і це стало одним з поштовхів влаштувати систематичні курси.

У Відні існувало Товариство українських журналістів та письменників. Воно подало ініціятиву організувати такі курси. Член Товариства, кол. декан Львівського університету, відомий лінґвіст проф. Олександер Колесса, перший подав думку про заснування Українського університету. Цю ідею було схвалено 17 січня 1921 року, в приміщенні «Союзу архітектів» на Ешенбахерштрассе 9: це дата і місце зародження УВУ.

Була організована Рада, до якої вступили професори: Олекнандер Колесса, Станислав Дністрянський, Іван Ганицький, Володимир Старосольський, і два представники від Товариства журналістів та письменників; це були Олександер Олесь (Кандиба), та д-р Володимир Кушнір. Почалася підготовча організаційна праця. Університет з самого початку поділявся на два факультети: філософічний та правни-

чий. Професорами були: на філософічному факультеті — Дмитро Антонович, відомий знавець українського мистецтва, Іван Горбачевський — хемік світової слави, Дмитро Дорошенко, відомий історик України, Олександер Колесса, Степан Рудницький, відомий географ України, Степан Смаль-Стоцький — філолог, один з перших академіків Української Академії Наук у Києві. На правничому факультеті були: Станислав Дністрянський, відомий знавець міжнародного права, кол. депутат до Віденського парляменту; Ростислав Лащенко — історик українського права, Михайло Лозинський, правник, Олександер Одарченко — економіст, професор Варшавського університету, Володимир Старосольський, теорія права, Сергій Шелухин, дослідник українського права, Федір Щербина, статистик, член-кореспондент Російської Академії Наук.

Першим ректором обрано було проф. О. Колессу.

В травні 1921 року почалися виклади в Українському Вільному університеті. Студентів було досить: 65 на філософічному факультеті і 25 на правничому.

Проте, не зважаючи на видатний склад професорів, на достатнє число студентів, Український університет у Відні не міг розгортатися. Йому не вистачало матеріяльної бази. Причин було багато. Перш за все Відень втрачав своє значення, як головний осередок української еміґрації. В зв'язку з тим українські громадські установи, які взяли на себе матеріяльне забезпечення університету, не могли виконати цих зобов'язань, бо самі занепадали, або ліквідувалися. Студентства було замало, і само воно було злиденне, щоб підтримувати університет. Була конечна потреба пошукати іншого, більш сприятливого терену, до якого перенести університет. Доля університета склалася цілком випадково.

Літом 1921 р. проф. В. Старосольський поїхав до Праги на з'їзд соціялістичної партії. В Празі він зустрів інженера Нечаса, соціялдемократа, референта українських справ в канцелярії президента Масарика. В розмовах зупинилися вони на долі українського університету і Старосольський розказав про невідрадне становище університету в Відні. На це інженер Нечас запропонував перенести університет до Праги і сам зреферував цю справу Масарикові. Протягом одного дня справа була полагоджена.[1] Так оповідав про цю подію проф. І. Мірчук. Д-р Роман Голіят, зі слів проф. Р. Смаль-Стоцького, розповідає про це інакше. Він пише, що не зважаючи на матеріяльні труднощі існування УВУ в Відні, Рада університету стала шукати іншого місця для його осідку і зупинилася на Празі, на ініціятиву ректора О. Колесси. Року 1921, 11 лютого, обираючи Прагу, як місто осідку університету, брали до уваги, що там перебувало багато української студентської молоді, понад 5000 людей. З доручення Ради на початку травня 1921 року, ректор О. Колесса та проректор С. Дні-

1 І. Мірчук, Український Вільний Університет», *Науковий Збірник УВУ*, т. V, Мюнхен, 1948, стор. VIII.

стрянський поїхали до Праги. Вони зустріли тепле прийняття з боку прем'єр міністра, міністра закордонних справ та міністра освіти. Ректор О. Колесса був прийнятий президентом Т. Г. Масариком.[2] Всі вони охоче погодилися прийняти Український Вільний Університет.

ПРАЗЬКА ДОБА

Літом 1921 р. Український університет був перенесений до Праги. Двома декретами — міністра закордонних справ 16 вересня, та міністра освіти 5 жовтня 1921 р. ухвалено було його право азилю та перебування на території Чехословаччини. Він дістав матеріяльне забезпечення, субсидії для студентів, право викладати лекції в залях Карлового університету в Празі. Тоді він дістав і назву «Українського Вільного Університету», складено було «статут», і встановлено право студентів та покладено було ті правні та матеріяльні права, на основі яких він існував протягом дальших 24 років.[3]

Обрання Праги для УВУ було надзвичайно вдалим. На той час може найбільше скупчення української молоді було в Празі. Це була та молодь, що брала участь в арміях Росії та Австро-Угорщини, а пізніш України проти большевиків та Польщі. До Чехословаччини перейшла бриґада генерала Крауса. Були вояки інтерновані в таборах Чехословаччини, згуртовані в таборах Йозефова та Яблінного, було багато молоді з армії УНР, УГА, дехто з студентів, що втекли з львівського університету, коли поляки його польонізували, та з Черновецького університету, що його румунізували.

До цієї основної маси молоді час від часу вливалися нові. Коли в 1939 р. мадяри зайняли Карпатську Україну, багато молоді перейшло до Праги й вступило до УВУ. Того ж року большевики зайняли Галичину й студенти з університету теж перейшли до УВУ. Взагалі за тих часів у Празі було біля 5000 української молоді. До УВУ вступали не тільки українці: були німці, лотиші, білоруси, румуни, мадяри, жиди і росіяни.

В УВУ, за перші роки існування, було понад 500 чоловік, в роках 1921—1922 було максимальне число 700 душ на обох факультетах. Поволі число студентів зменшувалося: багато закінчувало курс, а нових було менше. В останні роки 1939—1941 число їх впадо до 60 душ.[4]

Коли було перенесено УВУ до Праги й обговорювалася його структура, Рада УВУ висловила бажання мати три факультети: правничий, філософічний та природничий. Проти цього виступили чеські чинники, і дали іншу пропозицію: правничий факультет дістав назву «факультет юридичних та соціяльних наук», а філософічний був поді-

---

[2] R. Holian, *Short History of Ukrainian Free University,* New York 1964, p. 4.
[3] Р. Голіят, *цит, пр.,* стор. 12, 13, 14.
[4] *Там же,* стор. 17.

лений на два відділи: історично-філософічних наук та природничих наук.[5]

Число професорів на Празький період історії УВУ значно збільшилося, порівнюючи з Віденським. До професорів, що приїхали з Відня, приєдналося багато вчених з Західньої України; вони брали участь в УГА і залишилися на Заході, інші приїхали з підсовєтської України з армією УНР, а інші в дипломатичних місіях, за гетьманської держави, або Директорії. Серед них були видатні вчені, як В. Біднов, історик української Церкви, з Катеринослава, В. Кубійович — кол. доцент Краківського університету, географ, Б. Матюшенко, гігієна, В. Щербаківський, археолог з Полтави, О. Шульгин, історик, амбасадор Української Держави в Болгарії, О. Лотоцький — церковне право, Ф. Швець, геолог та О. Андрієвський — цивільне право та інші. За останній рік — Празького періоду, 1944 р. вступили вчені з совєтської України: історики О. Оглоблин та Н. Полонська-Василенко — колишні професори Київського університету, П. Ковалів — мовознавець, професор Педагогічного Інституту в Києві, Л. Окіншевич — історія права, кол. старший науковий співробітник Української Академії Наук.

Загальний характер УВУ Празької доби значно ріжнився від Віденького, У Відні малий гурток українських вчених, переважно з Західньої України, заклав маленький університет для невеликої групи студентів, переважно не з Західньої України. В Празі цей університет не тільки виріс, але набув характер соборности, став українським університетом, що об'єднував вчених та студентів цілої України, католиків і православних.

УВУ здобув поважне місце в історії культури української еміґрації не тільки, як висока школа, але й як науковий осередок. Завдяки допомозі УВУ, в Чехії засновуються інші високі школи: року 1922 Сільсько-Господарська Академія в Подєбрадах, року 1923 Високий Педагогічний Інститут ім. Драгоманова в Празі: в обох викладало багато професорів УВУ. Незабаром у Празі було засновано Студію Пластичного мистецтва, під проводом професора Д. В. Антоновича. Біля УВУ гуртуються наукові товариства: медиків, хеміків, інженерів, природників та інші. Але головне значення мало Історично-філологічне товариство, засноване в 1923 році. Воно було пов'язане з УВУ і через нього праці професорів УВУ виходили на широкий форум громадськости. За час з 1923 по 1945 роки Товариство відбуло кількасот засідань, на яких було прочитано 500 доповідей, переважно професорами УВУ, і видано 5 збірників. Засідання Товариства користалося великою популярністю, і на них сходилося багато слухачів.

Велике значення для історії української культури мав музей Визвольної Боротьби України, заснований УВУ, року 1925. Незабаром Музей відділився від УВУ, було зорганізовано Товариство М. В..Б. У. (Музей Визвольної Боротьби України) з власною управою та коштами

[5] *Там же*, стор. 14.

(ці кошти надсилали переважно з ЗДА). Але провід Музею весь час належав професорам УВУ. Головами минулого Т-ва були: професори І. Горбачевський, С. Смаль-Стоцький, А. Яковлів, Д. Дорошенко, незмінним директором — Д. Антонович. В музею був відділ архіву, де було зібрано архіви УНР, таборів полонених, Союзу Визволення України, листування діячів, тощо. Була також цінна бібліотека, зокрема періодика часів Визвольних змагань. В музею були пам'ятки мистецтва, меморіяльні речі, тощо. Музей мав в 1938 році власний будинок в Празі. Все це здебільшим загинуло під час останньої війни.

Все це зробило УВУ головним осередком життя української еміґрації 20—30-их років.

Значення УВУ, як наукового осередку української еміґрації, виходило за межі Праги. 1920-ті роки характеризуються великим числом наукових конференцій, і професори УВУ брали активну участь в понад 20 конференціях. Перше місце в цьому стосунку мав професор В. М. Щербаківський, який був на 15 конференціях і виступав теж з доповідями. Професор І. Мірчук теж брав участь в багатьох конференціях, також проф. І. Горбачевський, проф. С. Шелухин та інші.

УВУ залишив пам'ятки своєї наукової діяльности в своїх виданнях. Була видана фундаментальна праця проф. І. Горбачевського «Підручник органічної хемії» на 800 стор. Другий том — «Підручник неорганічної хемії» такого розміру залишився не надрукованим. Видано було праці проф. С. Дністрянського: «Загальна наука права», Р. Лащенка: «Історія українського права». УВУ видавав «Наукові Збірники», один з них був присвячений президентові Чехословацької Республіки Т. Г. Масарикові. Крім друкованих праць, видано було чимало літографічним способом: це були переважно підручники, призначені для студентів. Літографічним способом було видано праці проф. Д. Антоновича: «Історія українського малярства», та В. Тимошенка з економіки України.

З початком 1930-их рр. становище УВУ погіршало. Поліпшення відносин між Чехословацькою республікою та СССР шкідливо відбилося на ставленні чеського уряду до українських еміґрантів: зменшено було субсидії, закрито Високий Педагогічний Інститут, Господарську Академію в Подебрадах, перетворено на С. Г. Інститут (УТГІ). Але УВУ залишився недоторканим. Року 1939 Чехословаччину окупувало німецьке військо. УВУ був значно обмежений в правах і діяльності. До УВУ був призначений німецький куратор. Виклади відбувалися лише час від часу.

14 лютого 1945 року, коли війна вже наближалася до кінця, на Прагу зроблено було перший налет. Одна з бомб впала на будинок Музею й знищила частину експонатів. Почалися трівожні розмови в УВУ. На засіданні філософічного факультету було поставлено питання про евакуацію УВУ, як української установи, з бібліотекою, архівом, професорським складом і перенесення його до якоїсь іншої країни. Проте Сенат УВУ відхилив пропозицію філософічного факульте-

ту про евакуацію. Професори, які вірили в надійність своїх чеських паспортів і декретів Чехословацької Республіки, встановлювали правне становище УВУ в Празі, взяли гору. Вони були певні, що советське військо не пошкодить УВУ, а навпаки, зацікавляться ним, коли побачать, що все залишається в належному стані: і адміністрація, і бібліотека, і банкове конто. Ця концепція перемогла. Але ректор проф А. Яковлів, декан філософічного факультету В. Щербаківський та значна частина професури заявили, що вони виїздять з Праги. Ці професори дістали посвідки про тимчасові відпустки, з обов'язком повернутися до УВУ на першу його вимогу. Замість адміністрації, що виїздила, було обрано нову. На ректора було обрано кол. президента Карпатської України монсеньора Авґустина Волошина, на деканів: філософічного факультету І. Панькевича та правничого О. Гайманівського. Всі вони, а також канцлер УВУ, полковник Россиневич були арештовані через пілька днів по вступі до Праги Червоної армії. Ректора та канцлера було розстріляно. Бібліотеку, архів, банкове конто конфісковано. Музей Визвольної Боротьби був теж ліквідований і матеріяли його вивезені до СССР.

Так закінчився в перших днях травня 1945 року Празький період історії УВУ.

МЮНХЕНСЬКА ДОБА ІСТОРІЇ УВУ

Наприкінці травня 1945 року невеличка група професорів УВУ виїхала з Праги. В ній були: В. М. Щербаківський, О. П. Оглоблин, П. К. Ковалів, С. М. Драгоманов, Н. Д. Полонська-Василенко, а також О. П. Косач-Кривинюк, сестра Лесі-Українки і В. В. Міяковський. Після довгого й небезпечного переїзду, на початку червня 1945 року ця група доїхала до Баварії, але не було можливости дістатися до Авґзбурґу, де було призначено зустріч «біженців» з Праги. Ця університетська група доїхала тільки до Мюнхену, де зібралося вже чимало втікачів. Мюнхен був тоді цілком зруйнований. Тяжко було знайти якийсь куток, де можна було б притулитися. Та не зважаючи на жах цього зруйнованого міста, на безперспективність влаштуватися в ньому, серед руїн, знайшлися й тут ідеалісти — вчені, які знову почали розпалювати смолоскип вільної науки. Але між Віднем 1921 року й Мюнхеном 1945 року була велика різниця: Відень не був тоді зруйнований війною, і ці професори, що заснували УВУ, мали дах над головою й певні засоби до життя. Цього не мали їхні спадкоємці, професори УВУ, у Мюнхені. Але вони, не дбаючи про свою власну долю, вирішили поновити УВУ, серед руїн та згарищ Мюнхену. Головним ініціятором відновлення УВУ був професор В. М. Щербаківський, до нього приєдналися проф. І. Мірчук та інші професори УВУ.

Перші професорські збори відбувалися в помешканні вдови професора С. Томашівського, пані Марії Томашівської, на Йоганнплятц.

Там же відбувалися перші виклади. Ректором УВУ було обрано проф. В. Щербаківського, деканом філософічного факультету проф. І. Мірчука, правничого — проф. Л. Окіншевича. Секретарство УВУ було доручено пані М. Томашівській. До кінця 1945 р. було вже оформлено заснування УВУ. Керівництво УВУ почало шукати правної підтримки з боку влади. Баварська влада і окупаційна американська поставилися прихильно до ідеї відновлення УВУ, але матеріяльно нічим не могли підтримати. УВУ було здане тільки на власні ресурси. Проте важливе значення мало те, що Баварське міністерство приділило УВУ приміщення в будинку школи на Версайлерштрассе. Там було приміщено й канцелярію і кілька авдиторій, і бібліотеку.

Чутки про відновлення УВУ швидко поширилися по таборах, де скупчувалася молодь, і вже з кінця 1945 р. до УВУ вступали студенти: серед них були кол. празькі студенти, що не встигли закінчити курсу, а також багато з «остівської молоді», яка не повернулася «на родіну». Матеріяльне становище їх було тяжке.

Зростало число професорів, яке наприкінці 1940-их років досягло 70. Серед професорів були не тільки професори УВУ з Праги, а також багато нових, з т. зв. «нової» еміґрації, вчені з Західньої та Східньої України. Крім того, приєдналися до них, як асистенти та доценти особи, що склали докторати в УВУ в Мюнхені. Серед цих 70 професорів були на філософічному факультеті: Ю. Бойко, М. Ветухів, Г. Ващенко, М. Глобенко, Ю. Бурґгардт-Клен, П. Курінний, О. Кульчицький, М. Міллер, В. Міяковський, В. Стецюк, Ю. Шевелев-Шерех, В. Янів, на правничому: М. Васильєв, В. Гришко, Є. Ґловінський, Ю. Панейко, Ю. Студинський та інші.

Поволі матеріяльні справи УВУ налагоджувалися. Американські організації — УНРРА та ІРО давали одноразові субсидії, українська організація кооператив «Єдність» щороку давала певні відсотки своїх прибутків. Баварський уряд, під проводом премєр-міністра д-ра Еґарда давав теж невеликі, але реґулярні дотації.

УВУ міг вже мінімально оплачувати працю професорів, давати субсидії студентам.

Проте, далі становище УВУ зазнало важких змін. Перша катастрофа була матеріяльна: це була валютова реформа, яка позбавила УВУ тих невеликих заощаджень, які було зроблено. Критично, вона позбавила українські організації можливости допомагати УВУ субсидіями, бо вони самі опинилися в скрутному стані.

Другою катастрофою УВУ була еміґрація за океан, що з 1948 р. набула масового характеру. Виїздили професори, а головно — студенти, не закінчивши УВУ. Авдиторії спорожніли, але виклади не припинялися до кінця літнього семестру 1956 року.

Змінався характер викладів: авдиторні лекції замінили семінари з малими групами студентів та консультації з ними.

А втім виїзд студентів за океан ще не розривав зв'язків їх з УВУ, вони приїздили складати іспити, якими закінчували навчання, обірване передчасним виїздом з Німеччини.

Щоб забезпечити інтереси студентів, які опинилися поза Німеччиною, було організовано «Позаочний університет» в Сарселі, там же була організована Делеґатура УВУ. Такі ж Делеґатури були в ЗДА та пізніше в Канаді.

Становище УВУ змінилося на краще, коли 16 вересня 1950 року Баварське Міністерство Освіти визнало за УВУ, як правним університетом, право давати наукові ступні маґістра та доктора.[6] Це мало велике значення і для престижу УВУ і для його докторантів: в Канаді та США університети визнавали ці права і тим полегшували науковий шлях для докторів УВУ.[7]

З другого боку УВУ зберіг своє значення наукового осередку. Професори УВУ брали активну участь в численних наукових конференціях та з'їздах. УВУ організував декілька інститутів: Психологічний, Літературознавчий, Суспільно-економічний, які працювали часто на спілку з науковими німецькими установами.

Зокрема року 1953, УВУ організував у Мюнхені конференцію Психологічного Інституту, спільно з німецькими психологами; вона була присвячена тематиці «Напруження поміж Сходом і Заходом у світлі психології». Зміст рефератів було оголошено в спеціяльному англомовному бюлетені та німецькому часописі «Die geistige Welt».

Того ж року відбулася конференція УВУ в Страсбурґу, за участю також французьких вчених.

Наступного 1954 року відбулася конференція УВУ в Римі. Року 1955 кілька професорів УВУ взяли участь в конференції, влаштованій Католицьким університетом у Лювені. Того ж року Психологічний Інститут УВУ влаштував в Штуттгарті серію викладів на тему «Людські та тваринні фактори в психічному житті».

Цей період життя УВУ характеризується посиленою видавничою діяльністю. Ювілеї 1948 та 1956 років УВУ відзначив виданням двох Наукових Збірників, що були продовженням Празьких (чч. V та VI). Року 1949 видано було збірник «Україна та її народ», англійською мовою, за редакцією проф. І. Мірчука. Року 1956 видано збірник, присвячений ювілеєві папи Пія XII. Року 1955 видано збірник, присвячений конференції в Лювені. Надруковано було дві праці проф. Ю. Бойка: «Шевченко й Москва» та «Шевченко на тлі західньоевропейської літератури».

УВУ надрукував чимало підручників і посібників, які стали ще важливішими тоді, коли припинилося авдиторне навчання. Так, циклостилевим способом було надруковано праці: О. Баранова, Г. Ва-

---

[6] І. Мірчук, «Вступне слово», *Науковий Збірник УВУ,* т. VI, Мюнхен, 1956, стор. XI.

[7] *Там же,* стор. XII.

щенка, К. Кисілевського, П. Коваліва, Б. Крупницького, О. Кульчицького, П. Курінного, І. Мірчука, Л. Окіншевича, Я. Падоха, Н. Полонської-Василенко, Я. Рудницького, Ю. Старосольського, В. Стецюка, М. Чубатого, Ю. Шереха-Шевельова, В. Щербаківського, О. Юрченка та інших.

1960-ті роки принесли чимало змін у праці УВУ. Перша і сумна подія, це була смерть проректора, професора І. Мірчука, що сталася 2 травня 1961 року. Починаючи з 1946 року й до своєї смерти професор І. Мірчук, з невеличкими перервами, був ректором або проректором УВУ. Він віддав своє життя, свій талант, свою енерґію і весь цей період історії УВУ тісно пов'язаний з його ім'ям.

Ще раніше у січні 1961 року помер ректор УВУ проф. М. Васильєв. Отож УВУ залишився без ректора і без проректора. За статутом, ректора мав заступати найстарший віком професор Г. Ващенко, який був хворий. Тоді Надзвичайні Збори Професорської Колеґії УВУ обрали ректором професора Ю. Панейка й УВУ був виведений з кризи.

Проте стан УВУ залишався загрозливим. Треба було перенести УВУ до нового приміщення, бо за новим законом у школах не повинні були бути сторонні установи.

Року 1961 виникла думка про організацію німецького товариства сприяння українській науці Haus der Ukrainischen Wissenschaft «Спільнота праці для сприяння українській науці», як передано цю назву в офіційному статуті. Загальні Збори професорів УВУ, за участю професорів, що перебували в США та Канаді, прийняли пропозицію Товариства та його опіку. До «Спілки сприяння» було прийнято три українські установи: УВУ, УТГІ та НТШ.

Вона дістала приміщення та невелику, але реґулярну субсидію. УВУ має на Лаплас-штр. в будинку дві кімнати (кабінет ректора та канцелярію) та право користатися для викладів великою залею на 100 осіб, а крім того приміщення для бібліотеки, спільно з іншими установами. Почалася нова сторінка в історії УВУ.

Наступні роки 1962—1964 внесли мало нового в життя УВУ. Діяльність його була зосереджена на справах видавничих та докторизації своїх слухачів, які не встигли цього зробити до виїзду з Европи.

З 1965 року в житті УВУ настала нова й дуже важлива зміна. За ініціятивою ректора, професора Ю. Бойка, одноголосною ухвалою Загальних Зборів професорів УВУ, було поновлено авдиторне навчання. Зважаючи на те, що евентуальні слухачі перебували поза Мюнхеном, а часто і за межами Европи, лекційний час був обмежений двома літніми місяцями, а програма викладів — двома старшими семестрами — докторськими. Спроба була дуже вдала. Щороку збільшується число фактичних слухачів, яке досягло в 1970 р. максимальної цифри — 50 осіб. Збільшується число доцентів і докторів: в 1970 р. на філософічному факультеті дістало докторські ступені 12 осіб. Більша частина з них колись юнаками розпочинали університетські студії в УВУ, і

тепер, через 20—25 років повернулися до нього, часто маючи вже посади професорів-асистентів в університетах США та Канади.

Поволі зміняється професорський склад УВУ. Під час масової еміґрації більша частина професорів виїхали з Німеччини. За 20 років УВУ втратив багато професорів: що померли за цей час: О. Баранів, М. Васильїв, Г. Ващенко, В. Державин, Д. Дорошенко, Р. Димінський, М. Глобенко, Є. Ґловінський, П. Зайцев, Б. Крупницький, З. Кузеля, І. Мірчук, М. Міллер, Л. Ребет, Ю. Студинський, В. Щербаківський, О. Юрченко.

Притягання нових сил, молодших вчених, ускладнюється статутом, який вимагає габілітації, яка для багатьох еміґраційних науковців дуже важка, бо УВУ не може дати для цього матеріяльної допомоги, у формі субсидії на час підготовки габілітаційної праці. Компромісом в цьому становищі було запрошення лекторів для читання спеціяльних курсів на семестральному курсі. Цим шляхом УВУ прив'язує до себе ближче людей, що мають бажання габілітуватися, і дає можливість познайомити слухачів з проблемами, в яких працюють молоді вчені.

Семестральні лекції збігаються в часі з літніми високошкільними курсами, що відбуваються в УВУ протягом 3—4 тижнів, при чому програма їх не зв'язана з програмою семестру.

Щоб уявити собі конкретно, що саме зробив УВУ за весь час свого існування, треба подивитися, скільки української молоді пройшло через його авдиторії. На жаль, ми не маємо архіву УВУ за перші 25 років. За підрахунками д-ра Романа Голіята, у Празі, з 1921 до 1941 року пройшло через УВУ 11.068 студентів,[8] але ця цифра вимагає перевірки. Характерне число докторантів УВУ. У Празі було промовано 37 докторів філософічного факультету, з 1924 до 1939 року, та 112 — в Мюнхені, з 1946 по 1970 рік разом 149 осіб. На факультеті права й суспільно-економічних наук в Празі до 1941 — 95, та в Мюнхені — з 1946 до 1970 — 128, разом 223. Всього за весь час 1924—1970 — 372 доктори.[9]

В УВУ існує також практика почесних докторатів. Загально за весь час УВУ надав коло 50 почесних докторатів заслуженим українським і неукраїнським вченим і громадсько-політичним діячам.

За останні роки значно збільшилася видавнича діяльність УВУ. УВУ видав Наукові Записки, яких досі видано 8 томів. Крім видання монографій, друкарським засобом, УВУ видає Бюлетені циклостилем, в яких появилися докладні відомості про життя УВУ. Поновилося також видання підручників. Загальне число видань УВУ Мюнхенської доби до 1970 року сягає 80 томів.

УВУ продовжує наукові стосунки з німецьким академічним світом: він бере участь в наукових конференціях, що їх влаштовують німецькі вчені, в Штуттгарті і в Тюбінґені.

---

8 Р. Голіят, *цит. пр.*, стор. 17.

9 Додаток до Бюлетеню УВУ ч. 2/17 1971 р., стор. 5–32.

Велике значення мала участь УВУ, разом з УВАН, НТШ та УБНТ в Науковій конференції у Рокка ді Папа в р. 1966, наслідком якої був виданий окремий Збірник.

Надходить 50-літній ювілей існування й діяльности УВУ. Дійсно, правий був ректор УВУ проф. І. Мірчук, який казав, що УВУ — це «неповторне явище нашої еміґрації». «Запалений малою групою вчених та журналістів — фанатиків української науки, у Відні, цей смолоскип світив через цілі роки. Це наш обов'язок — берегти його полумінь і передати ґенераціям, які прийдуть по нас».[10]

Ці слова значать для нас, як заповіт.

Але до цих великих слів треба додати ще таке: як показала півстолітня історія УВУ, зачатий у Відні, проживши 24 роки в Чехії і 25 років в Баварії, УВУ не став ні австрійським, ні чеським, ні баварським, всі 50 років він залишився і залишиться *українським*, зберігаючи кращі традиції *свого* народу та його культури.

---

[10] І. Мірчук. *Український Вільний Університет*. Ukrainian Free University, Мюнхен, 1958, стор. 12.

Богдан Винар

II

РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ, IX—XII ст.

Вступні завваги

У першій частині цього нарису подано деякі теоретичні узагальнення, як і також короткий перегляд важливішої літератури для цього предмету.[1] Приступаючи до розгляду історії економічної думки в Україні в часах раннього середньовіччя, хочемо зупинитись над деякими працями, які безпосередньо відносяться до цього історичного періоду та при цій нагоді коротко обговоримо також деякі методологічні питання.

*

Як вже раніше відмічене, в українській економічній літературі, покищо ще не маємо праць, які безпосередньо розглядали б питання розвитку економічної думки в часах Київської Руси, хоч у багатьох працях українських істориків ці справи посередньо заторкуються, звичайно, при нагоді обговорення політичної історії та суспільно-економічного розвитку.[2] Це в першу чергу відноситься до одного з найвизначніших учнів В. Антоновича — Михайла Грушевського. У першому і третьому томах його монументальної *Історії України-Руси* присвячено багато уваги господарському розвиткові України, не вчисляючи менших праць та джерелознавчих видань.[3]

---

1 «До питання історичного дослідження розвитку української економічної думки», *Український Історик*, ч. 25–27, 1970, стор. 54–75.

2 Якщо б застосувати хронологічний принцип, то тут в першу чергу треба назвати М. Костомарова і такі його праці, як наприклад, «Мысли о федеративном начале в древней Руси», *Основа*, т. I, 1960 чи навіть працю того ж автора «Руська історія в життєписах її найголовніших діятелів», т. 1–3. Переклад з рос. мови О. Барвінського (Львів, 1878), в якій м. і. подано життєпис Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

3 У цьому нарисі використовуємо видання Книгоспілки, Нью-Йорк, 1954. Багато писав Грушевський на ці теми і у Записках НТШ і деякі з його статтей появились пізніше окремим виданням – *Розвідки і матеріяли до історії України-Руси*. Львів, 1896–97. Треба також згадати редакційну працю автора над оформленням першоджерел, як наприклад, *Виїмки з джерел до істо-*

Вивченню питання економічного розвитку України присвятив багато уваги акад. Д. І. Багалій, зокрема у першому томі відомої праці — *Нарис історії України на соціяльно-економічному грунті. Історіографічний вступ і доба натурального господарства.*[4] У цій праці Багалій приймає історичну схему М. Грушевського, широко використтовуючи археологічні знахідки.[5] Можна також ще згадати передмову автора до українського перекладу праці О. Яфименко,[6] в якій знаходимо деякі інформації про соціяльно-економічний розвиток України княжих часів. Цікаву працю з історіографічного боку написав С. Тома-

---

рії України-Руси до пол. XI в., Львів, 1895. При цій нагоді можна згадати ряд праць для вивчення окремих земель та районів України, які нерідко наводять багаті матеріяли про побут і господарське життя. Клясичною працею цього жанру є розвідка Грушевського — *Очеркъ исторіи Кіевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV в.* Київ, 1891. З інших праць можна назвати — О. Андріяшева *Очерки истории Волынской земли до конца XIV в.* Київ, 1887; В. Ляскронського — *История Переяславской земли с древнейших времен до пол. XIII в.;* Д. Багалія — *История Северской земли до пол. XIV ст.* Київ, 1882 та ін. дослідників, як П. Іванов — *Историческия судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в.* Одеса, 1895; П. Голубовский — *История Северской земли до пол. XIV ст.* Київ, 1882; О. Грушевський — *Очерки истории Туровского княжества.* Київ, 1902 та ін.

4 Харків, Державне В-во України, 1928. Див. також працю цього ж автора *Русская История, т. I. Княжеская Русь.* Москва, 1914.

5 Як відомо, для вивчення господарського життя українських земель археологічними знахідками користувались майже всі історики, зокрема Грушевський. І якщо сьогодні деякі висновки автора Історії України-Русі (зокрема перші томи) є дещо застарілі, то це в першу чергу слід пояснити новішими здобутками археологічної науки. До цієї теми будемо ще неодноратно повертатись і тут скажемо тільки, що Київська школа В. Антоновича багато зробила у тому відношенні. Крім багатої спадщини самого Антоновича, як наприклад, його цінна ще по сьогоднішній день розвідка — *Раскопки в стране древлян. Материалы по археологии России.* Вып. II, Спб, 1893 та ряд праць над вивченням першоджерел, можна тут назвати археологів М. Ф. Біляшевського, К. М. Мельник-Антонович, Л. Педалку, В. Ю. Данилевича, І. Я. Лінниченка, Д. І. Яворницького і ін. Багато уваги присвячувалось вивченню пам'яток т. зв. літописних племен, що дало змогу А. Спіцину упорядкувати географічну карту їх розмеження (А. А. Спицын — *Расселение древнерусских племен по археологическим данным,* «Журнал министерства народного просвещения», 1899, ч. 8). Про ці речі читач знайде чимало інформацій в обширній праці Ярослава Пастернака — *Археологія України. Первісна, давня і середня історія України за археологічними джерелами.* Торонто, Наукове Т-во ім. Шевченка, 1961, 788 стор., як і також у вступній статті І. Г. Шовкопляса «Короткий нарис розвитку археології на Україні», поміщена у бібліографічному довіднику цього ж автора — *Розвиток радянської археології на Україні, 1917—1966.* Київ, Наукова Думка, 1969, 340 стор. Багата література цього предмету подана також в одній з новіших праць М. Ю. Брайчевського — *Походження Русі.* Київ, Наукова Думка, 1968, 222 стор.

6 *Історія українського народу.* 2. вид., Харків, 1922. До праць О. Яфименко повернемось згодом, при нагоді обговорення історії землеволодіння за Литовсько-української доби.

шівський,[7] одначе автора цікавлять тільки політичні події. Вже більше уваги економічним та географічним чинникам присвячує О. Терлецький, на жаль, більшість висновків автора сьогодні не є актуальними.[8] Також порівняльно мало інформації про економічні питання знайдемо в узагальнюючих працях відомих українських істориків, як наприклад, Д. Дорошенка,[9] Б. Крупницького,[10] чи навіть у більш популярній праці І. Крип'якевича.[11] У 20-их рр. ряд наукових інституцій в Україні займались вивченням економічної історії України, одначе більше уваги присвячувано Литовсько-Руській добі, та зокрема часам козаччини.[12] З учених, які займались княжими часами, треба в першу чергу назвати російського історика, учня М. Слабченка, Н. Л. Рубінштейна,[13] Івана Балінського[14] та В. Новицького.[15] У зв'язку з розгромом української науки в УРСР всякі поважніші досліди припи-

---

7 С. Томашівський. *Українська історія.* Старинні і середні віки. Львів, 1919.

8 О. Терлецкий. *Історія української держави., т. І. Княжа доба.* Львів, 1923.

9 Д. Дорошенко. *Нарис історії України, т. І. До половини XVII ст.* Варшава, Український Науковий Інститут, 1932. У вступному розділі до цієї праці автор подає синтетичний огляд розвитку української історичної науки і наукових установ з кінця XVIII ст. Ширше ці справи обговорив Д. Дорошенко у відомій праці — *Огляд української історіографії,* Прага, Український Вільний Університет, 1923. Ця праця, з редакційними доповненнями О. Оглоблина і окремим розділом цього ж автора за роки 1917—1956, згодом появилась англійською мовою з рамені УВАН в 1957 р. У «нарисі», що є одним з небагатьох високошкільних підручників історії України, як і також у «огляді» Д. Дорошенко не присвячує багато уваги працям, які обговорюють економічний розвиток України. У тому відношенні англомовне видання значно доповнив О. Оглоблин.

10 *Geschichte der Ukraine von den Anfängen bis zum Jahre 1930.* 2. Aufl. Leipzig, 1943.

11 На увазі маємо популярну працю автора: І. Холмський *Історія України.* Мюнхен, Наукове Т-во ім. Шевченка, 1949. Акад. І. Крип'якевич основну свою увагу присвятив вивченню Гетьманщини, зокрема періодові Хмельницького і у цих працях присвячує багато уваги економічним питанням.

12 Економічна проблематика заторкувалась посередньо у працях інших істориків, як наприклад: М. Чубатий, Т. Коструба, М. Кордуба, М. Василенко-Полонська, Р. Лащенко і ін. Деякі з праць тих істориків використовуємо у дальших частинах цього огляду.

13 Н. Л. Рубінштейн. *Нарис історії Київської Русі.* Харків—Одеса, 1930 та цього ж автора «До історії соціяльних відносин у Київській Русі». В: *Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури, ч. 6.* Харків, 1927.

14 «Нариси з історії феодалізму та феодального права в Польщі, Литві і на Україні». В. *Праці комісії для вичування історії західно-руського та українського права,* т. 2. Київ, 1926.

15 «Схеми руської землі X—XX віків». В: *Праці комісії для вичування західньоруського та українського права,* т. 3. Київ, 1927. Див. також В. Пархоменко, *Початок історично-державного життя на Україні.* Київ, 1925.

нились на довший час, перестали виходити і періодичні видання.[16] Починаючи з 50-их рр. історична наука в Україні поволі заліковує втрати, завдані їй сталінським режимом, але, як це ми вже відмітили у першому розділі цієї розвідки, українські історики майже не займають вивченням періоду українського середньовіччя і ця тематика залишається майже виключною доменою російських вчених.[17]

Якщо не враховувати очевидно Грушевського і частинно Костомарова, то можна сказати, що українські історики переважно мало цікавились періодом княжих часів, в тому також і економічними питаннями і ці справи значно ширше розпрацьовані передовсім у російській історіографії. Перегляд навіть найважливіших праць зайняв би надто багато місця[18] і можемо тут тільки сказати, що більшість російських істориків дореволюційного періоду особливо увагу звертали на політичну історію, як, наприклад, Д. І. Іловайський, С. М. Соловйов, В. О. Ключевський і ін. У совєтській історіографії економічним питанням відводиться багато більше місця і не зважаючи на їх «ідеологічну надбудову» слід сказати, що завдяки працям таких визначних істориків, як Б. Д. Греков, В. В. Мавродін, М. Н. Тихоміров, С. В. Юшков і ін. вивчення господарськото життя Київської Русі поступило значно вперід. Багато у тому відношенні зробили також і деякі історики закордоном, зокрема Вернадський.[19]

---

16 Про ці речі ми вже говорили в попередньому розділі, відсилаючи читача до праці Н. Василенко-Полонської *Українська Академія Наук. Нарис історії.* Мюнхен, Інститут для Вивчення СРСР, 1955—56, 2 т., як також: О. Оглоблин. *Думки про сучасну совєтську історіографію.* Нью-Йорк, Організація Оборони Чотирьох Свобід України, 1963.

17 Саме недавно появилась праця відомого історика В. О. Голубуцького – *Економічна історія Української РСР.* Київ, В-во Вища Школа, 1970. Добі Київської Русі присвячує автор не цілих 20 стор. Компілятивний характер має також збірна праця *Нариси стародавньої історії Української РСР,* видана з рамені Інституту Археології Академії Наук УРСР в 1959 р. Цікаво при цій нагоді відмітити, що значно більшими можливостями користується тепер українська археологічна наука і до праць таких відомих дослідників, як М. Ю. Брайчевський, В. Й. Довженок і ін. будемо ще неоднократно повертатись.

18 Російських історіографічних праць є надто багато, щоб їх тільки перечислити. З старших праць можемо назвати Иконников В. С. *Опыт русской историографии.* Киев, И-во Киевского у-та, 1891–1908, 2т., з обширніших совєтських праць – *Очерки истории исторической науки в СССР.* Москва, Академия Наук СССР, 1955–66, 4т. Добрий перегляд важніших праць знайде читач у В. В. Мавродина «Советская историография социально-экономического строя Киевской Руси», *История СССР,* ч. I, 1962, стор. 52–73, як і також у обширній праці В. П. Шушарина *Современная буржуазная историография древней Руси.* Москва, Наука, 1964.

19 На увазі маємо п'ятитомову працю автора доведену до 1682 р.: George Vernadsky. *A history of Russia.* New Haven, Yale University Press, 1943—1969. Про велике зацікавлення зокрема американських вчених питаннями історії середновіччя може посередньо послужити бібліографія: Peter A. Crowter.

Це саме можна сказати і про публікації історичних першоджерел. Ці справи добре поставлені в Академії Наук СССР, українські наукові установи навіть у порівнянні до видавничої діяльности у 20-их рр. роблять дуже мало у цій ділянці. Значна частина видавничої діяльности обмежується до публікацій офіційних документів, що відносяться до советського періоду.[20] Ці справи варто проілюструвати декількома прикладами. Як відомо, одним з найважливіших джерел для вивчення суспільно-економічних відносин та посередньо розвитку економічної думки в княжій добі є «Руська Правда». В 1738 р. В. А. Татіщев віднайшов т. зв. «Новгородський літопис», до рукопису якого була додана Руська Правда, чи точніше її коротка редакція. Після Татіщева знайдено цілий ряд інших списків і не входячи тут в деталі можемо тільки відмітити, що списки Руської Правди мають різне походження, коротка редакція має 43 статті, довша більше 100. Цей важливий кодекс правних норм княжої доби був предметом широкої наукової дискусії, в якій брали активну участь і українські історики права. В 1935 р. Українська Академія Наук опублікувала за редакцією С. В. Юшкова критичний текст *Руської Правди* на основі семи списків і п'яти редакцій, в якому текст подано гражданським шрифтом, доповнюючи його десятьма церковно-слов'янськими буквами. На жаль, це видання має ряд методологічних недоліків[21] і в дальших частинах цієї розвідки користуємось текстом виданим Академією Наук СССР за редакцією акад. Грекова.[22] Багатим джерелом для вивчення економічної політики київських князів є літописи, зокрема «Повість временних літ», найдавніший літопис, що охоплює події до початку XII ст. Цей літопис у своїй оригінальній формі не зберігся і дослідники звичайно користуються двома пізнішими редакціями, згл. літописними зводами — Лаврентійським (1377 р.) і Іпатіївським

A bibliography of works in English on early Russian history. New York, Barnes & Noble, 1969.

20 Цей факт найкраще ілюструє невеличке видання Інституту Історії Академії Наук УРСР – *Радянські видання документальних матеріалів з історії України, 1917—1967. Бібліографічний покажчик.* Київ, Наукова Думка, 1970.

21 Українська Академія Наук. Інститут Матеріяльної Культури. *Руська Правда.* Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склав та підготував до друку проф. С. Юшков. Київ, 1935. Література Руської Правди дуже велика. З українських праць див.: Максимейко М. «Система Руської Правди в її поширеній редакції», *Праці комісії для вичування історії західно-руського та українського права, вип. 2.* Київ, 1926, як також – Р. Лащенко. *Лекції по історії українського права, ч. I, Княжа доба.* Прага, Український Вільний Університет, 1923, стор. 38–44. Погляди советської історіографії підсумовані у праці – М. Н. Тихомиров. *Источниковедение Истории СССР. Вып. I. С древнейшего времени до конца XVIII века.* Москва, И-во Социально-экономической Литературы, 1962.

22 *Правда Русская, т. I. Тексты, т. II. Комментарии, т. III. Факсимильное воспроизведение текстов.* Под общей редакией акад. Д. Б. Грекова. Москва, И-во Академии Наук СССР, 1940–1963. 3т.

(XV ст.). Акад. О. О. Шахматов і більшість дослідників уважають, що в «Повість» частинно інкорпоровано раніші Київські і Новгородські літописи. У літописі знаходимо також і інші матеріяли, в тому також і матеріяли леґендарного характеру. Автором «Повісті» більшість дослідників уважає монаха Києво-Печерського монастиря Нестора, який приблизно в 1113 р. закінчив свою працю. Після смерти князя Святополка, новий київський князь Володимир Мономах доручив продовжувати літопис ігумену Видубецького монастиря у Києві Сильвестрові, який у значній мірі відредаґував працю Нестора, зокрема події початку XII ст. Іпатіївський літописний звід складається з трьох частин: «Повість временних літ», опис історичних подій від 1118 до 1199 (цю частину звичайно називають «Київським літописом») та Галицько-Волинський літопис, з описом подій в 1201 до 1292 р.[23]

В дальших частинах цієї розвідки користуємось переважно виданням Академії Наук СССР за редакцією Адріянової-Перец.[24] Багато матеріялів для вивчення господарського життя дають чужоземні джерела,[25] як і також оригінальна і перекладна література того часу. Згадати б хоча «Поученія» дітям Володимира Мономаха, поміщене в Лаврентійському списку та багату церковну літературу. Згадаймо тільки для прикладу трактат Іларіона «Слово о законі і благодаті», ораторську прозу Климента Смолятича і Кирила Туровського, паломницьку літературу, тощо. Ряд цікавих економічних концепцій зустрічаємо у народній словесності і вивчення фолкльору дає у тому відношенні деяку уяву про економічне мислення широких верств населення.[26] З другого боку, немає сумніву, що розвиток економічної думки є безпосередньо зв'язаний з профілем економічної політики державних органів Київської Русі, зокрема якщо до уваги візьмемо такі ділянки як зовнішна і внутрішна торговельна політика, розбудова фінансових ресурсів та їх використання, правні форми землеволодіння, тощо. Одначе певні економічні концепції, що їх носіями була тодішна провідна верства, чи точніше князь й його оточення,

---

23 Гл. М. Грушевський. *Історія України-Руси,* цит. пр., т. I, стор. 579–601, а також М. І. Марченко, цит. пр., стор. 14–24. Обширніше – Д. Багалій. *Нарис української історіографії, т. I, літописи.* Київ, 1923.

24 *Повесть Временных Лет.* Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Москва–Ленинград, 1950. Гл. також *Історія України в документах і матеріялах, т. I. Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII.* Вид. 2. Ред. М. Н. Петровський. Київ, Радянська Школа, 1946. У відомій бібліографії Р. П. Дмитриева — *Библиография русского летописания* (1962) — значна частина присвячена українським літописам.

25 Список найважніших джерел поданий у Вернадського, цит. пр., т. II, стор. 371–77.

26 З багатої літератури на цю тему назвемо тільки: М. Грушевський. *Історія Української літератури.* Т. I–III. Нью-Йорк, Книгоспілка, 1959; *История культуры древней Руси. Домонгольский период.* Под общ. ред. акад. Б. Д. Грекова и проф. М. И. Артамонова. Москва–Ленинград, 1951, 2 т; М. І. Марченко. *Історія української культури. З найдавніших часів до сер. XVII ст.* Київ, Радянська Школа, 1961.

як суверенний виразник державної влади, не вичерпують повністю цієї теми. Можна розглядати тут цілий ряд гіпотез про внутрішні економічні конфлікти між провідною верствою та іншими верствами населення, зокрема у зв'язку з широким процесом урбанізації Київської держави. Як знаємо, в початках XI ст., на території Київської Русі нараховуємо понад сто міст, які постали як наслідок відокремлення ремесла від хліборобства. Київська держава у противагу до її відповідника у Західній Европі держави Каролінґів виявляє ряд познак досить високо розвиненого ринкового господарства. Форми натурального замкненого господарства, типові у Західній Европі з її феодальним устроєм, у Київській державі мають значно інші форми, що свого часу послужило базою деяким історикам на чолі з Ключевським покористуватись т. зв. торговельною теорією,[27] що її так завзято тепер оспорюють совєтські історики.[28] Окремою темою є питання приватної власности, що посередньо зв'язане з ролею хліборобства та загальними принципами фіскальної політики Київської держави. Наш розгляд розпічнемо з перегляду суспільно-економічної структури населення Київської Русі, поскільки, на нашу думку, це послужить нам вихідною базою для належного зрозуміння основних напрямних в економічній політиці державних чинників та дасть змогу зробити деякі висновки про розвиток економічної думки того часу.

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Як відомо, з появою Київської держави родовий устрій слов'янських племен поступово заникає.[29] Поширюючи владу Київського державного осередку на сусідні землі, слід підкреслити, що в початках київські князі не вмішувались у внутрішні справи місцевих органів

---

27 Гл. В. О. Ключевский. *Сочинения.* Москва, 1956, т. I, стор. 33, 103; П. Н. Милюков. *Очерки по истории русской культуры.* СПБ, 1896, т. I, стор. 72, 96; П. П. Мельгунов. *Очерки по истории русской торговли 9–18 вв.* Москва, 1905, стор. 36; В. А. Бутенко. *Краткий очерк истории русской торговли в связи с историей промышленности.* Москва, 1910, стор. 5; В. Довнар-Запольский. *История русского народного хозяйства.* Киев, 1911, стор. 66, 69; В. В. Святловский. *Примитивно-торговое государство как форма быта.* СПБ, 1914, стор. 295–298.

28 Більшість совєтських істориків уважає, що головним чинником у скріпленню Київської держави було хліборобство. У тому відношенні зокрема важна праця Б. Д. Грекова – *Крестьяне на Руси с древнейших времен до 17 в.* Кн. I. Москва, 1952. Гл. також: П. Н. Третьяков «Сельское хозяйство и промыслы». В кн. *История культуры Древней Руси,* т. I, Москва–Ленинград, 1948, стор. 47–77. В окремих підрозділах про розвиток сільського господарства і торгівлі тим справам присвятимо відповідне місце.

29 Питання родового побуту як основи суспільної організації давньої Руси належало довгі роки до спірних питань у науковій літературі. Про те обширно писав свого часу М. Грушевський, цит. пр., т. I, стор. 352–58. Головним промотором цієї теорії був відомий російський історик С. М. Со-

влади, обмежуючись головним чином до збирання данини, яку ці землі повинні були платити київському князеві. Поскільки про фіскальну політику Київської держави говоритимемо згодом, в окремому підрозділі, на тому місці можемо тільки сказати, що у зв'язку з поступовим збільшенням території Київської Руси централістичні тенденції київських органів державної влади постійно зростають. Цей процес мав без сумніву поважний вплив і на соціяльно-економічну структуру населення.

Територія Київської держави часів Володимира Великого охоплювала великі простори і її межі досить добре відомі.[30] На жаль, майже неможливо подати точніших відомостей про кількість населення. У тому відношенні можна тільки навести приблизні дані, базуючись на статистичних обчисленнях для пізніших часів. Треба відмітити, що з зрозумілих причин, обчислення окремих дослідників значно різняться між собою. У тому відношенні варто навести інформації П. Н. Мілюкова для московської держави часів Петра Великого. Згаданий дослідник досить детально розглядає ці справи,[31] приходячи до висновку, що населення Російської імперії становило приблизно 13 мільйонів. Деякі польські дослідники, зокрема Рутковскі[32] українське і білоруське населення для 16 ст. обчисляють на два і пів мільйона. Юрій Вернадський приходить до висновку, що населення Київської держави становило приблизно сім і пів мільйона[33] з тим, що населення міст становило приблизно 13% загальної скількости населення. Нам здається, що обчислення Вернадського мабуть найбільш достовірні і при цій нагоді варто підкреслити факт, що міське населення Київської держави дає значно вищий відсоток як у Московській державі XVII чи навіть XVIII ст.[34] Для порівняння можна тут ще згадати, що за приблизними підрахунками, населення держави Каролінґів (друга пол. VIII і поч. IX ст.) становило біля вісім мільйонів; якщо взяти до уваги населення Німеччини у Х-му ст. (приблизно в границях етнографічної території) то не виноситиме воно більше як три мільйони.[35]

Цей процес ранньої урбанізації має безпосередній вплив на поділ і зрізничкування населення Київської держави на окремі верстви.[36]

ловйов. Зокрема гл. його працю: *О родовых отношениях между князьями древней Руси. Москва, 1847*. Проти родової теорії виступали словянофіли, як наприклад Аксаков, уважаючи основною формою суспільного устрою «общину», тобто громаду. До тих справ ще повернемось згодом.

30 Гл. М. Грушевський, цит. пр., т. I, стор. 183–243.

31 П. Н. Милюков. *Очерки по истории русской культуры*. 7. Изд. Москва, 1918, стор. 27–28.

32 J. Rutkowsky. *Histoire economique de la Pologne*. Paris, 1927, p. 90.

33 G. Vernadsky. *Kievan Russia*. New Haven, Yale University Press, 1948, p. 104—105.

34 Там же, стор. 105.

35 P. A. Sirikin. *Social and cultural dynamics*. New York, American Book Co., 1937, p. 343—344.

36 Питання розвитку міст обговорюємо окремо, при розгляді зовнішньої

У першу чергу треба відмітити, що соціяльна стратифікація населення, тобто процес поділу на окремі верстви, відбувався в Київській державі досить швидко та своїм характером був дещо відмінним від відносин, які в той час здебільша панували у Західній Европі, з високо розвиненим феодальним устроєм.[37] Якщо говоритимемо про певні схожості, то в загальному можна сказати, що також у Київській Русі населення поділялось на свобідне населення та несвобідне, тобто рабів. Така клясифікація населення буде одначе до деякої міри схематичною, якщо взяти до уваги факт, що у Київській державі X—XI ст. групування населення відбувалось у першу чергу за певними економічними ознаками, а не за політичними впливами, як це було до певної міри в країнах з високо розвиненим феодальним устроєм. Зустрічаємо ряд фактів, які підтверджують певну мобільність населення, тобто існують можливості переходу з одної верстви до другої. Про ці речі говорив вже Грушевський, додумуючись, що доступ до боярства мали представники нижчих верств, як і зрештою вільний був доступ до княжих дружинників. Можливо, що певні можливості були за деяких обставин відкриті навіть і княжим холопам, тобто рабам.[38]

Як відомо, «інститут рабства» є за Арістотелем «нормальним явищем» і був він добре відомий також і серед високо розвинених культур, зокрема у грецьких державах. Торгівля невільниками має довгу історію і очевидно Київська держава не була тут винятком. Для населення, яке не має особистої свободи у Руській Правді та інших джерелах того часу зустрічаємо різні назви, як, наприклад, «челядь», «холопи», «роба» (означення для невільної жінки), тощо. Невільництво для деяких груп населення було тимчасовим явищем. І так, холопи були повні і неповні, повні холопи називались «обельними».[39] Найважливішим джерелом тимчасового рабства були воєнні полонені. Відомо, наприклад, що Ольга після перемоги над деревлянами, віддала

і внутрішньої торгівлі. При цій нагоді наведемо відповідні джерела та літературу цього предмету.

37 Питання феодальних відносин у часах Київської держави має величезну літературу. Советська історіографія старається представити розвиток суспільно-економічних відносин як типово феодальні відносини у Київській Русі (погляди Б. Д. Грекова і його послідовників) і в советській історичній літературі дискусія на ці теми фактично припинилась. Полеміка ведеться тепер переважно з дослідниками цього питання з США і ін. країн Европи. Про ці речі гл.: Вернадський, цит. пр., т. 2, стор. 163–172 та зокрема В. П. Шушарин, цит. пр., стор. 29–51. До цього питання повернемось при розгляді хліборобства та приватної власности на землю, роблячи певні порівнання до відносин в інших европейських державах.

38 З цією думкою згоджується також і Д. Дорошенко, цит. пр., т. I, стор. 71–72 і Р. Лащенко, цит. пр., стор. 70.

39 В Литовському періоді термін «обель – вічно» зустрічається в актах купівлі-продажу і данини для означення повного цілковитого збуття майна без права викупу його попереднім власником і спадкоємцем. Р. Лащенко, цит. пр., стор. 64.

їх військо у рабство. Нерідко, після закінчення воєнних подій, воєнні могли бути викуплені за відповідну вплату грошей і про ці справи згадується у договорах з Візантією. І так стаття дев'ята договору Олега з греками (911 р.) говорить: «аще от рати ять будеть... тако же да возвратится во свою страну, и отдана будет цена его»...[40] та в договорі Ігоря з 944 р.[41]

Другим джерелом рабства був договір купівлі-продажу. Про це просторо згадує Руська Правда (статті 110—121 Троїцького списку) і на тому місці процитуємо статтю 110:

«Холопьство обелное трое: оже кто хотя купить до полу гривны, а послухи поставить, а ногату дасть самем холопомь; а второе холопьство: поиметь робу без ряду, поиметь ли с рядом, то како ся будеть рядил, на том же стоить; а се третьее холопьство: тивуньство без ряду или привяжеть ключь к собе без ряду; с рядомь ли, то како ся будеть рядил, на том же стоить».[42]

Таким чином вільна людина стає рабом за таких умовин: а) якщо добровільно продає себе за певну заплату, б) жениться з робою без попереднього домовлення з власником роби для захования для себе особистої свободи, в) якщо іде на службу беручи на себе обов'язки тивуна або ключника, без попереднього домовлення для затримання особистої свободи. Цей договір треба було укладати перед свідками з дотриманням певних умов (мінімальна ціна не менше як половина гривни) та оплата урядовцеві. В окремих статтях Руська Правда передбачає також і обставини для боржника, який не заплативши свого боргу міг стати рабом, одначе утрата особистої свободи могла бути тільки тимчасовою і про це говоритимемо згодом. Подібно як і в інших джерелах того часу, Руська Правда пристосовує інші норми за вбивство раба у порівнянню до вбивства свобідної людини. «А в холопі і рабі віри не мається» (там же, 84) і раба можна було забити і без його провини, одначе вбивник мусів заплатити відповідну кару власникові раба. Також хто допомагав втечі раба від його власника мусів заплатити «пеню», таку саму як і за вбивство.[43]

З наведеного можна виразно бачити, що передумови для збереження особистої свободи були належно підчеркнені і закон фактично забороняє перетворювати вільних громадян у рабів за борг чи відсотки та радше рекомендує ці відсотки відпрацювати. Про це говорить 111 стаття:

«А в даче не холоп, ни по хлебе роботять, ни по придатьце; но оже не доходять года, то ворочати ему милость; отходить ли, то не виноват есть».[44]

На основі наведеного можна зробити висновок, що економічна політика державної влади цього періоду старалась не допустити до

---

[40] Б. Д. Греков. *Киевская Русь,* цит. пр., стор. 181.

[41] А. А. Шахматов. *Повесть временных лет,* т. I, СПБ, 1916, 56–57.

[42] *Правда Русская,* цит. пр., стор. 452 (Троїцький І Список).

[43] Р. Лащенко, цит. пр., стор. 65.

[44] *Правда Русская,* цит. пр., стор. 452.

розширення рабства, що зрештою було зрозумілим явищем — якщо до уваги візьмемо вже сьогодні мало оспорюваний факт, що саме вільна праця була основою сільського господарства у Київській Русі. Зокрема погляди таких дослідників, як Бізлі[45] чи Мевора[46] ледви чи витримують критику, як і зрештою погляди деяких советських істориків — І. І. Смірнова,[47] А. В. Шестакова та П. П. Смірнова,[48] які уважали інститут рабства основною базою господарської діяльности Київської держави. Не можемо також погодитись з висновками Грушевського, мовляв «Взагалі ж обставини вели не до зменшення, а до збільшення числа рабів. Правда, зменшилося число (рабів) взятих у неволю із зменшенням війн і з розповсюдженням може легших способів війни, але за це зміцнилися економічні причини, що сприяли рабству».[49] Думаємо, що «економічними причинами» уважає Грушевський розвиткові тенденції у хліборобстві, хоча, як побачимо далі, автор доволі вдатно схарактеризував земельні відносини та форми землеволодіння. Деякі важливіші моменти у дальшому розвитку економіки цього часу надавало її, як це ми вже відмічували попередньо, риси ринкового господарства. Співвідношення продукційних сил було надто нерівне, зокрема якщо говорити про видайність праці раба у порівнянні з вільним селянством. Думаємо, що це було основною причиною, чому законодавство Руської Правди старалося обмежити і не допустити до поширення кількости рабів. Рабовласницький характер економіки Київської держави відкидають також тепер і советські історики, зокрема Греков.[50] До цього можна ще додати, що після поширення християнства, церковні чинники на чолі з такими представниками як еп. Кирило Турівський стараються активно поборювати поширення рабства, загрожуючи рабовласникам карами на тому світі за їх «ярість на раби».[51]

Якщо державні органи стараються зменшити поширення рабства, то значно інші відносини існують у становищі закупів, тобто наймитів. Про їх юридичні права та суспільне становище висловлено досить багато різних поглядів. За думкою Ключевського, закупів уважає автор «сельскими рабочими, селившимися на землях частных собственников со ссудой от хозяев».[52] Подібні погляди висловлю-

---

45 R. Beazley and others. *Russia from the Varangians to the Bolsheviks*. Oxford, Oxford University Press, 1918, p. 32, 34.

46 J. Mavor. *An Economic History of Russia*. London, 1915, p. 17.

47 И. И. Смирнов. «О генезисе феодализма», *Проблемы истории материальной культуры*, Но. 3–4, 1933, стор. 38–48.

48 А. В. Шестаков «О некоторых вопросах исторической науки», *Учительская газета*, 25. V. 1939; П. П. Смирнов. «Выступление по докладу акад. Б. Д. Грекова», *Историк Марксист*, кн. 4, 1939, стор. 193.

49 М. Грушевський, цит. пр., т. I, стор. 328.

50 Б. Д. Греков. *Рабство и феодализм в Древней Руси*, стор. 5–66, 145–163.

51 Р. Лащенко, цит. пр., стор. 67.

52 В. О. Ключевский. *Сочинения*. Москва, 1956, т. I, стор. 245.

вали також і інші дослідники, зокрема Вернадський[53] та Блюм.[54] За Грушевським, «це були люди, що відробляли позичені або іншим способом винні гроші, або наймались на роботу, звичайно беручи плату наперід».[55] Греков та інші совєтські історики[56] уважають, що закуп це залежний від феодала наймит і його залежність установлюється договором.

В ширшій редакції Руської Правди (в Троїцькому списку статті 56—62) не зовсім ясно представлено юридичні форми і текст можна різно інтепретувати. У всякому випадку Руська Правда знає ролейного закупа, тобто наймита, який працював у сільському господарстві та двірського закупа, який очевидно працював на дворі свого господаря. На думку Владимирського-Буданова ролейний закуп не був наймитом, але вільним смердом-селянином, який позичав у землевласника різні хліборобські знаряддя і за їх позику мусів відробити своєю працею. Ці зобов'язання прикріпляли ролейного закупа на якийсь час до землі і він робився холопом тільки тоді коли втікав або вчинив якийсь злочин.[57] З другого боку, якщо господар продав закупа як раба або заставив його (на суму вищу як йому був винен закуп) тоді, згідно з Руською Правдою, закуп автоматично одержував свою свободу і не мав дальших зобов'язань щодо свойого давнішого господаря. До того можна ще додати, що закон частково також і охороняв майно закупа, господар не мав права примушувати його працювати на стороні, не міг його також бити без провини.

Можна догадуватись, що антагонізм між міським населенням і боярством, що виявився у бурхливих подіях 1113 р. спричинився до заведення ряду законодавчих актів Мономаха, в яких між іншим не тільки зустрічаємо певні більш суворі обмеження для розповсюдненого лихварства, але також державна влада старається урегулювати стосунки між закупами та їх господарями.[58] Взагалі, питання про юридичне становище закупів та різні форми їх фінансових зобов'язань ще сьогодні повністю не висвітлене. Можна тут тільки догадуватись, що їх роля в економіці Київської держави була значно більшою у порівнянні з холопами. Деякі російські історики, зокрема Клю-

---

[53] Вернадський, цит. пр., т. 2, стор. 147.

[54] J. Blum. *Lord and peasant in Russia from the nineth to the nineteenth century.* Princeton, Princeton Univ. Press, 1961, p. 53.

[55] Грушевський, цит. пр., т. 3, стор. 319—320. Про закупів як наймитів, які могли мати власне майно висловлюється також Сергеевич – *Русские юродические древности,* СПБ, 1909, т. I, стор. 189—190, а М. Максименко уважає, що з юридичної точки закуп не був наймитом тільки довжником. Див. його: *Закупы Русской Правды.* Харків, 1927, стор. 46.

[56] Зокрема гл. Б. Д. Греков – *Киевская Русь,* цит. пр., стор. 197–208.

[57] М. Ф. Владимирский-Буданов, цит. пр., стор. 35–36.

[58] Деякі дослідники думають, що т. зв. статут Володимира Мономаха, в якому розглядається лихварство і закупництво був в інтересі тодішньої провідної верстви, щоб якимсь чином заспокоїти народні маси після київського повстання 1113 р. Гл. *Нариси стародавньої історії Української РСР,* цит. пр., стор. 492.

чевський та Чічерін, з старовинного закупництва виводять відомий московський інститут кабального холопства, що був досить поширеним у Московщині в XV—XVI ст. На думку Р. Лащенка[59] т. зв. «служилая кабала» московського права не має з старовинним закупництвом ґенетичного зв'язку. В пізніших українських пам'ятках цього терміну не зустрічаємо, хоч, очевидно, форми напівзалежного населення не є чужими у пізнішому часі, добі Галицько-Волинського князівства.

Серед населення Київської держави найбільш численною верствою було селянство, що носить в історичних джерелах назву «смерди». Слід відмітити, що назва смерди має ширше і вужче значення. У ширшому розумінню — це представники всіх верств населення, за винятком князя.[60] У вужчому розумінню назвою смерд джерела означають селянина чи точніше вільного хлібороба.[61] Про ролю і значення смердів говорить літопис у зв'язку з походом на половців, описуючи дискусію на Долобському з'їзді князів в 1103 р. Похід був запланований весною, а це відривало смердів від весняних польових робіт і позбавляло їх тяглової сили, бо в похід смерди повинні були виступити на власних конях. Під роком 1111 літопис повторює оповідання про Долобський з'їзд і це місце наводимо нижче.

«Вложил Бог Владимиру мысль понудить брата его Святополка пойти на поганыx весною. Святополк же поведал дружине своей речь Владимира. Дружина же сказала: „Не время теперь погубить смердов, оторвав их от пашни". И послал Святополк к Владимиру, говоря: Нэм бы следовало сьехаться и подумать о том с дружиной». Посланцы же пришли к Владимиру и передали слова Святополка. И пришел Владимир, и встретились на Долобске. И расположились в одном шатре Святополк с своею дружиною, а Владимир со своею. И после некоторого молчанья сказал Владимир: «Брат, ты старше меня, говори первый, как бы нам защитись Русскую землю». И сказал Святополк: «Брат, уж ты начни». И сказал Владимир: «Как я могу говорить, а на меня станут наговаривать твоя дружина и моя, что он хочет погубить смердов и пашню смердов. Но мне удивительно, брат,

---

59 Р. Лащенко, цит. пр., стор. 69.

60 Р. Лащенко, цит. пр., стор. 70; Грушевський, цит. пр., т. 3, стор. 316.

61 Про те, що смерди були вільними хліборобами говорять у своїх працях такі дослідники, як М. Чубатий – *Історія джерел українського права.* Львів, 1921, т. I, стор. 62; О. Терлецький – *Історія української держави,* цит. пр., т. I, стор. 62; В. А. Рязановский – *Обзор русской культуры Исторический очерк.* Нью-Йорк, 1947, т. I, стор. 21 як також Вернадський, Струве і ін. Деякі совєтські дослідники уважають, що смерди взагалі не були свобідними людьми і, наприклад, А. А. Зимин уважає смердів «особым разрядом холопов» – в 11 ст., кажучи, що «постепенно в 12 в. они превращались в крепостных крестьян». Гл. «О смердах Древней Руси 11 — нач. 12 в.». В кн. *Историко-археологический сборник.* Москва, 1962, стор. 227. Одначе ці погляди в совєтській історіографії тепер відкинено і більшість дослідників, як, наприклад, Греков, зачисляють смердів до свобідного населення, вправді в рямках феодальної залежності.

что смердов жалеете и их коней, а не подумаете о том, что вот весной начнет смерд этот пахать на лошади той, а половчин, приехав, пустит в смерда стрелу и заберет лошадь ту и жену его, и детей его, и гумно его подпалит. Об этом-то почему не подумаете?». И сказала вся дружина: «Впрямь, воистину так оно и есть». И сказал Святополк: «Теперь, брат, я готов (ити на половцев) с тобою».[62]

З наведеного бачимо, що смерди були вільними хліборобами і працювали на своїй землі. Хліборобське знаряддя і тяглова сила була також їх приватною власністю. Юридичне становище смердів було високим і Руська Правда вважає смердів повноправною юридичною особою. Смерди як і інші верстви населення платили податки і про це говориться у 45 статті поширеної редакції — «то ти уроци смердом, отже платять княжю продажю». Будучи повноправною юридичною особою смерди можуть виступати на суді свідками, закон також зберігає за смердом недоторканість особи і майна. Без дозволу князя чи його репрезентантів смердів не можна було карати. З другого боку за карні вчинки Руська Правда передбачає кари («княжу продажу»), що їх платять смерди. У згаданій 45-ій статті Руської Правди перечислюється різні категорії висоти цього «штрафування» за окремі вчинки. У статті 90-ій подаються певні принципи для спадщини смердів, в якій м. ін. читаємо:

«О смердьи заднице. Оже смерд умреть без дети, то задница князю; аже будуть дщери у него дома, то даяти часть на ня; аже будеть за мужем, то не дати им части» (Троїцький IV Список). Таким чином після смерти батька син перебирав спадщину. У випадку, якщо сина не було, майно перебирав князь — з обов'язком віддати частину майна неодруженій дочці. В статті 16-ій поширеної редакції згадується про «смердьего холопа», тобто можна здогадуватись, що розходиться тут про холопів-рабів, що їх власником міг бути смерд.

Деякі советські дослідники прийшли до висновку, що державна влада піклувалась смердами тому, бо господарство смерда «було джерелом прибутків феодала, а селянин міг відбувати феодальні повинності (сплачувати данину або відробляти панщину) лише при умові, коли його господарство мало всі оеобхідні засоби праці. Отже на Долобському з'їзді князів мова йшла про феодально залежного смерда».[63] Не думаємо, що такий висновок оправданий, а саме питання феодального устрою у цьому періоді є відкрите до дискусії і до цього питання, як ми вже відмічували попередньо, повернемось згодом. Про будь-яку панщину, як про це лише Довженок, не може бути в тому часі жодної мови.[64] Як відомо, про суспільно-економічне стано-

---

[62] *Повесть временных лет,* цит. пр., т. I, стор. 392–393.

[63] В. Й. Довженок. *Землеробство древньої Русі.* Київ, В-ва АН УРСР, 1961, стор. 210. Автор, у великій мірі, повторює тут думки раніше висловлені С. В. Юшковим.

[64] Зокрема советських дослідників дратують погляди Яблоновського, проф. історії німецького відьного університету у Берліні, які зводяться до

вище смердів у Київській державі написано значно більше, як про будь-яку іншу справу. Ця увага дослідників до цього питання зовсім зрозуміла хоч би тому, що сільське господарство творило основну базу економіки Київської Русі і можна догадуватись, що понад 80% населення було безпосередньо зайнятим у сільському господарстві. Деякі моменти у княжому законодавстві насувають думку, що крім свобідних смердів-хліборобів були ще також і т. зв. княжі смерди, які були осадниками на княжих землях. Ключевський, наприклад, уважав, що земля, якою користувалися смерди, належала до князів, тобто ці землі були державною власністю.[65] Подібні думки висловлював також і Владимирський-Буданов[66] та Л. В. Черепнин.[67] Грушевський до тих думок ставиться досить скептично, уважаючи, що «княжими землями тоді були ці нечисленні фільварки, де князі мали своє господарство руками безземельних і невільних робітників; на те, щоб якісь інші землі уважались княжими, не маємо ніякого натяку».[68] До його думки приєднується також Р. Лащенко.[69] Відносини мабуть були іншими в Новгороді, де княжі землі могли становити більшу питому вагу у загальному землеволодінні,[70] але, з другого боку осередком верховної влади були тут міські органи і смерди їм юридично підлягали. Для підкріплення цієї думки Вернадський наводить факт про критику Всеволода на вічу 1136 р. за його надужиття над смердами.[71]

Не зважаючи на такі чи інші погляди про соціяльну структуру смердів можна додумуватись, що у зв'язку з розвитком більших форм землеволодіння відсоток безземельних смердів мусів зростати і тут мабуть треба шукати причин пізнішої складної диференціяції селян-

---

основної тези, мовляв до 16-го ст. селянство користувалось повною свободою. Гл.:H. Jablonowski. *Das Problem bauerlicher Abhängigkeit im Kiewer Reich.* In: *Festschrift für Max Vasmers,* Wiesbaden, 1956, p. 198.

65 В. О. Ключевский. *Сочинения,* цит. пр., т. 6, стор. 319.

66 М. Ф. Владимирский-Буданов. *Обзор истории русского права.* Изл. 7-е. Киев, 1915, стор. 33.

67 Гл. статті автора: Л. В. Черепнин «Из истории формирования класса феодально-зависимого крестьянства на Руси», *Исторические Записки,* т. 56 та його ж «Основные этапы феодальной собственности на Руси до XVIII в.», *Вопросы Истории,* Но. 4, 1953. Автор підкреслює, що в найдавніших джерелах, як наприклад у короткій редакції Руської Правди термін «смерди» взагалі не вживався і основна маса населення мала назву «люди» і тим терміном охоплювалось не тількe сільське, але також і міське населення. Тільки в початках XI ст. появляється назва «смерд», яка поступово замінює назву «люди» і згодом стає синонімною з назвою селяни. Появу назви смерд зв'язує автор з процесом переходу «общинних» земель до держави і розвиненням феодальних відносин.

68 Грушевський, цит. пр., т. 3, стор. 317.

69 Р. Лащенко, цит. пр., стор. 70–71.

70 Вернадський, цит. пр., т. 2, стор. 144–45.

71 Там же, стор. 144.

ської верстви. Як зазначує Лащенко, Початки цього процесу треба шукати у «ролейних закупах» Руської Правди та їх відповідниках «іскупних» у литовсько-руському періоді нашої історії.[72] Деяку ролю у цьому процесі відогравали також економічні інтереси міського населення з його різноманітним суспільно-економічним наверствуванням.

(Продовження буде)

72 Р. Лащенко, цит. пр., стор. 72.

Михайло Б. Ждан

УКРАЇНА ПІД ПАНУВАННЯМ ЗОЛОТОЇ ОРДИ

(Продовження)

V.

Найстаріша і найголовніша частина руської держави — Київщина з «матір'ю руських городів на чолі», так як і інші зрештою частини нашої батьківщини після татарської навали з 1240 рр., не діждалася дотепер адекватного насвітлення в історіографії. Навіть справа її залежности — посередньої чи безпосередньої — від татар дотепер не вирішена. Залишаючи на боці твердження новіших давніших істориків, зацитуємо тут для прикладу думки деяких істориків. І так Ґ. Вернадський твердить: «В південнозахідній Росії (Україні) — в Переяславщині, Київщині і Поділлі, монголи усунули взагалі княжу адміністрацію і піддали її під свою контролю».[1]

Також і Грушевський, не заперечуючи зрештою існування київських князів у татарському періоді, пише: «від татарського погрому Київщина довго — до початків 14 в., а може й довше не була князівством в давнішім значінню, а стояла під *безпосередньою зверхністю татар*[2] (підкреслення наше — М. Жд.). Іншої думки є сучасні радянські історики. Критикуючи погляди Грушевського, Б. Д. Греков твердить: «все русские земли стали в зависимость от татарского хана через своих местных представителей власти»,[3] іншими словами, на думку Грекова усі руські землі попали під *посередню* залежність від Золотої Орди. — У наших попередніх розважаннях ми дійшли до переконання, що Поділля і Переяславщина у татарському періоді знайшлись у *безпосередній* залежності від татар — і в тому ми не погоджуємось з поглядами Грекова. Якщо ж ідеться про станови-

---

1 Подаємо дослівний текст цього твердження: «In south Russia (Ukraine) — the Pereiaslaw land, the Kievan land and Podolia — the Mongols removed the Russian princely administration altogether, replacing it by their own control». George Vernadsky, *The Mongols and Russia*. New Haven 1953. -- В другім місці Вернадський пише: ...«Kiev after its destruction by the Mongols in 1240 was for number of years under their direct control,...» *Op. cit.* pag. 238.

2 Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*, том III, стор. 171. Ню Йорк 1954.

3 Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовський, *Золотая Орда и ее падение*, Москва 1950, 231 стор.

ще Київщини, то тут справа інакша. Але, щоб відтворити образ того становища, нам необхідно зібрати усі ті джерельні фраґменти, що могли б так чи інакше насвітлити цю справу. При цьому мусимо додати, що тих фраґментів незвичайно мало.

Ще під час перебування татар на Угорщині, у 1241 р., чернігівський князь Михайло, головний антаґоніст Данила Романовича у його змаганнях злучити всі українські землі в одну цілість, повернувся до Києва. Але, як каже літописець, він не замешкав у Києві, правдоподібно боячись наглого наскоку татар, а поселився на Дніпровому острові.[4] Син його, Ростислав, тим часом правив Черніговом. Але сувора дійсність перекреслила пляни Михайла відносно Київщини. Після повернення з Угорщини, татари не відійшли в середущу Азію, а поселилися над Волгою, піддаючи своєму контролеві всі землі Східної Европи. Михайло, не чуючись безпечним, утік на Угорщину, правдоподібно шукаючи ще раз угорської чи західноевропейської допомоги.

Другу вістку про Київ подає нам літопис під 1245 р. На вимогу Батия («дай Галич»), Данило Романович, не приготований ще достатньо до війни з татарами, вирішив поїхати до Сараю сам за ярликом на своє князювання. Він, як пише літопис, «виїхав на празник святого Дмитра, помолившись Богові й прибув до Києва. А тоді панував над Києвом Ярослав через свого боярина Єйковича,[5] далі Данило приїхав до Переяслава і тут стрінули його татари.[6] Після довгого, 25-дневного побуту Данила в Сараю, Батий затвердив за ним право князювання у його батьківщині. Врешті Данило прибув до своєї землі; тут стрінули його брат і сини».[7]

Дальшу вістку про Київ того часу подає нам Пляно Карпіні, який їдучи як посол папи в Каракорум, в січні 1246 р. заїхав до Києва. Він подає вправді, що Київ, столиця Руси, під час облоги татар була дуже знищена, що під час його перебування в Києві було лише 200 домів, та що населення Києва піддане тяжкій неволі.[8] На жаль, Карпіні не згадує в чому полягала ця неволя. Дивно, що на згарищах і руїнах Києва Карпіні стрінув купців з Польщі, Німеччини, Австрії, Італії та Близького Сходу: з Царгороду та Сирії.[9] Київ мав вже тоді свій адміністративний апарат: на чолі міста стояв тисяцький. На жаль, Карпіні не каже, в чийому імені той тисяцький правив. Тому, що між перебуванням Данила в Києві (листопад 1245) і приїздом

---

4 Полное Собрание Русских Летописей, т. II. Ипатьеская Летопись (в дальшому цитуємо як ПСРЛ, т. II) стор. 805. Галицько-Волинський Літопис (в дальшому Гал. Вол. Літ.). Переклав і пояснив Т. Коструба. Львів, 1939 частина друга, стор. 31.

5 *ПСРЛ*, т. II, стор. 806.

6 *Там-же.*

7 *цит. праця,* стор. 808.

8 Johann de Plano Carpini, *Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245—1247*. Übersetzt und erläutert von Dr. Friedrich Risch. Leipzig 1930. Pag. 150—151. В дальшому цитуємо: *Carpini.*

9 *Carpini,* pag. 263.

Карпіні (січень 1246) була невелика часова різниця, можемо припустити, що тисяцький, про якого згадує Карпіні, був ніким іншим, як Дмитром Єйковичем, що правив в імені князя Ярослава. Тисяцькому в його адміністративних функціях помагала ближче неозначена рада, зложена з представників бояр, з якими Карпіні радився про свою дальшу дорогу до татар. Зв'язок з татарами був наладнаний згідно з їхньою практикою, бо, як розказує Карпіні, його відвезено на татарську територію в супроводі сторожі поштовими підводами, що нагадують татарську поштову службу «ям».[10] Київські підводи відвезли Карпіні аж до Канева, який був вже під безпосередньою зверхністю татар.[11]

Наступну вістку про Київ дають нам північні літописці під роком 1249. Там пишеться: «Приѣха Олександеръ и Андрѣи от Канович и приказаша Олександрови Кыєв и всю Русьскую землю а Андрѣи сѣде в Володимери на столѣ ...»[12] Мова тут про синів володимирського князя Ярослава Всеволодича, брата Юрія, який в 1237 р. впав у бою з татарами над річкою Ситю. Згаданого князя центральне татарське правління викликало в 1246 р. в Каракорум і він по дорозі назад помер з виразними признаками отруїння.[13]

На жаль не маємо жадних інших відомостей про панування Олександра в Києві, тому наші міркування на цю тему мусять лишитись у сфері здогадів з більшою або меншою правдоподібністю. Думаємо отже, що політична активність Олександра на півночі, з другого ж боку упадок політичного значення Києва, були причиною, що Олександер, так само зрештою як і його попередник Ярослав не перебував у Києві, а залишив там свого тисяцького, який виконував усі адміністраційні завдання. З другого ж боку тісна співпраця із Сараєм,[14] дає нам підставу твердити, що Київ аж до смерти Олександра, т. є до 1263 р. знаходився під його владою.

Таким чином на підставі літописних інформацій та свідчень Карпіні приходим до таких висновків: Після повернення Батия з Угорщини над Волгу, в періоді формування державного ладу в Золотій Орді та остаточного усталювання її відносин до підбитих земель Сх. Европи, Київ у проміжку часу від 1243 до 1263 рр. мав своїх, щоправда накинених татарами, князів і тим самим належав тільки *посередньо* до Золотої Орди. Князі не перебували, однак, самі в Києві, а правили там за посередництвом своїх намісників — тисяцьких, які виконували владу при допомозі місцевих бояр. В Києві в тому часі не було ані постійних татарських залог, ані татарських урядовців.

Якщо йдеться про другого князя в Києві, то був ним понад усякий сумнів Олександер Невський. Першим князем, на думку більшо-

---

10 *Carpini.* pag. 220.

11 „Wir kamen zu einem Dorf namens Canove, das unmittelbar unter der Oberhoheit der Tataren stand". *Carpini,* pag. 220.

12 *ПСРЛ,* т. I, 472 стор.

13 *Carpini,* pag. 251; *ПСРЛ,* т. II, стор. 808.

14 G. Vernadsky, *op. cit.,* pag. 148—151.

сти істориків чужих і наших, був Ярослав Всеволодич, суздальський князь.[15] Останніми часами пробу ревізії цього усталеного в історіографії погляду перевів П. Грицак, який доказує, що згаданим князем в Києві був не Ярослав Суздальський, але Ярослав Інґварович, який правив там в імені Данила Романовича.[16] Не будемо тут докладно розглядати арґументів Грицака, передовсім з тієї причини, що справа ідентифікації Ярослава не належить до нашої теми. Зазначимо тільки, що сам Грицак був свідомий того, що його арґументація «не перерішує справи в один чи другий бік»,[17] все таки подаємо декілька уваг також у тій свідомості, що вони «не перерішують справи в один, ані в другий бік».

Лаврентіївський літопис подає, що 1243 р. князь Ярослав Суздальський поїхав до Батия, щоб одержати потвердження на посідання своєї батьківщини. Таким чином Ярослав був першим, з Рюриковичів, що явився на дворі Батия. За словами літописця Батий мав сказати до Ярослава: «Ярославе, буди ты старѣи всѣмь княземъ в Русскомь языцѣ».[18] Грицак в пошукуванні за арґументами проти панування Ярослава Суздальського в Києві, досить загальниково скоментував це місце літопису, подаючи під текстом увагу, що «ми не знаємо, який саме правний статус передбачався для Ярослава».[19] Це правда, що нам не відомо, яка дефініція була зв'язана з терміном «руський язик»: не відомо, чи йшлось тут про назву державної (руської) приналежности, чи народньої, чи територіяльної, чи може навіть панівної релігії. Але незалежно від цього, яке значення термін «руський язик», у тому часі в руській (і татарській) інтерпретації не мав би, одно є певне: Київ був тоді столицею цього «руського язика» і як такий дістався в руки Ярослава Суздальського — хіба, що цю номінацію на старшого в «руськім язиці» отримав Ярослав не від Батия, а — від прихильного собі літописця. Якщо б так було, то варто застновитись над тим, чи і які можливості мав Данило зайняти після татарської навали на Київ.

Думаємо, що після повороту татар над Волгу, Данило був так зайнятий відбудовою тіснішої батьківщини, війнами з претендентом до Галича Ростиславом і його союзниками уграми, виступами проти бунтівничих бояр, що йому, як каже Грушевський, «про боротьбу з татарами не було що й думати,[20] а без того про зайняття Києва не могло бути й мови». Зрештою, якщо б Київ був під пануванням Данила, то вимога Батия до нього «дай Галич» звучала б «дай Галич й Київ» або, що правдоподібніше, «дай Київ і Галич». Тим

---

15 М. Грушевський, *цит. праця,* т. II, стор. 252—253.

16 П. Грицак, Галицько-Волинська держава, Нью-Йорк, 1958, стор. 94—96. П. Грицак, Київщина по татарському погромі. *Розбудова Держави,* Клівленд, 1954 р., ч. 3 (14), стор. 23—24.

17 П. Грицак, Київщина . . . *цит. праця,* стор. 26.

18 *ПСРЛ,* т. I, стор. 470.

19 П. Грицак, Галицько-Волинська Держава, стор. 87.

20 М. Грушевський, *цит. праця,* т. III, стор. 65.

часом виходило б, що Батий, вимагаючи від Данила Галича, цілком не поцікавився «матірю руських городів» — Києвом, який він як уже не з інших, то принаймні з престижевих мотивів повинен був мати під своїм контролем.

Ще одна увага: Безпосередньо перед здобуттям татарами Києва, правив там з доручення Данила тисяцький Дмитро. Заходить питання, чи була б якась логічно обоснована причина, яка виправдувала б факт, що після відходу татар, запанувавши вдруге над Києвом, Данило вислав би туди підручного князя Ярослава Інгваровича, який зрештою, як то виходить і з літопису і з реляції Пляно Карпіні, сам не перебував у Києві, але правив там за посередництвом тисяцького. Яку ж, отже, місію мав Ярослав Інгварович чи, точніше кажучи, нащо він був потрібний Данилові, коли всі його функції у Києві виконував тисяцький. Думаємо, що ані політична ситуація, ані інтереси Данила не вимагали би крім тисяцького, ще іншого, вищого представника Данила, хоч би навіть і князя, який цілком не цікавився Києвом. Думаємо отже, що особа Ярослава Інгваровича, як титулярного князя Києва, була зайва.

Врешті ми хотіли б звернути увагу ще на один факт: Грицак не подає ані часу ні обставин, серед яких Ярослав Інгварович (згл. Данило Романович) зайняв Київ, ані коли його панування там закінчилось. У зв'язку з тим досить вимовним являється факт, що після смерти Ярослава суздальськго, якого, як ми вже перед тим зазначили, більшість істориків, включаючи Грушевського, уважають за поставленого Батием князем Києва, — татари призначили на Київський княжий стіл його сина Олександра.

На жаль, на Олександрі кінчаються наші відомості про київських князів. Після нього «тьма кромішна» покриває цілу Київщину; на кого перейшов Київ по Олександрові Невському (1263 р.) нам невідомо.[21] Зупиняючись над долею Київщини наприкінці 13 стол. Грушевський твердить, що Київ опинився взагалі без князів, а ціле князівство розпалось на ряд автономних громад, отже вернулось до передкняжого суспільного ладу і опинилось в безпосередній залежності від Золотої Орди. Свої міркування Грушевський базує на таких думках: «Особливо з сього погляду інтересні оповідання про походи 1275 і 1286 рр., (на Литву і на Польщу — примітка наша М. Ж.) де на участь всіх князів положено особливий натиск. І так у перший похід

---

[21] Мавродин твердить, що після Олександра Ярославича панував у Києві його брат Ярослав Ярославич аж до смерти т. є до 1272. Мавродин, *цит. праця*, стор. 63. Твердження Мавродина оперте на Густинському літописі. Порівняй: Р. Вл. Зотов, О черниговскихъ князьяхъ по любецкому синодику и о черниговскомъ княжествѣ въ татарское время. *Лѣтопись занятій Археографической Коммиссіи.* С. Петербургъ 1893, стр. 117. Тому, що Густинський літопис скомпільований в половині 17 стол., твердження Мавродина мусить залишитись в крузі гіпотез. Вістку про княження Ярослава в Києві подає також *Історія Української РСР,* Київ 1967, том I, стор. 99, та *Історія Києва,* т. I, стор. 112. Київ 1960.

Татари послали «всіх задніпрянських князів, Романа брянського з сином Олегом, Гліба князя смоленського, й інших князів богато — бо тоді всі були князі з волі Татар». Ще виразніше сказано про другий: «Телебуга післав до князів задніпрянських і волинських — до Льва, Мстислава й Володимира, кажучи їм іти з ним на війну, бо тоді всі князі були в татарській неволі». Очевидно, що між Волинню й задніпрянською Сіверщиною тоді не було князів, інакше літописець би про них згадав...»[22] На нашу думку літописні вістки такі загальникові, що ризиковно було б будувати на них твердження про відсутність київських князів. Вони могли цілком добре попасти під категорію «богато инших князів»; якщо ж в імені незнаних нам князів правили в Києві їхні намісники-тисяцькі (так як це було в 1240—1260 рр.), то брак згадки про тих князів не тільки зрозумілий, але виправданий.

Скупі біографічні дані базовані на «Любецкому синодику» позволяють В. В. Мавродинові поставити обсноване твердження, що Київ у цій історичній темряві все таки мав своїх князів. Передаємо тут думки Мавродина: Одним з більших князівств на полудні Сіверської Землі було Путивельське князівство, в якому володіли нащадки Ігоря Святославича. Тим то путивельським Ольговичам (Ігоревичам) вдалось в другій половині 13-го або з початком 14-го століття заволодіти Києвом. Важко, однак, припустити, щоб путивельські Ольговичі прилучили Київ до себе як свою волость, чи інакше кажучи, щоб там усталилась путивельська династія. Треба думати, що путивельські князі одержували від часу до часу від ханів Золотої Орди ярлики на князювання в Києві, залишаючи за собою свою батьківщину Путивль.[23] П. Грицак у своїй статті «Теодорит, митрополит Київський і його доба»,[24] довше зупиняється на тих князях, що в перших десятиліттях тринадцятого віку правили Києвом. На його думку, оперту на Любецькому синодику, в Києві правили почерзі: Володимир-Іван Іванович, Терентій, Андрій, Федір та Іван. Додаткову вістку про Федора подає нам літопис під 1332 р.[25] Для нас цікава вона тим, що в товаристві цього Федора знаходився також татарський бескак. Обидва вони напали на архиепископа Василя, який після висвячення у Володимирі Волинському їхав на призначену катедру в Новгороді. Причини нападу мали політинчий підклад, але цілий конфлікт скінчився тим, що Василь зложив за себе грошовий окуп і напасники позволили йому їхати далі. В початках 1360-тих років стрічаємося вдруге з іменем Федора, Київського князя. Цю вістку подає Густинський літопис,

---

22 М. Грушевський, *цит. праця,* т. III, стор. 170—171.

23 В. В. Мавродин, *цит. праця,* стор. 62.

24 П. Грицак, Теодорит, митрополит Київський, і його доба. *Розбудова Держави.* Клівленд, 1954 р., ч. 2 (13), стор. 4—10; Р. В. Зотов, *цит. праця,* стор. 115.

25 *ПСРЛ,* т. 10. (Патриаршая или Никоновская лѣтопись). Москва 1965, стор. 205.

у якому автор, розказуючи про перемогу Ольгерда над татарськими управителями Поділля, Хачибеєм, Кутлубугою та Дмитром додає: «Сей Олгерд и инныя рускія державы во власть свою пріятъ, и Кіевъ подъ Теодоромъ княземъ всять, и посади въ немъ Володымера сына своего, и нача надъ сими владѣти имъже отцы его даяху».[26] Деякі дослідники (як на пр. Пашкевич) уважають, що кн. Теодор з 1330-тих і кн. Теодор з 1360-тих років — це ідентичні особи. Інші ж як напр. Кучинський твердять, що це два окремі, князі. Кучинський називає цього останнього Федором Івановичем з путивельських князів.[27]

Студіюючи цей темний період (1300—1360-ті рр.) нашої історії Грицак подає смілий здогад: «Немає сумніву, що в 1-шій половині 14. ст. українські князівства ситуовані між литовським молотом і татарським ковадлом, творили якусь політичну цілість...» і далі «... в першій половині 14. ст. в Україні йшов широко закроєний процес інтеґрації культурної і політичної, який, одначе не закінчився під проводом української династії, а в рямцях Вел. князівства Литовського, десь у 2-гій половині 14 стол. Можна догадуватись, що початки того ідеологічно-культурного відродження сягають широкої культурної діяльности кн. Володимира Васильковича волинського (помер 1289); вони, мабуть, продовжалися за князя Лева Даниловича і сина його короля Юрія І. (пом. 1315) . . .»[28] У своїй праці *Галицько-Волинська Держава,* П. Грицак робить дальший крок; він допускає можливість прилучення, на деякий час, Київщини і деяких земель на Лівобережжі до Галицько-Волинської Держави.[29] Також Володимир Мацяк подаючи огляд історіографії та проблематики Галицько-Волинської Держави пише: «З проблем української держави й Церкви 14 ст. слід буде поставити одну з найважливіших — проблему церковно-ієрархічного й за цим державнополітичного зверхництва та впливів Галицько-Волинської Держави й церковної митрополії над києво-чернігово-сіверськими землями й епархіями від кінця 13 ст. до 1330-тих років за правління Юрія Львовича та його наслідників».[30] Тому, що справа політичного положення Київщини, лежить в осередку наших зацікавлень, ми постараємось теж відповідно її насвітлити. При чому хочемо зазначити, що, щоб зрівноважити погляди обох вище згаданих істориків, погляди оперті на наших історичних джерелах, ми насвітлимо цю справу виключно крізь призму історії Золотої Орди.

Фразу галицько-волинського літопису «бо тоді всі князі (очевидно, руські — примітка наша — М. Ж.) були під татарами» останній раз читаємо під роком 1287, коли то галицько-волинські військові відділи змушені були помагати татарським відділам у їхньому поході на Поль-

---

26 Цитуємо за: М. Грушевський, *цит. праця,* т. 4, стор. 74.
27 S. M. Kuczyński, Ziemie Czernihowsko-Siewierskie etc. pag. 167.
28 П. Грицак, Теодорит,. . . *цит. праця,* стор. 9.
29 П. Грицак, *Галицько-Волинська Держава,* Нью-Йорк 1958, стор. 135.
30 В. Мацяк, *Галицько-Волинська Держава 1290—1340 рр. у нових дослідах.* Авґсбурґ 1943, стор. 20.

щу. Війська татар *йшли окремими* шляхами, бо їхні провідники, хан Телебуга та емір Ногай не довіряли собі взаємно. «Між ними», як каже літописець «була велика незгода».[13] Ця незгода довела до цього, що Телебуга згинув в засідці заранжованій Ногаєм (1295 р.). На ханському престолі засів Тохта (1291—1312 рр.), який вирішив позбутись Ногая. Розгорілась домашня війна, у якій згинув Ногай (1299 р.), та більшість його нащадків. Війна довела до великої витрати людського потенціялу та матеріяльних ресурсів і тим самим сильно підкопала владу і престиж Золотої Орди; похід Тохти на Кавказ у 1301 р. з наміром прилучити Грузію до Зол. Орди скінчився невдачею,[32] також невдалі були його мілітарні і дипльоматичні заходи в перській Ґазні.[33] Наслідком упадку сил Золотої Орди послабилась їхня позиція в Криму. Тероризовані дотепер ґенуезькі кольонії змоглись на протидію і виєднати собі право держати свого консуля в Каффі (1289 р.). Влада цього консуля постійно росла: вкоротці, як твердить Сафаргалиев, ґенуезькі колонії стали «державою в державі».[34] Одночасно з тими подіями стихійні нещастя навістили Золоту Орду: трирічна посуха від 1300 до 1303 року винищила татарські табуни і череди — зачався голод, татари змушені були продавати своїх дітей купцям, які вивозили їх у Єгипет.[35]

У нашій розвідці «До питання про залежність Галицько-Волинської Руси від Золотої Орди».[36] ми старались доказати, що згадані події в Золотій Орді були безпосередньою причиною еманципації Західної України від татар. Галицько-Волинська Держава відзискала свою повну суверенність. Подібну пробу еманципації підняли і деякі московські князівства. Сафаргалиев твердить: «деякі заворушення мали місце в Руськім улусі.»[37] Для ілюстрації до тих заворушень подамо нотатку Троїцького літопису, який під 1301 р. розказує, що князь московський Данило напав на Рязань і «много татарь избилъ».[38] Вправді в короткому часі Тохта зумів наладнати порядок в Золотій Орді і для піднесення її престижу взяв за жінку Марію, доньку тодішнього грецького царя Андроніка II-го,[39] але авторитет його в очах сучасних йому московських князів все одно підупав.

Після смерти Тохти (1312 р.) перемігши свого противника, сина помершого, Ільбасара, на престіл сів його двоюрідний брат Узбек. Горячий ісповідник ісляму, Узбек зачав своє панування винищуванням опозиційних елементів; ціною життя кількох вельмож — нащадків

---

31 *ПСРЛ*, т. II, стор. 895—6; *Гал.-Вол. Літ.* т. II, стор. 91.

32 B. Spuler, *op. cit.*, pag. 80.

33 B. Spuler, *op. cit.*, pag. 81.

34 М. С. Сафаргалиев, *Распад Золотой Орды*, Саранск 1960, стор. 63.

35 Греков, Якубовський, *цит. праця*, стор. 88

36 *Український Історик*, 1—4 (17—20), Нью-Йорк 1968, стор. 130.

37 М. С. Сафаргалиев, *цит. праця*, стор. 64.

38 М. Д. Приселков, *Троицкая летопись*, Москра 1950 р., стор. 350.

39 G. Vernadsky, *The Mongols an Russia*, New Haven 1953, pag. 190.

Джучі, він запевнив собі позицію сильного володаря і впровадив Золоту Орду в часи «золотого віку».[40] Свою тверду руку виказав Узбек підчас конфлікту між князями Твері і Москви за позицію великого князя: 1317 р. повернувся з Орди московський князь Юрій Данилович з ярликом на велике князівство. Його великокняжа позиція була скріплена не тільки подружжям зі сестрою хана Кончакою, але більшими з'єднаннями татарських військ, що їх він привів зі собою. З фактом супремації московського князя не погодився тверський Михайло Ярославич; прийшло до бою, у якому Михайло розбив татарсько-московські війська і взяв Кончаку в неволю, де її отруєно («зельемъ уморена бысть»). Обох ривалізуючих князів викликав до себе Узбек; Михайла вбито на місці, а за Юрієм затверджено великодняжу владу.[41]

Ми зупинились довше над вибраними татарськими (і московськими) подіями кінця 13-го і першого двадцятліття 14-го століття у тому переконанні, що при їх допомозі можна буде правильніше оцінити погляди Грицака і Мацяка відносно політичного положення Київщини в першій половині 14 століття. Нав'язуючи, отже, до тих поглядів можемо поставити такий здогад: беручи до уваги політичні аспірації князя Лева і його наслідника Юрія І та політичні події в Золотій Орді, від якої Київщина була посередньо залежна, можемо уважати, що опанування Києва Галицько-Волинськими князями було правдоподібне. Звичайно, це могло статись або під час панування Тохти або в початках панування Узбека — отже наприкінці 13-го ст. і протягом перших 20-ти літ 14 століття. Беручи до уваги ріст сил Узбека, важко припустити, щоб пізніше наступила така можливість.

При обговорюванні київських князів з першої половини 14-го ст. ми нарочито промовчали ім'я Станислава. Думаємо, що він заслуговує на окрему увагу, так з огляду на брак інших, вірогідних, інформацій про нього, як і з огляду на його пов'язаність з литовською експансією на Україні. Про цю експансію, чи точніше кажучи, про похід литовського князя Ґедиміна на південноруських князів пишуть т. зв. литовсько-руські літописи. Подаємо це тут у скороченні за хронікою Биховся: На Великдень [42] князь Ґемимін з великими військами напав на коаліцію південноруських князів, до якої належали- Лев Волинський, Олег Переяславський, Роман Брянський та Станислав Київський. У вирішальній битві, що мала місце над річкою Ірпенню розбито руські війська, а князі Лев та Олег наложили головами. Після одномісячної облоги Київ піддався Ґедимінові, який посадив там на кня-

---

40 G. Vernadsky, *op. cit.*, pag. 195.

41 М. Д. Приселков, *цит. праця,* стор. 356. Л. В. Черепнин, *Образование русского централизованного государства в 14—15 веках.* Москва 1960, 468 стор.

42 Літописи не подають року тієї події. Польський хронікар Стрийковські пише, що ця подія відбулась у 1320 р. Цю ж саму дату подає Кучинські у своїй праці про Чернігівсько-Сіверські землі; M. S. Kuczyński, *op. cit.*, pag. 106.

жому столі Ольгимонта, сина Мендовга. Київські городи Вишгород, Черкаси, Канів, Путивль, Переяслав та Сліповрод добровільно піддалися Ґедиміндові. Після програної битви над Ірпенню князь Станислав з Романом втекли до Брянська. За якийсь час старий князь Рязані Іван прислав послів до Станислава та просив його, щоб він одружився з його донькою і по смерті правив Рязанню. Так і сталось.[43]

Відомість литовсько-руських літописів про експансію Ґедиміна важлива для нас з двох причин. По-перше вона до ряду київських князів початків 14 століття додає ще одного — Станислава; по-друге вона розказує про перехід Києва з-під Золотої Орди під Литву. Якщо йдеться про князя Станислава, то поза згаданими компіляціями — він невідомий з інших джерел. Дослідник рязанського літописання А. Г. Кузьмин слідкуючи за черговістю князів в Рязані пише: «ані в літописах, ані в грамотах не має вказівок на те, щоб Станислав існував колинебудь в Рязані. Маємо тільки згадку про боярина Станислава на службі в Олега Івановича і то вже при кінці 14 ст. (1389)».[44] Таким чином маємо підставу припустаки, що існування Станислава як київського князя дуже сумнівне і ледве чи маємо право поміщувати його в реєстрі київських князів 1-шої половини 14 віку.

Якщо йдеться про оволодіння Ґедиміном Києва, то ця подія дотепер як слід не вияснена. Деякі історики відкидають її зовсім — інші шукають за компромісовою розв'язкою. Перед тим ніж ми її спробуємо відповідно насвітлити, наведемо тут думки кількох новіших істориків про зайняття Києва. В. Т. Пашуто, автор обширної праці про створення і початки литовської держави до часів смерти Ґедиміна (1341 р.) подаючи критичний огляд джерел до тієї теми пише, що вірогідність інформацій литовсько-руських літописів про панування Ґедиміна дуже сумнівна,[45] обговорюючи ж останній розділ першої частини літопису Биховця, що закінчується оповіданням про здобуття Києва відмовляє їй всякої вартости.[46] Відповідно до того, Пашуто в останньому розділі згаданої книги «Очерк политической истории (до 1341 г.)» взагалі не згадує про цю подію. Грушевський, який справі зайняття Києва Ґедиміном присвятив в 3-тому томі своєї історії окремий додаток обережно признає, що «не можна вказати таких фактів, які б виразно виключали можливість походу Ґедиміна на Каївщину».[47] С. Кучинські визнає вістку литовсько-руських літописів про зайняття Києва за

---

43 *Хроника Быховца*, стор. 50—51.

44 А. Г. Кузьмин, *Рязанское летописание*, Москва 1965, стор. 50—51.

45 В. Т. Пашуто, *Образование литовского государства*, Москва 1959, стор. 63. Праця Пашути має 426 стор. друку та обширний виказ літератури, що без праць основників марксизму-ленінізму начислює біля 900 позицій (35 стор. друку).

46 В. Т. Пашуто, *цит. праця*, стор. 73. «Такова первая часть «Летописця». Безспорно одно, что она не может служить источником по истории Литвы избраного нами периода».

47 М. Грушевський, *цит. праця*, том. 4, на стор. 427—430 окремий додаток п. н. «Похід Гедимина на Київщину».

правдиву.[48] Врешті Грицак припускає, що «Ґедимін війни з усіма українськими князями у 1320-их рр. не вів, бо тому перечать інші дані, але зовсім допустимо, що Ґедимін воював саме з одним київським князем Станиславом. Останній або згинув або пішов на вигнання (за літ. Биховця — до Рязані), а на його місце в Києві, мабуть, сів литовський князь Ольгимунт».[49]

Збереглись два сучасні згаданим подіям документи, які хоч не можуть подати образу політичної долі Києва першої четвертини 14-го століття, все таки зможуть докинути ще один промінь до її насвітлення. Згадані документи знані, щоправда, українським історикам, не були однак предметом їх студій під кутом насвітлення київських подій. Маємо на увазі дві булли з датами 15 грудня 1320 і 18 лютого 1321 рр. вислані з тогоачсної папської столиції Авіньйону папою Іваном 22-гим до Генріха епископа-електа католицької дієцезії в Києві, що її відновлено коротко перед датою виставлення першої булли.[50] Обидві вони мають для нашої справи важливу інформацію: Апостольська столиця мала відомості, що Київщина, очевидно зі згаданою дієцезією була положена на землях русинів і татар (дослівно «. . . in confinibus Ruthenorum et Tartarorum,qui antiquibus Galathae vocabantur . . .»), яка занепавши перед тим, завдяки Божій ласці відновилась. Редакція видання «Документи . . .» вияснюючи обставини відновлення тієї дієцезії подає, що, правдоподібно, відновив її Ґедимін.[51] Коментар редакції стоїть у деякій суперечності з твердженням документу, що Київщина лежить на теренах русинів і татар. Ґедимін міг би причинитися до створення римської дієцезії тільки в тому випадку, якщо Київ після його переможних походів лежав: «in confinibus Ruthenorum et Lithuanorum». Але навіть як бh зворот: «in confinibus Ruthenorum et Tartarorum» був помилковий, або подавав минулу політичну приналежність до татар, то не треба забувати того факту, що татари були толерантніші до інших віровизнань як католики, православні або й погани-литовці. Таку толеранцію виказав і Узбек (у першій половині свого панування), який покликаючись на своїх попередників 20. 3. 1314 р. видав толеранційний едикт для православних, католиків та визнавців інших релігій (за виїмком буддистської і шаманської). У зв'язку з тим розвинулась оживлена місійна діяльність міноритів, які навіть в 1320-тих роках мали висвятити кількох татар у священичий стан.[52]

---

48 M. S. Kuczyński, *op. cit.*, pag. 107, пише: „Samo opanowanie Kijowa przez Litwinów w sensie rozciągnięcia nań wpływów Gedhmina jest, niewątpliwie rzeczywistością.

49 П. Грицак, Теодорит . . ., *цит. праця*, стор. 8.

50 *„Documenta Pontificum Romanorum Historian Ucrainae Illustrantia"*. Vol. I. pag. 56—58. Romae 1953.

51 *Ibidem*, pag. 56. „Fortasse agitur de successibus bellicis Gedimini, aki magni principis Lithuaniane (1315—1341), qui hoc tempore possessiones suas verus Kioviam et ultra extendere cepit, quo evenit, ut etiam Ecclesia Latina Kioviensis restaurari potuit".

52 B. Spuler, *op. cit.*, pag. 236.

Цікаво, що ці події збігаються з відновленням католицької дієцезії у Києві.

Таким чином треба сумніватись, чи Ґедимін був тим, хто відновив католицьку епархію в Києві. Врешті хочемо звернути увагу і на те, що навіть як би Ґедимін опанував на короткий час Київ (а про те зараз буде мова), то ледви чи мав би він час і можливість зайнятись тією справою тим більше, що з огляду на перманентний конфлікт з хрестоносцями, яких завданням саме було християнізувати Литву, він не міг би мати симпатії до католицизму. На нашу думку відновлення католицького єпископства здійснено або за згодою Узбека, або за згодою галицько-волинських князів, які у тому часі могли правити в Києві. Пашуто, цитуючи фразу «ecclesia Kiowiensia in cofinibus Ruthenorum et Tartarorum qui antiquitus Galathae vocabantur, . . .» розуміє під Galathe — Галичину.[53] Якщо б цей переклад був правильний,[54] то приналежність Києва до Галицько-Волинської Держави знайшла б своє додаткове підтвердження.

Прийдім з черги до справи зайняття Києва Ґедиміном. Тому, що поза литовсько-руськими компіляторами ніхто інший про те не згадує, застановімся над тим, серед яких обставин Ґедимін м і г зайняти Київ. Для характеристики тих обставин наведемо думки сучасного історика Литви Е. Охмянського: Початки панування Ґедиміна йшли під знаком завзятих змагань з хрестоносцями, які майже щорічно нападали на Литву. Одночасно з тим Ґедимін старався дипломатичними шляхами загальмувати аґресію хрестоносців. Для тої цілі він порозумівся з архиєпископом Риґи, Фрідеріком, який тоді був в спорі з хрестоносцями і при його допомозі представив папі перспективи охрещення Литви. Під натиском Риму хрестоносці змушені були заключити перемир'я з Литвою, яке тривало від 1324 до 1327 року. Після цього хрестоносці відновили напади на Литву, а це знов же приневолило Ґедиміна зайнятись обороною своїх північно-західніх кордонів. Вправді, Ґедимін був у добрих відносинах з Псковом, Новгородом та Тверю, але через те попав у конфлікт з московським Іваном Калитою. Перші збройні конфлікти Ґедиміна з Калитою наступили біля 1335 р.[55] Погляди Охмянського, хоч і правдиві, про те дуже спрощені. Це правда, що найбільше своєї енерґії присвятив Ґедимін обороні своїх північно-західних кордонів перед хрестоносцями, але ж не можна спускати з уваги цього, що його зв'язки з Псковом були не тільки приязні, але, що він зумів включити Псков у сферу своїх політичних впливів, а

---

[53] В. Т. Пашуто, *Образование литовского госуд.*, стор. 396.

[54] За правдивістю того перекладу промовляв би фраґмент іншої буллі, а саме буллі папи Івана XXII-го до архиєпископа Ґнезна, у якій мова про місцевість „in partibus minoris Galathe, que Ruscia nuncupatur . . ." Редактор Документів до цієї фрази подає такий коментар: „Agitur fortasse de Volodimiria", „in partibus minoris Galathe, que Ruscia nuncupatur" . . . *Documenta*, etc, pag. 59.

[55] Jerzy Ochmiański, *Historia Litwy*, Ossolineum, Wrocław 1967.

навіть садити на псковському княжему столі своїх кандидатів.[56] Але, незалежно від тих незначних дипломатичних успіхів Ґедиміна в Пскові, зайняття ним Києва могло мати місце тільки між роками 1324 і 1327 т. є під час перемир'я з хрестоносцями, які все таки були тою основною силою, що впливала на політичні дії Литви того часу.

Придивімся тепер ситуації в Золотій Орді, щоб ствердити, які сили і можливості мав сучасник Ґедиміна, хан Узбек, щоб боронити цілости «свого» улуса. Як ми це вже перед тим згадували Узбек, знищивши спроби тверського князя Михайла Ярославича виламатись з-під зверхности Золотої Орди, викликав його до своєї столиці, де його поставлено під суд та присуджено на кару смерти. Кару виконано — велике князівство дістав князь Москви Юрій Данилович. Це сталось 1318 р. Над північними, московськими князівствами[57] затяжіла рука Узбека. Майже щорічно висилає він своїх політичних аґентів,[58] (часом з великими військовими відділами), для контролю рівноваги між ривалізуючими Москвою та нескореною ще Тверю. Коли сила князів Москви, як великих князів стала переростати межі накреслені Узбеком, він перекидається на сторону Твері та іменує її князя Олександра великим князем (1325 р.). Але татарські відділи, що прийшли до Твері під проводом Шевкаля (Чол-хана) так жорстоко поводились з місцевим населенням, що воно вчинило повстання.[59] Узбек вислав на Твер велике татарське військо з 5-тьма темниками на чолі, які при допомозі московського князя Івана Калити здобули та знищили Твер; Олександер втік на захід, а великокняжу власть отримав Іван Калита, на півночі запанував «pax Mongolica» контрольований політичними емісарями Узбека.[60]

У світлі цієї діяльности Узбека в московських князівствах, важко припустити, щоб Ґедимін міг на довший час опанувати Київ. Все таки короткотривале опанування Києва Ґедиміном є можливе.[61]

---

56 В. Т. Пашуто, *Образование Литовского Государства,* Москва 1956, стор. 393—394.

57 Під московськими князівствами розуміємо всі ті князівства, які повстали на землях вятичів, мер'ї, мордви і інших угро-фінських племен.

58 G. Vernadsky, *The Mongols and Russia.* New Haven, 1953, pag. 199.

59 Про ті події, як взагалі про ривалізацію Твері і Москви вичерпуюче інформує Л. В. Черепнин в праці *Образование Русского централизованого государства в 15—15 векех.* Москва 1960 р., стор. 497—529.

60 Тоїцький літопис так пише про ці події: «Вь лѣто 6836 (1328) сѣде князь великіи Иванъ Даниловичь на великомъ княженіи всеа Русіи, и бысть оттлѣ тишина велика на 40 лѣтъ и престаша поганіи воевати Рускую землю . .», стор. 359.

61 Навіть у тому короткому промежутку часу (1324—1327 рр.) сталась подія, що могла б ослабити нашу тезу про опанування Києва Ґедиміном. *ПСРЛ,* т. 10 (Патріярший літопис) на стор. 189 пише: «Того же лѣта царь Азбякъ посылалъ князей Литвы воевати; и многа зла сотвориша Литвѣ и со многимъ полономъ пріидоша во Орду». Мова про 1325 рік. Не є виключене що похід Узбека на Литву був відплатою за напад Ґедиміна на Київ в 1320-тих рр. — Про мілітарну перевагу Узбека над Ґедиміном свід-

Підсумовуючи остаточно наші міркування про долю Київщини від 1240-их до 1360-их років можемо прийти до таких висновків:

1. Київщина після нападу татар на Україну в 1240-их рр. ввійшла в посередню залежність від Золотої Орди.

2. Не виключено, що короткий час, 10—15 літ, під час розладдя в Золотій Орді (кінець 13-го і початок 14 ст.), Київщина вийшла з під її залежности і дісталась під політичну зверхність Галицько-Волинської держави.

3. Київщиною правили окремі князі іменовані і контрольовані ханською владою в Сараї.

4. Київські князі не походили з одної вужчої династії (як це напр., було в Чернігівщині), але як правило належали до Рюриковичів.

5. Можливо, що впродовж дуже короткого часу (між 1322 і 1327 рр. володів в Києві кн. Ґедимін або Ольґемунт, син Мендовга.

чить друга вістка цього ж самого літопису під 1338 р. Там читаємо: «Того же лѣта Татарове воеваше Литву», стор. 208.

Лев Шанковський

НАРИС УКРАЇНСЬКОЇ ВОЄННОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Російська воєнна історіографія і українська воєнна історія

II

На XVIII стол. припадає розвиток російської дворянської імперії. Друга половина XVIII стор. — доба найбільшого її зростання. Очевидно, для свого росту, імперія потребує сильної реґулярної армії. Рекрутські набори від 1699 до 1705 року поклали основи під її створення.

У XVIII стол. російська реґулярна армія вела 12 різних воєн, що тривали разом 53 роки, не рахуючи внутрішніх воєн таких, як придушення Астраханського повстання (1705), Булавінського повстання (1707—1708), численних башкирських повстань і, врешті. найбільшого з них повстання Омелька Пугача,[1] відомого, як Пугачева (1773—1775).

На XVIII стол. припадає постання російської історичної науки. В 1708 р. Федор Полікарпов отримав наказ царя Петра I написати історію Росії. Історія ця мало чим відрізнялася від літопису і не вдоволила царя. Тоді цар доручив написати історію Росії Г. Скорнякову-Писареву, але цей теж не справився з поставленим перед ним завданням.

Щойно через декілька років А. І. Манкієв закінчив працю під назвою «Ядро російської історії», але й ця праця не задовольнила царя. В 1720 році появився царський указ про збірку й посилку до Петербурга історичних джерел, що зберігались в соборах і манастирях. На підставі зібраних джерел В. Н. Татіщев (1686—1750) на-

---

[1] Омелько Пугач (1742—1775), донський козак походженням із Зимовницької станиці Донського козацького війська, в якій 100 років раніше народився інший провідник великого козацького повстання проти Москви – Степан Тимофійович Разін († 1671). Разін був нащадком утікача з Новгороду, яких багато прибуло на Донщину після знищення в 1478 році царем Іваном III республіки «Господина Великого Новгороду». Прізвище Пугачева вказує на українське його походження, бо в російській мові «пугач», це «филин», а слово «пугач» вживається тільки як обласне слово, напр., у мові донських козаків.

писав свою «Историю российскую».[2] Але ця історія була опублікована щойно по смерти автора, а п'ятий її том щойно в 1848 році.

Татіщев був, без сумніву, найбільшим істориком Російської дворянської імперії, і тільки від нього і появи його твору можна почати історію російської історіографії. Але, в XVIII стол. склались теж умови для виникнення російської воєнної історіографії, яка стала окремою галуззю історичної науки рівночасно з виникненням загальної історичної науки.

Перша спроба створити воєнно-історичну науку була зроблена в 1711—12 роках виданням т. зв. «Марсової книги», в яку увійшли воєнні донесення, реляції, рапорти, а крім цього пропаґувалась вищість російської армії над шведською. Але і ця праця не вдоволила царя Петра і він наказав скласти «Историю Свейской войны». У складанні її приймали участь петровські генерали: Меншіков, Шереметєв, Репнін, Юрієв та інші. Від 1721 до 1725 р. складено 8 «черненний» (редакцій) цієї історії, але вона була опублікована щойно істориком М. Щербатовим в 1770—1772 роках, у двох томах, під назвою: «Журнал или поденная записка блаженные и вечнодостойные памяти государя императора Петра Великого с 1698 г. даже до заключения Нейштадского мира». Ще й досі «Журнал» рахується одним із головних воєнно-історичних джерел для вивчення воєнної історії Північної війни (1700—1721).

Українського читача може зацікавити факт, що ще перед виданням «Журнала», появилася воєнно-історична праця, авторство якої приписують відомому панеґіристові гетьмана Івана Мазепи, що пізніше перекинувся у співробітники й панегіристи Петра I, а саме українському церковному діячеві і вченому Теофанові Прокоповичу (1681—1736). Ця книга, — це «История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии и до взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне включительно», друге видання якої появилося в 1788 році і є відоме. У чотирьох частинах цієї книги, Т. Прокопович займався основно воєнно-історичними питаннями (створення реґулярної російської армії, перші перемоги російської зброї, заснування Санкт Петербурга, «напад» Карла XII на Україну і, врешті, славна полтавська «вікторія», яка «иных многих викторий... матерь наречеся может».[3]

Ось такі були початки російської воєнно-історичної науки, про яку можна сказати, що за дальші два століття вона дуже розвинулася і стала одною з найбільше розвинутих галузів російської історичної науки. Можна навіть сказати, що російська воєнно-історична наука займала, якоюсь мірою, передове місце в світі, нівчому, наприклад, не уступаючи німецькій воєнно-історичній науці щодо випрацювання метод аналізи воєнно-історичних документів, зібран-

---

2 В. Н. Татищев, *История Российская с самых древнейших времен.* Кн. I, ч. 1, М. 1768, ч. 2, М. 1769.

3 *История Императора Петра Великого...*, сочиненная Феофаном Прокоповичем. Вид. 2, М. 1788, стор. 82.

ня і видання воєнно-історичних джерел, дослідження еволюції збройних сил і способів ведення війни, систематичного вивчення розвитку родів зброї і створення полкових історій, розвитку допоміжних наук, як воєнної археографії, археології, географії, зброєзнавства тощо. Очевидно, на розвиток російської воєнно-історичної науки мав великий вплив імперіялістичний характер російської імперії, безнастанні імперіялістичні війни, що їх вона вела й велетенська армія, що була імперії потрібна для ведення імперіялістичних воєн і загарбань щораз то нових країн. Велика фаланга воєнних істориків дуже високої наукової кваліфікації вивчала воєнний досвід цієї велетенської армії і старалась з цього досвіду здобути потрібні висновки для ведення дальших імперіялістичних воєн.

Коли переглядати історію російської воєнної історіографії за XIX і перші роки XX стол. аж до революції 1917 року, серед авторів більших чи менших російських воєнно-історичних праць, ми натрапляємо на цілий ряд прізвищ, які свідчать про українське походження авторів окремих книг чи статтей.[4] Можливо, що вклад цих українських авторів у російську воєнно-історичну науку, а зокрема в розвиток воєнно-історичної думки, міг би бути цікавий українському воєнному історикові, але це вже була б спеціяльна тема, розглянення якої не дозволяли б рямці нашої статті. У даному випадку, нас не інтересують українці, які розробляли різні проблеми російської воєнної історії, а факт, наскільки взагалі російська воєнно-історична наука причинилася до висвітлення української воєнної історії, зокрема до висвітлення воєнної історії Київської Русі та Козаччини. Загально можна сказати, що російська воєнно-історична наука не дала праць, що всебічно і ґрунтовно висвітлювали б ці проблеми нашої історії. Російські воєнні історики, за вийнятком може А. К. Байова (1871—1922) у висвітленні воєнної історії Київської Русі стоять на норманських позиціях і не бачать самобутнього розвитку воєнного діла серед київських русичів, всі успіхи у воєнному мистецтві записують на рахунок варягів. У цьому відношенні вони навіть відстають від деяких німецьких дослідників військової справи в Київській Русі, як ось від німецького дослідника російської воєнної історії Ф. фон Штейна.[5] Знов же, воєнної історії Козаччини російські воєнні історики не висвітлюють, якщо не рахувати участи козацьких військ в числен-

---

[4] Напр., П. А. Чуйкевич, П. К. Гудим-Левкович, Т. Тимченко-Рубан, В. Стеценко, Н. І. Косиненко, А. П. Григорович, Н. А. Полторацький, М. І. Костенко, П. Головінський, Ф. Китченко та ін. З їхніх творів на увагу заслуговують: П. К. Гудим-Левкович, *Историческое развитие военных сил в России до 1782 г.* (СПб., 1875); Н. И. Косиненко, *Первая русско-турецкая семилетняя война. Чигиринские походы 1677—1678 гг.* (К., 1909), М. И. Костенко, *Осада и сдача крепости Порт Артур* (К., 1907). Костенко був генерал-майором і предсідником воєнного суду в Порт Артурі.

[5] F. von Stein, *Geschichte des russischen Heeres vom Ursprunge desselben bis zur Thronbesteigung des Kaisers Nikolai i Pawlowitsch,* Leipzig, 1895. Інша німецька праця: Brix, *Geschichte der alten russischen Heereseinrichtungen von den frühesten Zeiten bis zu den von Peter dem Großen gemachten Veränderungen.* Berlin, 1867.

них війнах Росії проти Туреччини в XVIII і XIX стол. Дещо, з цієї ділянки, можна знайти теж у полкових історіях полків російської армії, що свою історію виводять від козацьких полків, як, напр., Стародубський драгунський полк, Київський гусарський полк тощо.[6]

Розглянемо тепер окремі факти. У російській воєнно-історичній науці першої половини XIX стол. чималу ролю відограли декабристи: П. І. Пестель, Н. М. Муравйов, І. Г. Бурцов, Ф. Н. Глінка, українець О. О. Корнилович (1795—1833), донський козак В. Д. Сухоруков, Н. Н. Бестужев. У цьому самому часі офіційний напрямок представляли Д. П. Бутурлін, А. І. Хатов, А І. Михайловський-Данилевський, А. П. Карцов, Р. Ф. Зотов. З-поміж істориків-декабристів деяке значення для нас має білорус Ф. Н. Глінка (1786—1880), який у війні 1813—1814 рр. був адютантом ген. М. А. Милорадовича, подвиги якого він описав у одній із своїх книг. Пізніше деякий час перебував на Україні, де заінтересувався визвольною війною під проводом гетьмана Богдана Хмельницького і почав її досліджувати та збирати до цієї теми архівні матеріяли. У результаті цього дослідження Глінка написав обширний твір про визволення «Малороссии», з якого, одначе, появився друком тільки перший том.[7] Цікаві теж погляди Глінки на ролю воєнного історика і на вимоги, які до нього треба ставити. І так, на думку Глінки, «сочинитель истории должен быть воин, самовидец и, всего более, должен он быть руской» (сік!).[8]

Українець О. О. Корнилович був членом Південного товариства і карався в Петропавлівській кріпості, а потім був засланий рядовим на Кавказ. Корнилович досліджував воєнну промисловість (також розвиток промисловости взагалі) і зброєзнавство. Донський козак В. Д. Сухоруков (1795—1841) вчився в Харківському університеті, де дружив з українцями. Його перу належить дуже цінна праця з історії донського козацтва, в якій часто згадується про дружбу запорізьких і донських козаків.[9]

Воєнні історики офіційного напрямку дали, головно, ґрунтовні історії різних воєн, що їх вела російська армія, а зокрема Північної і Вітчизняної війни 1812—1814 рр. і тому їхні праці були перекладені теж на різні европейські мови. Із цих творів, для українського історика може бути цікавою історія Північної війни А. П. Карцова (1817—1875).[10] П'ятитомова воєнна історія «російського государства» Р. М. Зотова є першою спробою у воєнно-історичній літературі дати

---

[6] Нестор Король, *Українське козацтво — родоначальник кінного війська Московії-Росії,* Нью-Йорк: НТШ, 1963. У праці цій автор дав точний перегляд кінних полків російської армії, які виникли з українських козацьких полків.

[7] Ф. Н. Глинка, *Зиновий Богдан Хмельницький, или освобождение Малороссии,* ч. 1, Спб., 1819.

[8] Ф. Н. Глинка, «Рассуждение о необходимости иметь историю Отечественной войны 1812 г.», *Сын Отечества,* 1816, ч. 27, стор. 146.

[9] В. Д. Сухоруков, *Историческое описание земли Войска Донского,* т. I-II, Новочеркаськ, 1867, 1872 (2-ге вид. Новочеркаськ, 1903).

[10] А. П. Карцов, *Военно-исторический обзор северной войны.* СПб., 1851.

загальну воєнну історію Росії без подавання будь-яких деталів політичної історії. З цього погляду, праця Зотова була піонерською, але, поза тим, вона зовсім не визначається оригінальністю. Зотов створив компілятивний твір, в якому немає ні сліду критичного підходу до джерел. І хоч, в першому томі своєї історії, Зотов починає історію військової справи від слов'янських племен і досить широко описує воєнне мистецтво Київської Руси, то все ж таки, виходячи з основних тверджень норманської теорії, він усі заслуги розвитку воєнного мистецтва приписує варягам, зовсім не добачаючи будь-яких самобутніх первнів у ній.[11]

Із творів, написаних у першій половині XIX століття, український воєнний історик мусить звернути увагу на 30-томову працю відомого воєнного і воєнно-морського історика А. В. Висковатова (1804—1858). Ця праця, — це «Историческое описание одежды и вооружения российских войск», якої перший том описує одяг і озброєння княжого війська.[12] У даших томах цієї праці, маємо опис одягу й озброєння різних «российских войск», у тому теж одяг і озброєння козацьких військ, а теж тих російських полків, що виникнули з українського чи слобідського козацтва, лянд-міліційних полків XVIII століття, полків української кінно-козачої дивізії 1813—1814 років і тим подібних військових формацій з українським особовим складом.[13] В 1860—1881 роках появилися теж додаткові томи цієї капітальної праці, але вони вже стосуються одягу й озброєння російської армії в XIX столітті.

Отже в першій половині XIX стол. російська воєнно-історична наука значно розвинулась. Для розвитку цієї науки дуже причинилося створення, в 1838 році, катедри російської воєнної історії в Миколаївській воєнній академії. Першим завідувачем цієї катедри був цареславний «малорос» Модест І. Богданович (1805—1882), а останнім — українець, у майбутньому шеф Штабу Головного Отамана Армії

---

11 Р. Ф. Зотов, *Военная история российского государства.* Ч. 1–5, СПб., 1839.

12 А. В. Висковатов, *Историческое описание одежды и вооружения российских войск,* т. І, СПб., 1841. В описі одягу й озброєння княжого війська були зроблені деякі помилки, на які звернув увагу журнал *Руский Инвалид,* 1901, чч. 182, 199, 219.

13 Про «Український ландміліцький корпус» й «українські ландміліцькі полки», див. О. М. Апанович, *Збройні сили України першої половини XVIII стол.* Київ, 1969 АН УРСР, стор. 164—169. Українські лянд-міліційні полки були включені в російську армію і їх первісні назви збереглися у назвах деяких піших полків російської армії, напр., у полках 9-ої пішої дивізії (Полтава), 31-ої пішої дивізії (Харків) тощо. Українська кінно-козача дивізія була створена царатом під час «нашествия» Наполеона з українських козаків на Правобережжі. Про неї, див. О. Переяславський, «Українська збройна сила в Наполеонівських війнах 1812—1814 рр.», *Табор,* Каліш чч. 19–п2 і 25–26. Теж Г. Горбільський, *Українські козачі полки. Українське ополчення у вітчизняній війні 1812 р.* Москва, 1943 і Король, *назв. праця,* стор. 85—94.

УНР, ген. полк. Микола Л. Юнаків (1871—1931). Для розвитку російської воєнно-історичної науки мали велике значення реформи, переведені в російській армії, в її організації й вишколі, воєнним міністром ген. Д. А. Мілютіном (1816—1912), який сам теж був визначним воєнним теоретиком й воєнним істориком. Низка реформ, проведених ген. Мілютіном в російській армії в 1861—1874 роках, зовсім змінила її кріпосницький характер й пристосувала її до умов капіталістичного й імперіялістичного розвитку, на шлях якого ступила російська імперія після 1861 року.[14] Воєнні реформи Мілютіна вимагали посилення праці у ділянці воєнної теорії і воєнно-історичної науки. У ділянці воєнної теорії з'являються праці українців А. І. Астафієва,[15] М. І. Драгомирова[16] і А. А. Гулевича,[17] в яких автори пропаґують доволі проґресивні теорії, що не втратили свого значення й по сьогодні. В ділянці воєнно-історичної науки, в програмі наукових дослідів, складеної Воєнно-науковим комітетом Головного штабу за участю Д. А. Мілютіна, М. І. Богдановича і Н. Н. Обручева накреслено шляхи розвитку воєнно-історичної науки на 25 років наперед. Комітет рішив поділити курс воєнної історії в Миколаївській воєнній академії й створити дві катедри: катедру історії воєн і катедру історії воєнного мистецтва. Перша катедра повинна була досліджувати історію воєн і окремих кампаній, а друга — досліджувати зміни у способі ведення війни, починаючи від найдавніших часів і до найновіших, і показувати вплив, який на стан воєнно-мистецтва мали економічно-суспільні умови в кожній епосі. Аналогічно, Морський науковий комітет накреслив програму вивчення історії воєнно-морської фльоти. В обох випадках, наукові комітети рекомендували, насамперед, провести широку працю для вивчення джерел, потім перейти до аналітичних досліджень окремих проблем, і, нарешті, до синтетичних, узагальнюючих праць. В зв'язку з цим у 1875 році в редакційній статті «Военного сборника» поставлено ще раз низку

---

14 Про вплив воєнного міністра Д. А. Мілютіна на графа Валуєва і на протиукраїнські «укази» з 1863 і 1876 рр. див. Федор Савченко, *Заборона українського друкованого слова в 1876 році.* Київ, 1931, тепер перевидана катедрою українознавства при Гарвардському університеті.

15 А. И. Астафьев, *О современном военном искусстве.* Ч. 1, СПб., 1856, ч. 2, СПб., 1861. Українське прізвище автора — Остапура.

16 Драгомиров Михайло (1830–1905), російський генерал українського роду; 1889—1903 командувач військ Київської воєнної округи; від 1897—1903 київський генерал-губернатор. Українофіл, приятель В. Антоновича й П. Житецького, боровся проти цензурних утисків українського слова. Визначний воєнний теоретик, автор підручника тактики (1879) і низки інших теоретичних праць, які не втратили свого значення до сьогоднішнього дня, про що свідчить, між іншими, перевидання вибраних його творів совєтським Воєніздатом. Див. М. И. Драгомиров, *Избранные труды,* Москва, 1956.

17 А. А. Гулевич, *Война и народное хозяйство.* СПб., 1898. Ген. А. А. Гулевич, професор Миколаївської воєнної академії, перший у російській воєнно-історичній літературі вказав на залежність ведення війни від стану народнього господарства країни.

кардинальних питань, що стосуються предмету й методів воєнно-історичної науки. «Історія повинна бути наукою життя, — писали редактори журналу в цій статті, — а не його підручником. Підручник навчає того, що в ньому написано, а наука повинна давати всеохоплюючий і невичерпний матеріял для знання».[18]

В другій половині XIX стол., як теж у перших декадах XX століття до революції 1917 року, воєнно-історична наука в Росії дуже розвинулась і може похвалитися цілою плеядою воєнних істориків, що створили великою кількістю і непогану своєю якістю російську воєнно-історичну літературу. В 80—90 рр. XIX стол. в російській історичній науці визначились два напрямки, між якими велася гостра боротьба. Це були т. зв. академічний і «руський» національний напрямки. Академісти, до яких належали такі воєнні історики, як М. І. Богданович, князь Н. С. Голіцин, Г. А. Леер, П. А. Гейсман, П. О. Бобровський та ін. намагались представити розвиток російського воєнного мистецтва на тлі світового процесу розвитку воєнного мистецтва і відмовлялись визнати самобутні первні в розвитку російського воєнного мистецтва, мовляв, воно тільки «запозичувало» чи наслідувало чужі зразки. І, так, представляючи початки «російського» воєнного мистецтва, тобто представляючи воєнне мистецтво слов'янських племен, княжої Русі, Московії тощо, академісти бачили тільки його залежність від варягів, візантійців, монголів так, як пізніше добачали впливи німців, шведів, поляків, французів тощо на воєнне мистецтво Московії. У протилежності до них, представники «русскої» національної школи: Д. Ф. Масловський, поляк А. К. Пузиревський, А. З. Мишлаєвський, Н. Ф. Дубровін, А. Н. Петров, Н. П. Міхнєвіч і найбільший воєнний історик царської Росії, доктор історичних наук, киівлянин А. К. Байов (Боїв — 1871—1922) намагались знайти «русскі» початки в російській воєнній історії і всіляко обороняли самобутність «русского» воєнного мистецтва у всіх періодах його розвитку. У своїх творах, вони висміювали «теорию заимствований» (запозичень), що нею академісти старались пояснити розвиток російського воєнного мистецтва. Цікаво може відзначити, що царський двір і офіційні кола більшою ласкою оточували академістів, а не «націоналістів», що мабуть пояснюється засиллям германських впливів на верхах імперії. У XIX стол. правляча верства російської імперії була . . . німецька.

Великою заслугою істориків національної «школи» було те, що вони серйозно взялися за вивчення першоджерел і поставили публікацію воєнно-історичних документів на високий науковий рівень. Ця праця почалася в 1892 році випуском Масловським першого «Сборника военно-исторических материалов», що його видання, після смерти Масловського, продовжували аж до війни 1914 року, Мишлаєвський, Дубровін і Байов. Дальшою заслугою істориків національної «школи» було створення «Общества ревнителей военных знаний» (1898) і, врешті, в 1907 році «Русского военно-исторического общества», що

[18] Редакційна стаття у журналі *Военный сборник*, 1875, ч. 1, стор. 67.

намагалося поширити знання російської воєнної історії на широкі кола суспільства. Цього поширення воєнно-історичних знань боявся царський уряд і постійно створював перешкоди для постання товариства, на яке дозволив щойно після революції 1905 року. Органами РВИО були «Труды» РВИО, а від 1910 року «Журнал» РВИО, якого вийшло 12 чисел. Київський відділ РВИО видавав свій «Военно-исторический вестник» від 1909 до 1914 року.

В XX столітті російські воєнні історики взялися за видання багатотомових збірних праць, що мали характер синтези досьогочасних дослідів. В 1902 році почала появлятися багатотомова збірна праця п. н. «Столетие военного министерства 1802—1902 гг.» за головною редакцією Д. А. Скалона та редакцією А. З. Мишлаєвського, Н. П. Міхневіча і П. А. Гейсмана. До 1914 року вийшло 16 томів цієї праці, що доволі подрібно насвітлює російську воєнну історію і дає багато матеріялу для висвітлення української воєнної історії. Другою такою працею, що почала появлятися в 1911 році, була збірна праця «История русской армии и флота» за редакцією А. С. Гришинського, В. П. Никольського і Н. Л. Кладо, якої, до 1914 року, вийшло 15 томів. Появлялась тоді теж «Военная энциклопедия» видання І. Ситіна, якої до 1914 року появилося 18 томів (вона не закінчена), але в якій подається чимало історичного матеріялу, що має теж відношення до української воєнної історії. Чимало матеріялів до української воєнної історії надруковано в таких журналах, як «Военный сборник» (1858—1917) і воєнно-історичному додатку до нього п. н. «Военно-исторический сборник (1911—1917), «Артилерийский журнал» (1856—1917), «Инженерный журнал» (1857—1917), «Кубанский казачьий вестник» (1911—1917), «Вестник Общества ревнителей военных знаний» (1899—1916), не кажучи вже про загальноісторичні журнали й архівні збірники, як «Русский архив», «Русская старина», «Сборник Русского исторического общества», «Временник имп. Московского общества истории и древностей Российских», «Чтение общества истории и древностей при Московском университете», а зокрема в такому журналі, як «Киевская старина» (1882—1907), що остаточно перемінилася в «Україну».

Значне місце в російській воєнній історіографії займає полкова іотсріографія. Її початок припадає на половину XIX стол., але вона продовжувалась до 1914 року і, в результаті, маємо історії майже всіх полків російської армії (понад 250 полкових історій). В полкових історіях полків, що виникнули з українського чи слобідського козацтва, насвітлювались події, що мали відношення до української воєнної історії. Поскільки полкові історії писали, дуже часто, відомі воєнні історики на підставі полкових та інших військових архівів, що могли тим часом пропасти, ці полкові історії можуть мати значення першоджерел для українського воєнного історика.

Яку ж загальну спадщину залишила нам російська воєнна історична наука? Ми вже сказали, що загально вона не дала нам праць, що всебічно і ґрунтовно висвітлювали б воєнну історію нашої кня-

жої держави чи теж воєнну історію козаччини. У цьому відношенні, багато більше зробила, зокрема коли йдеться про воєнну історію й воєнне мистецтво Київської Русі, советсько-російська воєнно-історична наука в працях Б. Д. Грекова, Б. А. Рибакова, А. А. Строкова, М. Г. Рабіновіча, П. А. Рапапорта, А. В. Арціховського й ін. не кажучи вже про знамениту українську працю В. Й. Довженка. У порівнянні з советсько-російськими історикам, царські воєнні історики трактували проблему воєнної історії слов'янських племен і воєнну історію Київської Русі доволі побіжно й легковажно. В представленні «дружинного періоду» вони виходили з норманських позицій і твердили, що воєнне мистецтво Київської Русі було по суті варязьким. У своєму творі, що обговорює «русскую» воєнну історію,[19] Князь Голіцин твердить, що Київська Русь не була здатна створити військову організацію із слов'ян і тому її військо творили варязькі і чужоплемінні наемники. Відповідно до цього військовий устрій і тактика були або норманські, або запозичені від тюркських племен й угорців, потім від монголів. Не було власної зброї, яку набували від франків, у каліфаті, або в Скандінавії, і не було полководців, бо найбільше прославлений з них — Святослав був тільки суворим воїном, а не вождем в роді Атілли чи Теодориха. У боях, княже військо старалося перемогти ворога не воєнним мистецтвом, а переватою своїх чисельних сил, застосовуванням підступів і воєнних хитрощів, раптовістю і несподіваністю нападів, потайністю і скритністю воєнних заходів.[20] На подібних позиціях стояли теж історики М. І. Богданович і Н. П. Міхневіч;[21] спротив такій інтерпретації виявили історики Д. Ф. Масловський, А. К. Пузиревський і А. К. Байов, а частинно теж П. А. Гейсман.[22] З цих праць, курс воєнного мистецтва в 7 частинах А. К. Байова заслуговує на увагу українського воєнного історика, поскільки Байов серйозно вглиблюється у воєнну історію слов'янських племен і Київської Русі, подаючи цікаві подробиці про неї. Він твердить, наприклад, про існування в Карпатах, у VI столітті, озброєних ватаг, що творили між собою воєнні союзи, які виконували далекі рейди,

---

19 Н. С. Голицын, *Русская военная история,* ч. I-III, СПб., 1877—1878.

20 Пор. Голицын, *назв. праця,* ч. I, стор. 27—29, 37—38, 84, 88, 120, 196.

21 М. И. Богданович, *История военного искусства и замечательнейших походов от начала войн до настоящего времени,* ч. 1—2, СПб., 1849, 1854. А. П. Михневич, *История военного искусства с древнейших времен до начала XIX ст.* СПб., 1895; той сам, *Основы русского военного искусства в России и Западной Европе в важнейшие исторические эпохы.* СПб., 1898.

22 Д. Ф. Масловский, *Записки по истории военного искуства в России.* Випуски I—II, СПб., 1891—1894; А. К. Пузыревский, *История военного искусства в средние века. V—XVI столетия,* ч. 1—2, СПб., і стаття «К истории русского военного искусства», *Разведчик,* 1896, ч. 273; А. К. Баиов, *Курс истории русского военного искусства,* випуски 1—7, СПб., 1909—1913; теж: *История военного искусства,* как наука. СПб., 1912; П. А. Гейсман, *Краткий курс истории военного искусства в средние и новые века,* ч. I—II, СПб., 1893—1896.

загрожуючи землям Східньої Римської імперії.[23] Не важко дошукатися в гуцульських колядках слідів існування цих ватаг, але й теж не важко не побачити відродження їх у пізнішій формі карпатського опришківства.

Коли йдеться про воєнну історію української козаччини, то крім згаданої вже праці Глінки й одної праці П. А. Гейсмана і кількох менших праць[24] у царській воєнній історіографії немає творів, щоб джерельно й ґрунтовно висвітлювали виникнення козаччини, а теж її історію до визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Зате існує кілька капітальних праць, що висвітлюють історію воєн Росії з Туреччиною в XVIII стол. і при тому широко насвітлюють вклад козацьких полків у ці війни.[25] У своїй сучасній праці п. н. «Збройні сили України першої половини XVIII стол.». Олена М. Апанович, одна з кращих воєнних істориків сучасности, всебічно використовує ці праці, головно працю Байова.[26] Очевидно, український воєнний історик, який хоче простудіювати українську воєнну історію XVIII століття, мусить познайомитися з цими творами, як теж пізнати документальні збірки, з яких чимало вже опубліковано так за царських, як теж і за советських часів.[27]

Крім загальної воєнно-історичної історіографії, російська воєнно-історичну науку створила ще історіографію окремих родів зброї. Для української воєнної-історичної науки мають велике значення праці Н. Е. Бранденбурґа з історії артилерії[28] та праці Ф. Ф. Ласковського

---

[23] Баиов, *Курс... назв. праця,* вип. I, СПб., 1909, стор. 1—4.

[24] П. А. Гейсман, *Сражение при Желтых водах 8-го мая 1648 г.* Саратов, 1890.

[25] М. И. Богданович, *Русская армия в век имп. Екатерины II.* СПб., 1873; Г. А. Леер (ред.), *Обзор войн России от Петра Великого до наших дней.* Ч. I—IV, СПб., 1885—1898; Д. Ф. Масловский, *Оборона берегов Суворовым. Кинбурнская операция 1787 г.* СПб., 1891; Н. П. Михневич, *Петр Великий и Полтава.* СПб., 1909; А. З. Мышлаевский, «Война с Турцией 1711 г. Прутская операция», *Сборник военно-исторических материалов,* випуск XII, 1896; А. П. Петров, *Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 гг.* Томи I—V, СПб., 1866—1874. Той сам: *Вторая турецкая война в царствование имп. Екатерины II, 1787—1791 гг.* СПб., 1880.

[26] А. К. Баиов, *Русская армия в царствование имп. Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736—1739 гг.* Томи I—II, СПб., 1906.

[27] Л. Г. Бескровный, *Очерки по источниковедению... назв. праця,* де подано точну інформацію про опубліковані, за царських і советських часів, воєнно-історичні документи. Для вивчення української воєнної історії XVIII стол. має значення архів воєнно-похідної канцелярії графа П. А. Румянцева, опублікований М. О. Судієнком з передмовою О. М. Бодянського в *Чтениях Общества истории и древностей российских при Московском университете* в 4 частинах. Див. ЧОИДР, Москва, книга I, 1865, кн. II, 1865, кн. I, 1876 і кн. II, 1876.

[28] Н. Е. Бранденбург, *Исторический каталог Артиллерийскаго музея,* т. I—III, СПб., 1877—1889; той сам: *500-летие русской артиллерии, 1389—1889,* СПб., 1889.

з історії інженерії.[29] Історик артилерії Д. П. Струков написав цікаві праці, які описують Артилерійський історичний музей у Петрограді, що є цінним путівником по ньому.[30] До речі, Бранденбурґ датує постання «русской» артилерії 1389 роком, бо так записує Голіцинська літопись: «Літа 6897 (1389) вивезли із німец армати на Русь і огненную стрільбу і от того часу уразуміли із них стріляти». У цій цитаті передаємо «ять» через «і» і стверджуємо, що слова «армата» не знає сучасна російська мова.

Наш нарис про російську воєнну історіографію й українську воєнну історію ми закінчуємо посиланням на двох російських воєнних істориків, що в роки визвольної війни 1917—1920 стали українськими генералами. Перший із них, ген. полк. Микола Л. Юнаків (1871—1931) завідував перед війною катедрою воєнної історії у Миколаївській Воєнній Академії. Як воєнний історик, він спеціялізувався в історії Північної війни, зокрема в її перебігу на Україні в 1708—1709 рр. Разом з воєнним істориком Байовом, Юнаків підготував 4-томову працю про кампанію 1708—1709 рр. на Україні. Перший том цієї праці подає документи, які зібрав і коментував Байов, другий і четвертий том подає опис кампанії, який написав Юнаків, і, врешті, третій том подає документи, що їх зібрав і коментував Юнаків.[31] Поза цією основною працею, Юнакову належать ще численні статті на воєнно-історичні теми, поміщені в різних журналах.

У роки першої світової війни, ген. лейт. Юнаків займав високі пости в імперській російській армії. Насамперед він був начальником штабу 4-ої армії, якою командував ген. полк. Олександер Ф. Рогоза, майбутній міністер військових справ гетьманської Української Держави в 1918 році. Опісля ген. Юнаків став командувачем 8-ої армії на румунському фронті, на якому теж перебувала 4-та армія ген. Рогози. Обидва генерали вже в листопаді 1917 року підпорядкували себе й свої армії Центральній Раді, але мусіли звести важкий бій за них з большевицькими армійськими організаціями, які навіть, переходово, арештували були ген. Рогозу, визволення якого з тюрми організував, за допомогою українських частин, ген. Юнаків. За гетьманату, ген. Юнаків очолював Головну шкільну управу військового міністерства, а за Директорії УНР перебував у військовому міністерстві аж до хвилини покликання його, у серпні 1919 року, на пост шефа

---

[29] Ф. Ф. Ласковский, *Материалы для истории инженерного искусства в России*, ч. I—III, СПб., 1858, 1861, 1863.

[30] Д. П. Струков, *Описъ знаменам, штандартам и прочим войсковым регалиям, хранящимся в Артиллерийском историческом музее, с указанием принадлежности таковой частям войск*, СПб., 1903; той сам: *Путеводитель по Артиллерийском музею*, СПб., 1912.

[31] Н. Л. Юнаков, «Северная война. Кампания 1708—1709 гг.» *Труды ИРВИО*. СПб., 1909, томи II і IV. А. К. Баиов, ред. «Документы Северной войны. Полтавський период (июль-октябрь 1708), *Труди ИРВИО*, 1909, том I; Н. Л. Юнаков, ред. «Северная война. Военные действия на левом береге Днепра (ноябрь 1708 – июль 1709)», *Труды ИРВИО*, 1909, том III.

Штабу Головного Отамана. Свою службу Україні, ген. Юнаків закінчив на посту голови Воєнної Ради УНР.

Другим воєнним істориком, що став українським генералом, був Андрій Г. Єлчанінов (1868—1918). Він теж був професором Миколаївської Воєнної Академії і з цього часу мав низку воєнно-історичних праць, у тому теж праць з історії кінноти.[32] Під час світової війни, ген. Єлчанінов займав пости в штабах Південно-західнього й Румунського фронтів. В листопаді 1917 року, ген. Єлчанінов підпорядкувався Центральній Раді і був нею призначений начальником Одеської воєнної округи. Помер в 1918 році. Молодший його брат, ген. хор. М. Г. Єлчанінов служив в Армії УНР до кінця визвольної війни, займаючи пост заступника командира Окремої кінної дивізії.

---

32 Основні праці А. Г. Єлчанінова: *О самостоятельной коннице.* СПб., 1907, *История военного искуства с древних времен до Бонапарта,* СПб., 1908; «История военного искуства до Петра Великого», *История русской армии и флота,* том І, СПб., 1911.

Українська еміґрація

Василь Маркусь

ОГЛЯД ПРАЦЬ ТА ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІМІҐРАЦІЇ В АМЕРИЦІ

Українська етнічна група в Сполучених Штатах Америки належить до відносно молодших іміґрантських спільнот. Навіть між слов'янами, які в більших групах почали еміґрувати з Европи до Америки лише в середині минулого століття, українці є найпізнішим допливом на американський континент. Все таки вже скоро буде сто років, відколи почалася масова хвиля еміґрації з західніх окраїн української етнічної території, а згодом поширилася і на всі українські землі в Австро-Угорщині, а потім частково обняла й інші частини України. Більшість дослідників майже сторічного минулого українського іміґрантського елементу по цей бік океану вважають дату 1877 р. як початок прибування українців до Америки більшими групами.

Може оця грядуча сота річниця українців в США й заактуалізує тепер проблему дослідження минулого, сьогодні вже майже півторамільйонної групи людей українського роду чи походження в Америці. Ми говоримо про актуалізацію дослідження, бо досі це питання, а головно в кількох останніх десятиріччях, не було поставлено задовільно. Якщо висловлюємося вже заздалегідь критично до сучасного і недавнього стану дослідження української еміґрації в Америці, це не означає, що проблема взагалі досі була занедбана чи що в цій ділянці нічого не зроблено. Якраз навпаки, завдання цієї праці — дати критичний огляд дотеперішніх спроб і вислідів дослідження, з чого ми побачимо, що певні досягнення були. Щоправда, вони відносяться радше до періодів перед останньою війною.

Мотиви історіописання й дослідження української іміґрації були від початку двоякі:

Поперше, засінував новий феномен етнічний, культурний і соціяльно-економічний в американському житті, як окрема група, і він надавався до дослідження — зміряння й описання. З погляду країни походження, так само було важливим демографічне й господарське явище еміґрації значної кількости населення, і тому вимагало дослідження. Крім цього, чисто об'єктивні мотиви і науковий інтерес заставляли неодного фахівця й аматора присвячувати увагу українській іміґрації в США.

Але були й існують більш практичні мотиви в авторів та груп, які заінтересовані таким дослідженням. Зокрема, коли мова про лю-

дей з самої іміґрації, і то в пізнішому часі, то їх основною настановою було виявити свою традицію як групи, довести, що українці в Америці не є «народом без коріння», а вслід за цим, і намагатися на базі дослідженого минулого формулювати концепцію свого дальшого етнічного існування. Сильно відчувається також мотив довести «український вклад» в американське життя і, так би мовити, довести своє право повноцінного складника американського суспільства. У зв'язку, наприклад, з таким фактом, що одне із видавництв шкільних підручників заініціювало серію книг про окремі етнічні групи, самозрозуміло виникає амбіція українців, щоб поряд інших 15 чи 20 груп була також книга-підручник для учнів початкової школи, що вчитимуть про американську «спадщину», під заголовком «Ukrainians in America».[1]

Як актуальним та живим є намагання підбудувати основи української спільноти в Америці ілюструє хочби такий факт, що незадовго перед своєю смертю проф. Роман Смаль-Стоцький виголосив для студентів Духовної Семінарії у Вашінґтоні доповідь на тему: «Американсько-українські традиції». Покійний голова НТШ, завжди чутливий на речі практичні та на те, що треба б зробити, цілком доречно вказав на брак дослідження минулого української групи, яке в свою чергу інспірувало б її зусилля зберегтися та розвиватися як окрема етнічна одиниця багатонаціональної Америки. (Пок. Смаль-Стоцький вжив визначення для Америки як «націй націй»).[2]

Визначення предмету дослідження та кіл чи осіб, що цим займалися

Коли кажемо, що предметом історичного дослідження є українська іміґрація в Америці, ще багато речей залишається нез'ясованими, тому що саме поняття «українська іміґрація» не є ясним. Ми позволимо собі, без зайвої арґументації, здефініювати так українську іміґрацію. До української іміґрації в Америці належать:

а) усі люди українського роду чи походження, та б) вихідці чи їх нащадки з усіх українських земель.

Відпадають з цього національні меншости з України, які — в противагу до деяких інших країн походження іміґрації, наприклад, Німеччина, Польща чи Росія — не зберегли вужчих контактів в США з більшістю населення країни походження, але включилися у свої ширші національні групи, оформлені в Америці (наприклад, поляки, росіяни, німці з України, а також жиди).[3]

---

[1] Мирон Куропась написав таку працю прибл. на 60—65 стор. друку, і вона має появитися у видавництві Lerner Publications Co., в Мінеаполіс, в 1972 р.

[2] Докладне зреферування доповіді з'явилося в «Свободі», 13. 5. 1969.

[3] Щодо жидів з України, які кількісно є чи не найчисленнішими, крім польської вітки американського жидівства, то вони не оформили навіть своєї підгрупи в загально-жидівській спільноті в Америці, як також май-

Українську іміґрацію для наших дослідних потреб становлять люди українського походження, незалежно від того, чи вони себе такими називають чи ні, як також без огляду на те, що вони могли оформити в Америці для себе окрему культурно-етнічну групу або включитися до цілком іншої, чужонаціональної за своїм культурно-ідеологічним спрямуванням. В цьому відношенні українці займають дуже своєрідне становище, хоч не виключно притаманне їм. (Деякі інші іміґрації — білоруси, словаки, початково литовці — мали подібні проблеми). На протязі майже сторічної історії українська етнічна маса в Америці знайшлася в трьох групах:

а) Український національний табір, члени якого себе визначують за українців чи людей українського походження, а головне, утотожнюють свою свідомість із новітньою українською ідеологією окремішности української нації та її прагнень до політичного самовизначення у власній державі. Цих людей можна оцінювати прибл. 40% усіх осіб українського роду;

б) Українці в т. зв. російському комплексі, в якому вони становлять від 60 до 70% усіх т. зв. росіян, а з українців це майже одна третина;

в) Остання третина (прибл. 400 тис.) є особи українського походження, які оформилися в Америці в окремі спільноти, маючи певні зав'язки до такого самовизначення на територіях їх походження: карпато-руську і ще одну неповноцінну, яка хиталася між українським і карпато-руським табором, — групу лемків.

Отож, усі ці групи, їх структура, розвиток, культура і релігійні відносини, проблеми їх спільнотного життя повинні становити предмет дослідження української іміґрації.

Якщо йдеться про коло осіб чи установ, які звертали увагу на українську людину і спільноту та намагалися їх досліджувати, то їх можна б групувати в такі категорії:

1) люди й установи країни походження,
2) самі іміґрантські чинники (окремі особи й установи),
3) американські чинники (урядові, академічні, індивідуальні дослідники).

Саме в цьому порядку і за такою схемою розглядатимемо спроби дослідження української іміґрації, установи, осіб, їх праці й публікації, що виникли в окремих періодах історії українського поселення в Америці. Якщо залишити з боку т. зв. допереселенську добу, в якій можна вказати на деякі сліди української людини на американсь-

---

же ніхто не зберіг зв'язків та не брав участи в житті української спільноти, чого не можна сказати про російських чи польських жидів. Були окремі спроби і намагання ідентифікуватися як українські жиди, але це радше вийняток. Понад півтора мільйона американських жидів, які своїм походженням зв'язані з українською землею, припинили свій прямий і непрямий зв'язок з поняттям модерного українства.

кому континенті,[4] в основному, можна визначити три періоди української іміґрації в США:

I) Від початку масового переселення українців до першої світової війни, себто 1877—1914 рр.;

II) Від початку світової війни до вибуху другої світової війни в Европі, 1914—1940 рр.;

III) Друга світова війна і повоєнний період.[5]

Приймаючи цю періодизацію історії української іміґрації, ми подамо огляд, як і що зроблено в цих окремих періодах в ділянці дослідження української еміґрації.

Праці кінця минулого і початку цього сторіччя

Перші спроби дослідження української іміґрації зроблено самими українцями. Метою цих публіцистичних, а подекуди й наукових праць було визначити (зідентифікувати) нове явище еміґрації з України та нову спільноту українців, яка творилася на новому континенті і в нових соціяльно-культурних умовах, так би мовити, нову Американську Україну. Аналогічно українська публіцистика й наука намагалися дещо пізніше визначити далекосхідню, себто Зелену Україну, та середньо-азійську, т. зв. Сірий Клин.

В цих писаннях виступала виразно думка зафіксувати нове явище поширення українства, виявити його силу й можливості. Важливими були подекуди також більш практичні мотиви, а саме інформувати зацікавлених про можливості переселення.

Якщо йдеться про чужинців (неукраїнців), що звернули увагу на українську іміґрацію, то чинили вони це з політично-адміністративних спонук: вироблення еміґраційної політики чи соціяльно-економічних заходів для контролі руху переселення (держави походження), або ж з метою кращого розв'язання справи соціяльно-культурної інтеґрації нового елементу в країні поселення (американські чинники). Могли бути в деяких випадках також суто-об'єктивні, себто наукові зацікавлення феноменом еміґрації.

---

4 Дослідженням цих перших американсько-українських зв'язків займався головно Ярослав Чиж (в *«Календарі УРСоюзу на 1936 р.»* та інші статті), а за ним і деякі інші автори, здебільшого на підставі другорядних джерел. Автори доходили здебільшого до припущень про українське походження такого чи іншого піонера, якого вже давніше присвоїла польська історіографія. Ця сторінка історії вимагала б дуже сумлінних дослідів на підставі основних джерел, які могли б дати перевірені і менш-більш авторитетні висновки і ствердження.

5 Ми розпочинаємо другий і третій періоди початком обидвох воєн, в яких Америка брала участь; вони мали величезний вплив на ситуацію в Україні і, в свою чергу, вплинули на життя і проблеми самої іміґрації. Післявоєнний розвиток дуже органічно пов'язаний з подіями обидвох воєн.

В першому періоді явище еміґрації з українських земель не викликало окремих спеціяльних досліджень. Проте, матеріяли про українських еміґрантів розкинені в працях, які загально займалися еміґрацією з Австро-Угорщини або Росії. Цінні дані про українських еміґрантів знаходимо в працях польських авторів (С. Барщевскі, Ф. Буяк, З. Ґарґас, В. Крушка), а зокрема австрійських і німецьких (Р. Пфлюґл, Л. Каро, К. Р. Енґлін, Е. Шульце та ін.).[6] Варто також назвати працю українського статистика й економіста Костянтина Воблого: *«Заатлантическая эмиграция, ее причины и следствия»* (Варшава, 1904).

Хоч з українського боку зразу не з'явилися поважні наукові розвідки, проте, проблема еміґрації була відкритою і гостро актуальною для українців. Нею цікавилися преса, церковні чинники, дещо суспільно-культурні установи тощо. Вислідом цього зацікавлення були ряд статтей і брошур, присвячених так питанню причин, які зумовили еміґрацію, як також умовам життя і праці переселенців в нових країнах.

Мабуть першим, хто звернув публіцистичну увагу на еміґрантів, був Михайло Павлик своєю статтею у львівському «Товариші» (14. VI. 1888) п. з. «Русини в Америці» (Передрукована в «Календарі УНСоюзу на 1920 р.»). Заходами М. Павлика появилися також спогади Агапія Гончаренка в Коломиї.[7] Практичне призначення мала брошура О. Олеськова *«О еміґрації»* (1895). Відомо, що І. Франко також написав кілька статтей, присвячених еміґрації.

Інші і пізніші праці про українську іміґрацію в Америці, які появилися в Україні, таких авторів, як Константин Андрухович, Василь Корольов, Орест Кириленко мали на меті радше зафіксувати новий стан українського посідання заокеаном, аніж практично впливати на справу переселення.[8]

Між першими бібліографічними позиціями до історії української іміґрації в США слід згадати довшу статтю «графа Леливи» (очевидно псевдонім), яка появилася в «Першому Русько-Американському Календарі» за 1897 р. п. з. «Положенє Русинôвъ въ Сполученыхъ Державахъ Америки» (стор. 47—67). Стаття багата на факти і об'єктивна.[9]

---

6 Зенон Кузеля просторо реферував німецькомовні праці про еміґрацію в науковій хроніці ЗНТШ: «Причинки до студій над нашою еміґрацією», *Записки НТШ*, тт. CI, CV, CVIII, Львів 1911—1912. Там же в 107 т., стор. 130—137 багата бібліографія до питання еміґрації взагалі.

7 *Спомини Агапія Гончаренка*, українського козака-священика. Видав М. Павлик, Коломия 1894.

8 о. К. Андрухович: *З життя русиніз в Америці*. Коломия 1904; В. Корольов: *Українці в Америці*. В-во «Просвіта», Київ 1909; Орест Кириленко: *Українці в Америці*. Вид. Союзу Визволення України, Відень 1916.

9 Ідентичність «графа Леливи» довший час не була відомою. Її розкрив проф. В. Міяковський.

Найсолідніщою працею і прямо піонерською в ділянці дослідження української іміґрації в Америці, що була написана з «крайового» погляду, була *«Українська іміґрація в ЗДА»* Юліяна Бачинського (Львів 1914), яка вийшла тільки в одному із двох запланованих томів. Її автор, відомий соціялістичний діяч, ставився дуже уважно до факту, чисел, розглядав суспільні і політичні явища на їх ширшому тлі — економічному і соціяльному. Автор сам провів кілька років в Америці, не лише дослідив, що було до того часу написане про іміґрацію, та переглянув пресу й наявні архіви, але головно провів особисті обстеження життя, праці, суспільної і церковної діяльности іміґрантських громад та груп. Перевів багато інтерв'ю та поробив власні переписи еміґрантського стану посідання. У висліді, появилася праця, якій можливо бракує соціологічної наукової методології і концепційности, але яка є, без сумніву, дуже цінним джерелом для соціологічних узагальнень. Коротко, щодо профілю праці Бачинського, її можна вважати на межі історії і соціології.[10]

Що ж до вкладу самих українських іміґрантів у зафіксування цієї доби, то це радше публіцистика, невеликі друковані статті, спогади. Їх автори, здебільшого священики, самі були діячами серед української іміґрації, записували різні сторони життя нової спільноти для інформації читачів в «старому краю», а також з чисто публіцистичних мотивів, щоб спрямувати суспільну й освітню увагу самих еміґрантів на певні завдання (Кость Андрухович, Іван Ардан, Антін Бончевський, Григорій Грушка, Нестор Дмитрів, Степан Макар та ін).[11]

До цієї ж категорії праць зараховуємо і книгу, написану з погляду російського табору, мабуть таки автором українського роду, М. Віль-

---

Це є псевдонім Є. Н. Матросова, як виявляється, українця за походженням, випускника Колеґії Павла Ґалаґана в Києві, що пізніше був на російській службі. В 1890-их рр. він перебував в США, правдоподібно, для обстеження національних еміґрацій з Росії і Австро-Угорщини, а можливо, ще з якоюсь спеціяльною місією між ними. Матросов займався також литовською еміґрацією, про яку написав невелику розвідку. Стаття про українську іміґрацію вперше була надрукована в *«Историческом Вестнике»*. 1897.

10 Між іншим, в праці є такі детальні побутові дані родинного життя, як заробітня платня, харчування, родинні свята, одяг тощо. Автор працював за допомогою дуже докладних анкет; у видрукованій праці далеко не використано всього зібраного ним матеріялу. Тому, якщо б зібрані матеріяли ще збереглися, вони могли б мати надзвичайну вартість для докладнішого відтворення життя і побуту іміґрантів кінцем минулого і початком нашого століття. Докладніше в праці Л. Винара, *Юліян Бачинський — видатний дослідник української еміґрації*, Мюнхен: УІТ, 1971.

11 о. І. Ардан надрукував одну з перших окрему статтю англійською мовою про наших іміґрантів: „The Ruthenians in America" in: *Charities and the Commons*, vol. XIII, 1904—1905, pp. 246—252. Видавництво цього журнала публікувало огляди про різні етнічні групи в США, в тому і довші праці, напр., Емілії Ґрін Балч.

чуром «Русские в Америке» (Нью-Йорк, 1918).[12]

Одночасно з англомовною статтею о. І. Ардана появилася серія статтей в єзуїтському журналі в Нью-Йорку американського автора А. Шипмана про релігійне життя українських еміґрантів.[13]

З американських авторів багато, хто писав про іміґрацію з Середньо-Східньої Европи, головно з Австрії, згадує про «Ruthenians». Але мало хто завдавав собі труду ближче познайомитися з цією групою, бачити їх як щось окреме від поляків, росіян, угорців, словаків, як спільноту у процесі формування. Без сумніву, таким автором і дослідником була Еміли Балч у своїй праці «Наші слов'янські співгромадяни» (1910).[14] Хоч ця праця присвячена різним слов'янським іміґрантським групам, в ній відведено окреме місце українцям. Праця Балч дуже солідна під оглядом джерельности, історичного тла окремих груп в Европі та їх життя й побуту в Америці. Авторка, що сама була економістом, користується великою кількістю статистичних даних, а різні зведені таблиці також щодо українських іміґрантів, опубліковані в додатках до книги, мають і тепер значення для дослідника.

Знаходимо український матеріял також у праці Марчбальда МекКлурка, головно у двох розділах його праці, присвячених росіянам і «русинам».[15] Тут слід згадати ще одного автора, Джерома Дейвіса, праці якого появилися вже після першої війни, але вони стосуються передвоєнної ситуації, хоч стимулом до їх написання були політичні ускладнення серед російської еміґрації після революції 1917 р. Автор намагався виправдати більшу частину російської й української іміґрації від узагальнених закидів в пробільшовицьких симпатіях. При цьому Дейвіс подає дуже багато даних, цікавих помічень з соціяльного й економічного життя іміґрантів. Проте обидві праці характеризує відоме помішання етнічно-культурної ідентифікації на Сході Европи та серед іміґрацій в Америці. Наприклад, автор зараховує до «рутенців» лише іміґрантів з Австро-Угорщини, а «малоросів» з Південної Росії, хоч він свідомий, що етнічно вони ті самі, що й австроугорські «русини», зараховує до росіян, бо вони, на думку автора, волюють бути з Росією.[16]

---

[12] Книга Вільчура появилася також англійською мовою: Villchur, M. *Russians in America.* New York, 1922.

[13] Shipman, A. J. "Our Russian Catholics: the Greek Ruthenian Church in America". The Messenger, New York, Pept.—Dec., 1904.

[14] Balch, Emily Green. *Our Slavic Fellow Citizens.* New York: Charities Publications Committee. 1910. Окремі розділи цієї праці появилися в 1906 р. в журналі *Charities and the Commons,* vol. 16. Розділ про українців був надрукований в числі за травень, стор. 171—183; Цю працю перевидано в 1969 р. в Серії The American Immigration Collection видавництвом Arno Press.

[15] McClure, Archbald. *Leadership of the New America: Racial and Religious.* New York: George N. Doran Co., 1916.

[16] Davis, Jerome. *The Russians and Ruthenians in America: Bolsheviks or Brothers?* New York· George N. Doran Co., 1922, idem: *The Russian Immigrant.* New York: The MacMillan Co., 1922; перевидано в 1969 р. у В-ві Arno Press.

Праці і досліди між двома війнами

Якщо йдеться про публікації, які появилися між двома війнами, то треба вже на вступі сказати, що й в цьому часі бракує більших і солідніших праць.

Науково-дослідні установи в Україні не виявили належного зацікавлення цією стороною української історії. Українська Академія Наук в Києві, під час короткого періоду порівняно вільної наукової праці, прямо не встигла поширити своїх дослідних плянів на еміґрацію. Було бо багато незаораного поля в різних інших ділянках історично-суспільних дослідів. Цим мала займатися мабуть Комісія Заходо- й Американознавства, але нічого замітного не виконала до її розв'язання на початку 1930-их pp. Прикро, що ані Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові не виявило в цьому напрямі зацікавлення, хоч на місці було більше джерел та людей, які могли б зайнятися такими дослідженнями. Друкувалися, правда, в західньо-українській пресі чи окремими виданнями невеличкі причинки, спогади еміґрантських діячів.

В самій Америці написано більше, але, знов же, дослідження іміґрації не стало плянованим і координованим процесом. Проте виступає в цьому часі доволі багато осіб, які присвячували свою увагу як дослідники-аматори з становища журналістів чи суспільних діячів вивченню початків чи й недавньоминулого українського поселення в США. Варта згадати тут прізвище низки українських авторів та їх лише деякі причинки у формі більших статтей чи розвідок — самостійних і порозкиданих по різних альманахах та календарях: Лука Мишута,[17] Ярослав Чиж,[18] О. Петро Понятишин,[19] Лев Ясін-

---

[17] з багатьох статтей Л. Мишути (1897—1955) довголітнього редактора «Свободи», що також намагався визначувати концепцію українського національного табору в Америці в 1920—30-их pp., слід згадати його оглядову розвідку в «Пропам'ятній Книзі», виданій з нагоди 40- літнього ювілею Укр. Нар. Союзу (Джерси Сити 1936) на тему: «Як формувався світогляд українського іміґранта в Америці (стор. 6—176).

[18] Я. Чиж (1894—1958) на протязі багатьох років (1924—42) редактор, а згодом співробітник газ. «Народня Воля» в Скрентоні, під час та після війни співпрацював, а під кінець був заступником директора Common Council for American Unity. Увесь час займався дослідженням української іміґрації, а також досліджував інші етнічні меншості в США. Крім статтей українською мовою, опублікував з Ровчком розділ про американських українців (стор. 210—219) в праці: *Our Racial and National Minorites, Their History, Contributions, and Present Problems.* Edited by Francis J. Brown and Joseph S. Roucek. New York: Prentice Hall, 1937, та окрему працю: *The Ukrainian Immigrants in the U. S. Scranton: The Ukrainian Workingmen's Association,* 1959 (перше видання українською мовою в *«Календарі Укр. Роб. Союзу»,* Скрентон, 1939).

[19] Огляди та спогади о. П. Понятишина, що в певному періоді був головним речником українського національного табору, появилися в різних календарях і альманахах, деякі вже після другої світової війни: «Митро-

чук,[20] Семен Демидчук,[21] Омелян Рев'юк,[22] Н. Цеглинський[23] та інші.

Одинока більша праця українською мовою, що вийшла як книга, належить перу прокомуністичного автора М. Настасівського.[24] Ця праця може бути клясифікована як документальна публіцистика, а не чиста історія. Настасівський написав її з комуністичних позицій, часто вдаючися в полеміку з діячами й позиціями національного табору. Все таки ця праця задумана ширше, як більшість досі цитованих; в ній поширюються різні аспекти іміґрації, соціяльно-економічні відносини та розвиток організованого суспільного життя, головно політичного. Зокрема багато уваги присвячено розвиткові соціялістичного руху серед іміґрантів, що часто занедбує українська національна історіографія.

З становища проросійського табору написана радше публіцистична і політична праця П. Коханика, яка дає цікаві матеріяли про православний рух серед західньо-української іміґрації в Америці.[25]

Варто при цьому згадати досить аматорську розвідку Івана Ладижинського з Пряшівщини про закарпатську іміґрацію.[26] Ця книжка назагал слабо написана, без наукової методи та ще з великою дозою полемічности. Але важлива вона з огляду на деякі факти і довідковий матеріял. Її автор, пов'язуючи дуже нефахово жанр полемічного памфлета з реґіонально-довідковим нарисом, дав огляд життя і досягнення еміґрантів з одного українського села на Пряшівщині.

Інші розвідки і статті та огляди також незгадуваних тут авторів (деякі доволі цінні під оглядом фактажу), що були написані в цьому періоді, розкинені по різних ювілейних книгах братських товариств, церковних інституцій,[27] по календарях та в пресі. Цінним є жанр

полит Андрей Шептицький в Америці» (Українці у вільному світі, Джерси Сити 1954).

[20] Відомий педагог з Галичині й Америці, Л. Ясінчук написав кілька оглядів освітнього життя і шкільництва в Америці, головно: «Старокраєвим оком на українську іміґрацію» (Пропам'ятна книга УНС, 1936).

[21] С. Демидчук, довголітній співпрацівник «Свободи», був автором багатьох статтей та оглядів з життя іміґрації в календарях і пропам'ятних книгах Укр. Нар. Союзу.

[22] «Розвій політичного світогляду українського іміґранта» (*Пропам'ятна книга УНСоюзу*, Джерсі Сити 1936) та «Духове обличчя українського еміґранта в Америці» (Календар УНСоюзу, 1944).

[23] Н. Цеглинський опублікував на початку 1920-их рр. також кілька англомовних статтей про українців в США в журн. *Interpreter* і *Our World* (стаття в останньому: „Ukrainians in America", Dec. 1924, vol. IV, pp. 85—98).

[24] М. Настасівський: *Українська Еміґрація в Сполучених Державах*. Вид. Союзу Укр. Робітничих Організацій. Нью-Йорк 1934.

[25] Петр Коханик: *Русь и Православные в Северной Америке*. Вількс-Баррі. Вид. Русское Православное Католическое Общество, 1920.

[26] Ladizinsky, Ivan, Karpatorosy v Europi i Ameriki: primir *Kamjonka*. Cleveland: Svet, 1940.

[27] З довідкової літератури про церковне життя варто згадати зокрема: Ювілейний Альманах Укр. Греко-Кат. Церкви в ЗДА, 1884—1934, Філядельфія 1934.

спогадів, здебільшого друкованих в тих самих публікаціях, а лише рідко окремими книгами.[28]

Неукраїнське дослідження української іміґрації в Америці, як взагалі й інших етнічних груп, в міжвоєнну добу, надзвичайно ослабло; це був період, коли назагал переважала думка в суспільній опінії та серед знавців питання про етнічні групи, як заникаючі та про ефективність концепції «мельтінґ пот». Все таки англомовні публікації збагатилися кількома працями українських дослідників, які займалися дослідженням української іміґрації в рямках американських академічних установ.

Крім менших праць Ярослава Чижа, який писав також англійською мовою, (див. вище), належить згадати вклад у дослідження української іміґрації двох українських авторів, викладачів американських університетів. Їх докторськими дисертаціями були питання минулого й сучасного української спільноти в США. Ознайомившися з публікаціями на цю тему проф. Галича, можна сказати, що він присвятив дуже багато уваги джерельним дослідам, зібрав і переглянув велику кількість матеріялів, перевів багато обстежень на місцях, поробив різні записи і, що так скажемо, на свій час здійснив інвентаризацію або (якщо це краще звучить) етнічний катастер українців в Америці.[29]

Головною працею В. Галича, професора історії в Стейтовому Коледжі в Суперіюр, Вісконсин є його синтетична монографія «*Українці в Сполучених Штатах Америки*», яка появилася в Видавництві Чікаґського Університету в 1937 р.[30] Хоч своїм розміром праця релятивно невелика (174 стор.), проте, є це перша фахова спроба схопити

[28] о. Олесь Пристай родом з Галичини видав 4 томи спогадів під загальним заголовком «*З Трускавця у світ хмародерів*», спомини з минулого й сучасного. Львів—Нью-Йорк, 1933, 1935, 1936, 1937, разом 1180 стор.; Заголовки поодиноких томів: В рідному гнізді, Роки гарту (1889—1907), В Американському Вавілоні, Мандрівка місіонера-скитальця. Автор народився десь в 1865—68 рр., прибув до Америки в 1907 р., а повернувся до Европи в 1937 р., де скоро потім помер. О. Пристай перебув 30 років серед іміґрантів як священик і суспільний діяч, добре пізнав побутові й суспільні проблеми своїх земляків; все це віддзеркалено в його кольоритно написаних спогадах. Важливе джерело для схоплення, настроїв і побутової сторінки життя іміґрантів. Живі і пластичні описи багатьох внутрішніх конфліктів церковно-суспільного життя українців в Америці.

[29] Ось англомовні причинки і розвідки В. Галича до історії укр. іміґрації: "Economic Aspects of Ukrainian Activities in the United States". University of Iowa Studies, *Abstracts in History*, vol. X No. 3, 1934 — pp. 95—103; Ця праця є резюме неопублікованої дисертації В. Галича, захищеної у відділі історії Університету Айови в 1934 р. (машинопис дисертації має 155 стор.). Інші праці автора: "Ukrainians in Western Pennsylvania". *Western Pennsylvanian Historical Magazine*, June 1935, pp. 139—146; "Ukrainian Farmers in the United States", *Agricultural History*, Jan. 1936, pp. 25—39; "*Ukrainians in North Dakota*". Bismark 1956.

[30] Halich, Wasyl. *Ukrainians in the United States*. Chicago: The University of Chicago Press. 1937. Перевидано в 1970 році заходами «Арно Прес» в Нью-Йорку.

історію та огляд різних ділянок життя української іміграції за 60 років її існування. Щоб мати ближчу уяву про цю працю, дозволимо собі для тих, які не мали змоги її бачити, передати розділи цієї книги: Вступ — Історичне тло українських імігрантів, Відплив з України, Пристосування до американської індустрійної системи, Торгівля і професії, Організації, Церковне життя, Преса, Суспільна діяльність, Музична культура та громадські акції, Висновки. Книга закінчується цінними додатками про розподіл українців в Америці, про організовані та неорганізовані громади, спільноти і групи в Америці.

Праця проф. Галича не є чисто соціологічною; вона радше є історично-суспільним оглядом феномену української іміграції. Соціолог може багато з неї скористати, але автор ані не користувався соціологічною методологією, ані не розглядав свій предмет в теоретичних рямках соціології етнічних груп. З погляду фактажу, на свій час була це найбільш авторитетна праця і досі не втратила актуальности. Проф. Галич помістив у різних ювілейних книгах і календарях також українською мовою ряд причинків та статтей з історії укр. іміграції.

Другим автором, який здійснював своє дослідження під кінець розглядуваного тут нами періоду, є проф. Степан Мамчур. Його неопублікована дисертація, яку він захистив на Єйльському Унівеситеті в 1942 р., заслуговує на увагу.[31] Ця праця вже більше входить в царину соціології; її автор розглядає питання двох чинників, які формували українську групу, а саме — національна ідея та релігія, а також досліджує процеси асиміляції. Треба щиро жаліти, що ця праця не була опублікована, бо вона могла помітно збагатити літературу про українську іміграцію. Проф. Мамчур також написав кілька статтей з цієї тематики українською мовою.

В тому самому часі і на подібну тему була написана магістерська дисертація Олександра Кумана, прийнята відділом політичних наук Колюмбійського Університету.[32] Автор аналізує в історичному і соціологічному пляні Церкви та церковні організації в українській імігрантській спільноті та визначає їх ролю як чинника об'єднання чи роз'єднання етнічної групи. Як і Мамчур, автор досить критично ставиться до ситуації в Греко-Католицькій Церкві, зокрема стосовно політики Ватикану щодо цієї Церкви.

(Продовження буде)

---

[31] Mamchur, Stephen W. *Nationalism, Religion and the Problem of Assimilation among the Ukrainians in the United States:* a study of the effect of old world minority status upon a minority group in the United States. (Unpublished Ph. D. Dissertation). Yale University (Department of Sociology), April 1942. (348 стор.).

[32] Kuman, Alexander. *Churches as Sources of Unity and Disunity Among the Ukrainian-Americans.* (Unpublished M. A. Dissertation). Columbia University (Faculty of Political Science), 1942 (150 стор.).

Геральдика і генеалогія

Роман О. Климкевич

В СПРАВІ ГЕРБА АННИ ЯРОСЛАВНИ

Т. зв. герб Анни Ярославни — в дійсності мнимий і уявний герб — цікавить українське суспільство вже п'ять десятиріч. Присвятили йому свою увагу знавці й незнавці геральдики та якраз це явище спричинило ряд публікацій — наукових і популярних — та різних пояснень цього герба, які під оглядом свого підходу й змісту простягаються від справжнього погляду аж до безсумнівно наївних і повністю несприйнятних спроб.

Анна, дочка Ярослава I Мудрого, народилася прибл. 1024 р., 1049 р. одружилася з королем Франції Генріхом I (1031—60), сином Роберта II Побожного й внуком Гуґо Капета (першою дружиною Генріха I була Матільда, дочка римсько-німецького цісаря Генріха II). З цього подружжя було в Анни четверо дітей: пізніший король Франції Філіпп I (1060—1108), Роберт, Гуґо (пізніший Гуґо Великий — ґраф Вермандуа) й дочка Емма. Важливо відмітити, що її нащадком у п'ятому поколінні був Людовік IX Святий (1226—70) — один із найвизначніших королів Франції й одна з найбільших постатей середньовічного Заходу. Як французька королева носила Анна ім'я Аґнеси. 1062 р. одружилася вона з ґрафом Валюа де Крепі (шлюб не був визнаний законним). Померла після 1075 р. у Вормсі (відомий день її смерти: 6 вересня).

Уже із самого короткого життєпису королеви видно, що її т. зв. герб може належати лише до уявно-мнимих, бо в XII-му столітті герби ще взагалі не існували (згідно з найновішими дослідами зродилася геральдика щойно в першій половині XII-го століття в Нормандії й сумежних землях). Всетаки цей яскравий факт не зміг унеможливити постання ряду безпідставних тверджень, псевдогеральдичних публікацій і усних пояснень, з яких візьмемо під увагу лише кілька найважливіших. Джерелом усіх непорозумінь стала праця «Генеалогічні зв'язки королів Франції і князів ґалійців» Кльода Парадена,[1] французького історика XVI-го століття, в якій серед численних геральдичних зображень — дійсних і недійсних — знаходиться обговорюваний нами герб королеви Анни-Аґнеси.

Ілько Борщак, ознайомившися з вище згаданим твором, опублікував свою статтю, присвячену Анні Ярославні, подаючи в ній знімки

[1] Paradin, Claude: *Alliances généalogiques des rois de France et princes des Gaules.* Lyon, 1561.

гербового зображення й портрету королеви,[2] а в ній поставив записання: «Чи не маємо тут натяку на київські Золоті Ворота?». Мусимо визнати, що він поставив лише запитання, не висуваючи остаточного особистого відносного твердження, як це часто робилося опісля, а крім того він не приписав цього натяку сучасному королеві герботворцеві, що було б очевидним анахронізмом, залишаючи можливість зроблення такого натяку Кльодом Параденом.

Петро Холодний, відомий мистець, приглянувшися цьому зображенню, висловив погляд, що в гербі представлений зіпсований французьким рисівником тризуб Ярослава І Мудрого чи, навіть, Володимира І Великого. Він збирався написати про це особливу працю, одначе свого наміру не виконав. Свої погляди розповсюдив він у крузі приятелів і знайомих та вони знайшли своїх прихильників поряд з прихильниками припущення І. Борщака.[3]

З метою правильного насвітлення й вияснення цієї справи висловився коротко й ядерно, одначе зовсім правильно, геральдист В'ячеслав Сенютович-Бережний.[4] У своєму дописі зосередився він передусім на двох фактах, а саме: а) що в XI-му столітті герби взагалі ще не існували, та б) що в часах Кльода Парадена жило ще переконання, що герби існували вже з біблійних часів і що в стародавніх гербовниках можна знайти фантастичні герби Ноя, царя Давида, цариці Семіраміди та мітологічних героїв. Він каже: «Пишучи свій твір, Параден мусів подати герб Анни Ярославни, а що він його розшукати не міг, бо він ніколи не існував — довелося йому створити цей герб самому, очевидно в такому вигляді, як він собі його міг уявити». Пояснення того, чому Параден уявив собі, що якраз зображення брами з відкритими воротами мало бути в гербі Анни Ярославни, автор не дає на жаль, а це питання безсумнівно цікаве, бо досліджуючи т. зв. герб королеви Анни-Аґнеси, досліджуємо в дійсності причини, які спонукали Парадена вибрати дане емблематичне зображення. Стародавні геральдисти, створюючи уявні герби для біблійних царів чи античних героїв, не користувалися легкодушно будьякими припадковими емблемами, а робили це в добрій вірі, приймаючи безкритично різні перекази, оформлюючи геральдично й дуже часто безпідставно давніші емблеми — печатні, прапорні й інші, або прямо уявляючи собі герби, які — на їхню думку — були для даних гербоносців найбільше правдоподібними. Можемо сміло припускати, що таким же шляхом пішов і Кльод Параден і до цієї справи повернемося при кінці нашої статті.

До часу постання гербів, як кольорових, незмінних і образних відзнак роду, зображених на основі середньовічної оборонної зброї (щит,

---

[2] Борщак, І.: Анна Ярославна — королева Франції. «Стара Україна», зш. VI. Львів, 1925.

[3] Див. непідписана стаття: Там, де промовляє тисяча літ (Пам'ятка, що її залишила Франції королева українського роду Анна Ярославна). «Америка», ч. 186, Філядельфія, 1954.

[4] Сенютович-Бережний, В.: Лист до Редакції «Америки». Там же, жовтень 1954.

шолом тощо), користувалися визначні особистості середньовіччя передгеральдичними емблемами, безбарвними і змінними (як, напр., староукраїнські тризуби-двозуби), серед яких найважливішими були напечатні знаки. Печаті існували вже в XI-му столітті та не має сумніву, що королева Анна-Аґнеса теж користувалася своєю печаттю, яка на жаль, мабуть, не збереглася, бо досі не вдалося нам відшукати її у старофранцузьких сфраґістичних збірниках. Збереглася зате велика, т. зв. маєстатна печать її королівського подруга з 1035 р.; він виображений на ній, сидячи на престолі, в короні, з французькою лілеєю в правиці та із скипетром у лівиці. Французькі королеви користувалися звичайно в тих часах відмінними напечатними зображеннями, головно квітами, релігійними емблемами або ініціялами.

Все таки хибне переконання, що зображення Парадена є дійсним гербом Анни Ярославни з XI-го століття, збереглося досі серед неознайомлених з геральдикою деяких українських журналістів і навіть науковців, на що вказує, напр., одна публікація з 1969 р.,[5] в якій уміщене згадане зображення з підписом: Герб королеви Анни з емблемою київських «золотих воріт». Ця стаття зовсім не відокремлене явище; в українській пресі зустрічаємося частіше з подібними поглядами, як теж з твердженнями прихильників пояснення П. Холодного (стилізований чи зіпсований тризуб).

Послідовно, поки заторкнемо питання про значення приписаної королеві емблеми, приходиться нам поставити питання, чи її творцем був сам Кльод Параден або сучасний йому рисівник з XVI-го століття, чи якийсь його попередник, французький герботворець, який — очевидно — не міг жити в XI-му, а на протязі XII-го до XV-го століть. Тому розглянемо докладніше саме гербове виображення (див. ілюстрація).

Щит ромбовидний, т. зв. «дамський», що витворився щойно в XIII-му столітті, коли ним, як печатною емблемою, користувалися теж мужчини, одначе від XVI-го століття вживали його майже виключно незамужні жінки та вдови, головно в Нідерляндах й Надренії. Незамужні жінки користувалися радше овальним щитом, а ромбовидний затвердився в західньоевропейській геральдиці як «вдовин» щит (не виключено, що Параден ужив цієї форми тому, що королева Анна-Аґнеса швидко — по одинадцятьох роках подружжя — повдовіла). В Україні цей щит ніколи не прийнявся, а зате на Заході він широко розповсюдився та одержав свої гербознавчі назви (напр., франц. losange, анг. losenge, нім. Rautenschield і т. д.). Тут ще слід згадати, що в XI-му столітті вживалися лицарські щити, подовгасті, вгорі заокруглені, а внизу гострокінчасті, які були дійсною частиною бойового виряду лицаря, а не емблематичною оздобою, як пізніше витворені ромбовидні. Очевидно, що тими передгеральдичними воєнними щитами (переважно однобарвними, а у Франції залюбки золотими) жінки в жодному випадку не користувалися.

---

5 Книш, І.: Із глибин давнини. «Новий Шлях», ч. 20 з 17 травня й дальші. Вінніпеґ, 1969.

Щит двопільний, а саме розколений, а така двохпільність появилася вправді в XII-му столітті, одначе розповсюдилася щойно в XIII-му, коли мужчини, які були панами двох земських посілостей, містили їхні герби на одному щиті. Жінки, передусім вдови, стали вживати розколених щитів від другої половини XII-го століття, одначе такий же двохпільний розколений щит, як емблема подружжя і як він подуманий у даному випадку (праве півполе з лілеями — король Генріх I, а ліве з брамою — королева Аґнеса), появився щойно в XIV-му столітті.

Щит увінчаний короною, отже цілість гербового виображення згідна зі звичаєм, що постав щойно в XV-му столітті (першим, який укоронував свій щит, був французький король Карло VII, 1422—61). Сама, примінена тут, корона належить до типу т. зв. гідностевих або ступневих корон, які витворилися аж у XVI-му столітті для означення достоїнства гербоносця (короля, князя, ґрафа, лицаря тощо). Давніша королівська корона (напр., в XI-му столітті) складалася з обруча, завершеного чотирма оздобними листками, і такою ж вінчалася безсумнівно теж Анна-Аґнеса. Вміщена в даному виображенні корона майже тотожна з короною т. зв. «Принців Крови» або «Дітей Франції», себто дітей суверена (обруч, завершений вісьмома лілеями — з яких п'ять видних — та вісьмома зубцями, завершеними перлою — з яких чотири видні). Параденове виображення має потрійні перли на зубцях і воно, як таке, в традиції французької емблематики невідоме.[6] Можливо, що Параден або рисівник герба старалися виобразити цим потроєнням перел корону гідностево вищу від корони французьких принців, себто королевину, а не виключено теж, що тут наявна лише звичайна неточність.

Тепер приглянемося самому емблематичному змістові обидвох гербових піль. Праве півполе з лілеями представляє французького короля, отже Генріха I, як теж саму Францію (стародавні герби суверенів і їхніх країн були тотожні, отже державно-династичні). Французькі лілеї, подібно, як і українські тризуби-двозуби, невияснені ще під оглядом свого походження й первісного значення та вживалися середньовічними володарями на протязі кількох століть, заки постала геральдика. Як орнаментальна складова частина герба, одначе ще не як нащитна фіґура, була французька лілея, примінена вперше 1179 р., а до того часу виступала вона переважно як оздоба скипетра, корони чи королівського одягу. Людовик VII Молодий впровадив лілеї в геральдику й нумізматику, отже вмістив їх у щитовому полі (1137—80), а у французькій сфраґістиці виступають вони — оформлені геральдично — від 1223 р. (так, напр., на печаті Генріха I — про що ми вже згадували — виображена лілея в його правиці, а не в щитовому полі). Від XII-го до XIV-го століть блакитний щит французьких королів був золотими лілеями, яких число не було точно означене, «засія-

---

[6] Зацікавленим особливостями французького гербівництва поручаємо праці: Mathieu, R.: Le système héraldique français. Paris, 1946; Galbreath, D. L.: Manuel du blason. Lausanne, 1942.

ний» (геральдичне окреслення гербових фіґур, яких крайні зникають за окравками гербового щита). Карло V обмежив їхнє число до трьох (1476 р.), встановивши їх як символ Св. Трійці (в такому виді залишилися вони аж до упадку Французького королівства). В гербі Анни Ярославни бачимо, що Параден не покористувався сучасним собі гербом Франції, а старався відтворити давній королівський герб, що йому — чи його рисівникові — не зовсім пощастило: праве півполе не є лілеями «засіяне» (вони не заходять поза окравки щита), а — згідно з геральдичною термінологією — «обложене», а всіх лілей, якщо уявимо собі цілість французького герба за Параденом, було б шістнадцять, що історично теж невірно. Для нас такі подробиці важливі, бо якщо Параден не виявив належної точности в відтворенні давнього герба своєї батьківщини, то можемо сміливо припускати, що він з куди меншою докладністю поставився до чужинецького герба королеви в лівому півполі, тим більше, що в існування давнішого французького герба вже за часів Генріха I він напевно вірив, а щодо його твердого переконання в автентичності герба королеви ми можемо мати великі сумніви. Цим гербом, як теж гербом країни її народження, отже Руси, вважає він кам'яну й зубчасто завершену браму з відкритими ворітьми.

Розглянувши докладніше це гербове виображення (форму щита, його розколення, ступневу корону, хибне відтворення старофранцузьких лілей тощо), приходимо до висновку, що воно — з огляду на свій стиль — є безсумнівним твором XVI-го століття, виготовленим за вказівками Парадена, або навіть рукою самого французького історика-генеалога. Можливости взорування цього виображення на давніших пам'ятках уявного герба Анни Ярославни не припускаємо; в такому випадку Параден задержав би правдоподібно гербово-мистецькі притаманності даного — від XII-го до XV-го — століття, а крім того невідомий жодний інший взірець — тотожний чи відмінний — уявного герба королеви серед дбайливо збережених і належно науково опрацьованих пам'яток старофранцузької геральдики й сфраґістики до часів Кльода Парадена. Тому це можемо сміло підозрівати, що якраз він був творцем даного герба.

Тепер приглянемося ще раз важнішому для нас лівому гербовому півполю, беручи під увагу обидва висловлені досі погляди на первісне значення й походження виображеної в ньому відкритої брами, як теж стараючися відтворити в межах можливости духовні принуки й причини примінення якраз такого виображення по боці творця герба чи його рисівника.

Якщо б це виображення мало представляти київські «Золоті Ворота», то одинокою підставою для нього могла б бути якась невідома нам особиста печать королеви з подібним виображенням, що збереглася через кілька століть аж до часу, коли творець досліджуваного нами герба покористувався нею, вважаючи, що вона містить у собі герб Анни Ярославни, а опісля затратилася. Золоті Ворота були збудовані 1037 р., отже королева бачила їх, заки виїхала у Францію. Всежтаки дуже трудно припускати, що вона вибрала б для своєї

печати якраз таку емблему; Золоті Ворота не були найважливішою спорудою тогочасного Києва (заки вона покинула свою батьківщину, існував уже, напр., Святософійський собор), а крім того, вони не залишили жодного сліду навіть у староукраїнській сфрагістиці. Якщо б вона, не покористувавшися традиційними для французьких королев емблемами, хотіла натякнути змістом своєї печати на своє походження, то в першу чергу вибрала б тризуб свого батька або одну з відмін руського державно-династичного тризубу-двозуба. Крім того можемо ствердити, що подане Параденом виображення досить далеке від приблизного колишнього вигляду Золотих Воріт; знаємо його справді лише із спроб реконструкції,[7] але не сміємо недобачити, що складовою частиною тих же воріт була Благовіщенська церква, яка в даному гербі не зазначена навіть приблизно (копулою, хрестиком тощо).

У користь погляду, що вміщена в лівому гербовому брама могла б бути зіпсованим рисунком руського тризуба, промовляло б куди більше можливостей, одначе цьому твердженню противиться таки саме гербове виображення. Можемо сміливо припускати, що Анна Ярославна привезла із собою у Францію чимало предметів з виображенням родових знамен свого батька, діда й інших предків, знаючи, що київські тризуби-двозуби мали дуже широке емблематичне й декоративне приміщення (монети, біжутерія, печаті, посуда тощо). Можемо теж припускати, що французька делеґація привезла 1049 р. з Києва якісь документи з печаттю Ярослава І Мудрого, або, що королева таки вживала печать зі знаком своїх предків. Якщо б такий предмет зберігався на протязі належного часу та був доступний для творця уявного герба королеви, то це було б зовсім природно, що тогочасний французький геральдист був би переконаний у тому, що це якраз її герб. Поданий Параденом рисунок брами заперечує одначе всі ці можливості. Годі припускати, що уява рисівника могла йти аж так далеко, що він добачився в нескладних і виразних виображеннях київських тризубів брами з відкритими ворітьми. Годі теж припускати, що на протязі часу, який не міг бути довшим ніж п'ять століть, позначені тризубами пам'ятки могли знищитися до такого ступня, що рунноподібне руське знамено виглядало для мистця неначе кам'яна споруда. Навіть у дуже невиразному виображенні тризуба міг тогочасний французький рисівник добачити не відчинену браму, а подібну до французької лілеї емблему, Позейдонового тризубця або іншого трираменного чи трилистного предмету. Лише горішня частина цієї брами могла б покриватися з загальними зарисами руського тризуба; долішня виключає можливість будь-якої контурової подібности. Ми повністю погоджуємося з М. Битинським, який твердить:[8] «Ліва половина щита з брамою також виявляє штучне твориво й та

---

7 Гл., напр., Енциклопедія Українознавства (Словникова частина), 3, стор. 841. Париж—Нью-Йорк, 1959.

8 З особистого листування (лист з 9 вересня 1970).

брама ніяк не подібна ні на «Золоті ворота», ні тим менше на «Тризуб», бо під порогом східці цілком розбивають форму трохвершности».

На закінчення дозволимо собі дати спробу нашого особистого пояснення причини того, що Кльод Параден уважав кам'яну зубчасту браму давнім гербом Руси (якщо б у XVI-му столітті існувало ще Руське Королівство, то він — подібно, як і всі інші тогочасні геральдисти — вважав би, що його гербом користувалася королева Анна-Аґнеса). Признаючи йому те, що він був — очевидно на міру XVI-го століття — визначним і працьовитим істориком і генеалогом, приходиться нам шукати за джерелом, яке могло піддати йому думку, що виображення брами було найбільше правдоподібним гербом королеви. Цим джерелом вважаємо «Книгу Знання» — подорожницький і рівночасно найдавніший геральдичний твір анонімного еспанського монаха з половини XIV-го століття.[9] Його рукопис, оздоблений численними малюнками гербів і стягів, згадує в численних місцях українські й сумежні землі, що ми обговорили докладніше в іншій статті.[10] Твір еспанського францісканця був, щоправда, опублікований уперше в XIX-му столітті, одначе можемо сміливо припускати, що його частинні чи повні відписи кружляли по Західній Европі, головно по манастирях, і що до них знайшов доступ зацікавлений геральдикою Параден, тимбільше, що він сам був духовником (від 1561 р. був канонікoм). Наводимо два речення з «Книги Знання»: «Я вступив у ве-

---

[9] Libro del conoscimiento de todos los reynos y tierras... escrito por un franciscano español a mediados del siglo XIV y publicado por primera vez con notas de Marcos Jiménez de la Espada. Madrid, 1877. Англійський переклад: Book of the knowledge of all the kingdoms, lands, and lordships. Trans. and ed. by Sir Clements Markham. London (Hakluyt Society), 1912.

[10] Климкевич, Р. О.: Львів і Україна в найстаршому геральдичному творі. «Київ», ч. 4. Філядельфія, 1954.

Французька монографія про Анну Ярославну ґрафа де Ке де Сент-Емур появилася в українському перекладі І. Франка 1909 р. у Львові п. з. «Анна Русинка, королева Франції і ґрафиня Валюа».

Підпис Анни Ярославни був розглянений у розвідці шведського слявіста Р. Екбльома: Ана рьина. "Eine Namensunterschrift der Enkelin des schwedischen Königs Olov Skötkonung". Uppsala Universites Arsskrift 1930. Filosofi, sprakvetenskap och historiska Vetenskaper. 2: Sprakvetenskapliga sällskapets i Uppsala Förhandigar Jan. 1928 – Dec. 1930.

Розвідка В. Сенютовича-Бережного «Княжна на престолі Франції» появилася в «Америці», чч. 70—71, Філядельфія, 1955 (на жаль скорочена редакцією). Його ж стаття «Герб Анни Ярославни» появилася в «Вістнику Ґреко-Католицької Церкви», ч. 7. Париж, 1949.

Барвні копії емблематичних малюнків із «Книги Знання», є теж у виданні: "The National Geographic Magazine", Vol. XXXII, No. 4. Washington, 1917 (pp. 370, 378–85: The Heroic Flags of the Middle Ages).

Копія т. зв. герба Анни Ярославни вміщена теж у Додатку до Бюлетеня Українського Генеалогічного і Геральдичного Товариства, ч. 2 (38), Маямі, 1970.

З преси і з особистого листування знаємо, що над новою монографією про Анну Ярославну працює французький історик о. Р. Галлю.

лику країну, яка називається Роксія . . .»; «В тій Сіккії є велике місто, столиця королівства, яке називається Ноґорадо. Король має відзнаку: червоний стяг з білим замком» («Роксія» — Русь, «Сіккія» — Скитія, «Ноґорадо» — Новгород; пояснення загально прийняті дослідниками «Книги Знання»). Вміщений теж малюнок згаданого стягу: в червоному полотнищі біла кам'яна споруда, частинно подібна до середньовічного замку, а частинно до міської брами, з трьома вежами чи баштами, з яких середуща вища від обидвох крайніх, завершеними трьома зубцями, з трьома ворітьми, під якими підбудови, подібні до східців під брамою в виображенні Парадена. Цей стяг підписаний «Роксія», хоч у дотичному тексті рукопису описаний він як новгородський (автор уважає Русь і Скитію сумежними країнами, одначе подає одну емблему для обох). Між виображеннями Парадена й анонімного монаха є вражаючі подібності: трьохвершність (три башти з трьома зубцями й три зубці на брамі), підворітні підбудови, що вгорі поступово звужуються, як теж загальні контури обидвох рисунків. Для нас тут не важливо, що трьохвежата брама ніколи не була гербом Руси чи Новгороду (новгородські печаті збережені щойно від XV-го століття; на них мітичний звір, а в XVI-му столітті вічові східці — т. зв. «степени» — з положеним на них владичим жезлом). Подане францісканцем виображення нагадує герби міст Ганзеатського союзу (воно майже тотожне з гербом Гамбурґа) і це явище могло б дати задовільне пояснення: Новгород мав тісні зв'язки з Ганзою і дуже можливо, що еспанський монах, який у дійсності не бував на Русі одержав такий гербопис від якогось подорожника-купця, який помилково взяв герб іншого ганзеатського порту за герб Новгорода (не припускаємо, що трьохвежата брама була дійсно новгородською — опісля затрачено — емблемою XIV-го століття). Для нас лише важливо, що таке виображення під назвою емблеми Руси-Новгороду було відоме в Західній Европі від XIV-го століття. Це могло з легкістю привести Кльода Парадена на думку, що якраз таке чи подібне виображення (не знаємо, наскільки докладними були малюнки в рукописних копіях «Книги Знання»), мусіло чи могло бути гербом руської принцеси, тим більше, що її батько княжив до 1019 р. в самому Новгороді, що теж могло бути відоме Параденові з різних джерел (як, напр., можливі, хоча нам вправді невідомі, двірські записки на підставі інформацій королеви, звіти посольства, що його повели 1048 у Київ єпископ Ґотіє Савейр і маркіз Ґозелен де Шавіньяк, торговельна й дипломатична кореспонденція Новгороду з північно-европейськими портами та інші документи, світські чи церковні, сьогодні затублені).

Приходимо до висновку, що т. зв. герб Анни Ярославни, хоч історично недійсний, є пам'яткою з XVI-го століття, яка не може знаходитися поза обсягом зацікавлення українського історика, а передусім гербознавця.

Miscellanea

М. Антонович

ДВІ ЗАМІТКИ ДО ЖИТТЄПИСУ О. Я. КОНИСЬКОГО

І. Співробітництво в «Искре»

У своїй автобіографії, писаній від третьої особи і надрукованій у «Світі»[1] — журналі, що його видавав І. Франко, Олександер Якович Кониський згадує, що «ще з початку 1860 р. Кониський став дописувати в «Искру», чим дуже розгнівав полтавський уряд».[2]

Переглядаючи «Искру» Сатирическій журнал с каррикатурами (виходив у рр. 1857—1873 під редакцією поета В. Курочкіна), ми знайшли щоправда декілька речей підписаних ініціялами А. К., однак з цих речей виходить, що їх автором не міг бути О. Я. Кониський за винятком хіба одного вірша, однак і цю справу треба було б докладніше проаналізувати.

Система праці редакції «Искри» була своєрідна. Вона отримувала листи з різних закутків країни і цікавіші з цих відомостей включав у свої огляди М. М. Стопановський, не називаючи здебільшого ні місцевости, ні осіб, яких ці інформації торкалися. Звичайно, в той час і для тих людей, які знали про що мова і на що пороблено натяки, все це було зрозуміле, а тепер після 110 років не легко виділити те, що писали різні автори в той час включаючи О. Я. Кониського, а М. М. Стопановський використав у своїй рубриці.

Все ж таки нам пощастило натрапити на конкретний слід співробітництва Кониського в «Искре». У 18-му числі за 1861 рік (рік видання третій) від 19 травня в рубриці М. Стопановського «Нам пишуть», стор. 273 читаємо таке:[3]

> «Деякі охотники[4] сценічного мистецтва задумали поставити декілька *спектаклів* — Бог знає чому названих ними *народними*.[5] Були вибрані такі п'еси: «Бедность не порок», «Свои люди», «Ревізор», «Шельменко-волосний писар» і «Наталка Полтавка».[6] Для першого

---

[1] «Сьвіт» ілюстрована літературно-політично-наукова часопись, ч. 13 (I за 1882 р.) з датою Львів 25 січня 1882 р. стор. 227—229.

[2] op. cit., стор. 228.

[3] Подаємо в перекладі на українську мову.

[4] В тексті любителі або аматори. Ми ж використовуємо тут і далі слово «охотники», яке вживав тоді Кониський і яке знаходимо в «Основі» в його дописі на цю саму тему.

[5] Підкреслення в оригіналі.

[6] Перші дві п'еси Островського, «Ревізор» — Гоголя, «Шельменко — волосний писар», Квітки-Основ'яненка і «Наталка-Полтавка» Котлярев-

спектаклю уже було зроблено всю підготовку: вивчені ролі, найнята обслуга, домовлена музика. Головний упорядник пішов до Січеного з афішкою за дозволом. Той прочитав афішку і підняв брови: «не можу, каже, не можу... Народні вистави... це така річ... знаєте...» Йому кажуть: викресліть це слово, якщо воно вам не подобається. Він радісно це зробив, але все ж таки дозволу не дав: «у вас, каже, ціни визначені дешеві, *вільні*[5]... Може набитися в театр різна челядь, простолюддя... чернь і чого доброго, поряд із Скоттом (місцевий Сквозник) сяде якийсь не будь селянин у недозволеному сіряку, або, що ще невідповідніше, поряд з моєю ложою займе ложу яканебудь перекупка! Скажіть охотникам, що я не обскурант і щиро співчуваю їх прекрасному заміру... та все ж таки дозволити не можу...» Охотники побалакали між собою і через деякий час знов вислали депутата до Січного: «дозвольте, мовляв. тепер, на яких вам забагнеться умовах (мабуть, хоч би й побажав навіжений, щоб його ложу повісили зовсім збоку від інших, посередині залі замість люстри). — «Ні на яких умовах не можу» відповів Січений категоричним тоном. Яка вереда! «Ви, каже, без мого дозволу вивчали ролі, я тепер вам самих вистав не дозволю». «Репетиції справа домашня... крім того ж ви взимку, кажуть йому, аристократам дозволили...». «То люди, mon cher, іншого роду і лиця такі... і не грали «Ревізора», а грали «А и Ф», «Вицмундир»... все благородні п'єси... Адже «Ревізор» принижує в очах глядачів повітові власті... У мене Скотт може бути кращий як Сквозник-Дмухановський... як на нього дивитимуться! Не можу, mon cher, не можу...» Та ось ще що: театральний будинок, хоч і є власністю п. Покровського, але він не мав права, не спитавши мене, дати його вам у ваше розпорядження...». «Театр приватна власність» — відповів депутат. Січений спалахнув: нічим йому не можна так допекти, як сказати безспірну правду. «А ось я покажу, яка власність! — закричав він — я накажу прогнати геть з міста людей, яких прислав Покровський для позичення вам театру. Тут приїхав фаєрверщик... Йому дозволю пускати фаєрверки, а вам нічого не дозволю, mon cher». За що ж така неласка, ваше превосходительство?» «Це вже мені знати... ваші люди не поважають моїх розпоряджень, скаржаться на насильство, на утиски... Ось же їм за це!..» Закінчилося тим лише, що оратор отримав ще додаток до свого прізвища і може підписуватися, як називається: «Моншерик-Січений».

Що цей репортаж складено на базі листа Кониського, не може бути сумніву, хоч тут і не сказано, що дія відбувається в Полтаві. Все ж таки персонаж відомий: Січений це губернатор Волков, а Скотт, очевидно, поліцай-англієць Гаскет, з яким українська Громада в Полтаві мала в той час багато спорів і непорозумінь. Від себе Стопановський додав, очевидно, саркастичне зауваження, що упорядники, мовляв, «Бог знає чому» назвали вистави «народними». Таке зауваження було б Кониському нехарактерне, а крім того, він же був ініціятором вистав і якщо не він сам вигадав цю назву, то напевно

ського. На схилі життя Кониський згадуючи про цей епізод («Днепровская Молва» 1900, ч. 3; передрук в «Киевській Старині» 1900, ч. 3, стор. 152) замість «Свои люди» згадує «Сватання на Гончарівці» Квітки.

радо на неї погодився. Поза тим Стопановський віддав мабуть досить точно текст написаний Кониським. Характерним для насмішливого стилю Кониського є місце про ложу замість люстра і влучне змалювання характеру губернатора Полтави А. П. Волкова-Січеного.

Зрештою на цю саму тему Кониський написав два інші листи. Перший надрукований у червневій книжці «Основи» за 1861 рік (стор. 171—172). Цей лист набагато коротший, хоч і подає деякі інформації, яких нема в «Искре». До речі маємо підстави припускати, що редакція «Основи» значно скоротила повідомлення О. Я. Кониського. Там читаємо:

> «Щоб хоч трохи познакомити народ[7] з театром охотники почали побиватись об тім, щоб на великодних святках показать зо три, або з чотири народніх[7] спектаклі. Найняли уже й театр, вивчили на первий спектакль комедії «Бідность не порок» і «Шельменко волосний писар», — да ба! не позволено грати… через те, кажуть, що для народу[7] ще *дуже рано* (підкр. оригіналу) заводити театри, та й ціни назначили дешеві (ложі 8, 4, 3 и 1½ карбованці, а дзиглики 50, 30 и 25 коп.). Охотники просили, щоб ціни набавити, в афішці не писати *«народній спектакль»*[7]… — не помоглось!… рано, кажуть, та й годі».

З цими двома листами цікаво порівняти лист Кониського з Полтави, друкований у львівському «Слові»:

> «…захотіли «народолюбці» в Полтаві давати спектаклі по дешевим цінам з тим, щоби прибуток йшов на школи… Пішли до губернатора А. П. Волкова прохать, щоби дозволив печатать оповістку. Так де вам! таке загнув, що й казати сором! «Народу, каже, ще рано спектаклі!» та й не дозволив грать… кажем вам, що губернатор наш тілько й придатен на те, щоб попсовать добре діло… а добра з його як з того козла…»[8]

Трудно сказати, який з трьох листів Кониського, найбільше досолив губернатору Волкову, що недаремно в 1862 р. подаючи відомості III відділові, висловив думку що «Конисский более прочих дерзкий и нахальный».[9] Цікаво, що в листах призначених для друку на території Росії, Кониський не відважився називати Волкова по імені. Назвав він Волкова у львівському «Слові», де підписався доволі прозорим псевдонімом «Верниволя». Ще наприкінці квітня 1862 р. цей нумер «Слова» попав до Волкова[10] і поряд з іншими справами врешті причинився до заслання Кониського в січні 1863 р. до Вологди.

---

7 Кількакратне вживання терміну народний вказує на вагу, яку цьому слову придавав Кониський, хоч в «Іскрі» з цього і глузував Стопановський.

8 Лист датований Кониським 6 (18) квітня 1862. Цитую за статтею К. Студинського, Зв'язки О. Кониського з Галичиною в 1862—66. Записки НТШ т. 150, стор. 275.

9 М. Гніп, Полтавська громада, Харків 1930, стор. 51.

10 op. cit., стор. 17.

М. Гніп, який переглянув також архів III відділу, доповнює в своїй монографії відомості про неуспішну спробу улаштувати спектаклі. Він подає, що артистами мали бути Кониський, Лобода, Стронін, Кулик, Щелкан, Цисс та Фененко. З праці М. Гніпа далі довідуємося, що Лобода і Щелкан написали в цій справі до новопризначеного міністра внутрішніх справ Валуєва, який, однак, підтримав Волкова заявляючи, що «навіть в Англії, країні, що випередила нас далеко в галузі народної освіти ... не знають сценічних вистав».[11]

Ця відповідь Валуєва, як пише М. Гніп, «стала широко відома» і, очевидно, на основі відомостей Кониського, Іван Нечуй-Левицький використав її в повісті «Чорні хмари», де говорив про недільні та вечірні школи та додав: « ... а про народний театр їх одповіли, що коли цього ще нема навіть і в Англії, то і в нас воно не повинно бути».[12]

У всякому разі ми вказали на безсумнівний слід співпраці О. Я. Кониського в гумористичному журналі «Искра», де з уваги на своєрідний характер редаґування не легко визначити точних слідів такої співпраці.

Як ми вже згадали (прим. 6), на схилі свого віку О. Кониський ще раз повернувся до цієї теми. Для нас цей спогад не має в даному разі спеціяльного значення, оскільки ми понад всякий сумнів вказали на сліди співпраці Кониського в «Искрі», однак для повности згадаємо і цей останній спогад написаний і видрукуваний уже в році смерти цього визначного діяча.[13]

Спогад цікавий тим, що в ньому Кониський подає цілу предісторію «народних спектаклів». Одного разу на «народних читаннях», що їх на початку 1860-их років улаштовували в Полтаві члени місцевої громади (Д. П. Пильчиків, О. Я. Кониський, О. І. Стронін та ін.), прочитано було першу дію

> «оперети Котляревського «Наталка-Полтавка» й услід почулися з публіки такі слова: «от-би було цікаво побачить оце саме на театрі!» Це речення і породило серед нас думку організувати народні спектаклі».[14]

Кониський згадує, що спектаклі повинні були відбутися на Великдень 1861 чи 62 року.[15] Називаючи далі з малою зміною спектаклі, які мали ставитись,[16] Кониський в загальному описує те, що ми вже знаємо (про поліцмейстра, називаючи Гаскета по імені, про інтервенцію в цій справі, яку доручено було зробити Лободі і Щелкану)[17] і зазначає, що міністер внутрішніх справ Валуєв не дав відповіді, а

[11] ibid.

[12] ibid.

[13] Днепровская Молва 1900 ч. 3. Передрук в «Київській Старині» т. 68 (1900), стор. 149—152.

[14] К. Ст. т. 68, стор. 151.

[15] з попереднього ми знаємо, що це було в 1861 р.

[16] Пор. прим. ч. 6.

порадив губернаторові Волкову переконати охотників не ставити спектаклів, оскільки це передчасне і потім додано ще про Англію. Своє оповідання Кониський закінчує словами: «Скоро настали інші часи».[18]

Коли ми вже додали до нашої теми цей додаток, то варто тут додати ще одне, що нам відоме також з інших джерел, а саме, що О. Кониський зберіг добру пам'ять до кінця життя та що його спогади заслуговують довір'я. Це важливо підкреслити ще й тому, що свого часу «в запалі боротьби» різні противники Кониського закидали йому часом навіть навмисне перекручування фактів. Насправді, дані Кониського завжди заслуговують довір'я, хоч він підпадав різним настроям і жваво переживаючи сучасне, часом, надто свіжо і гостро реаґував.

2. Невияснене місце в листі О. Кониського

Свого часу, публікуючи на сторінках «Українського Історика» листа Кониського до проф. О. Колесси[19] з весни 1897 р., нам не пощастило з'ясувати одного місця. На цьому місці подамо ще раз згаданий уривок:

> «Ота консолідація з кацапнею вельми мордовала мене; оприч шкоди задля Товариства я нічого з неї не сподівався; але тепер вже бачу, що Виділ схаменувся: Грушівський пише до мене, що Тов-во в кацапському ювілею участи не братиме!...»[20]

Це було єдине, не зовсім ясне місце листа. Мова про якийсь ювілей, у якому Наукове Т-во ім. Шевченка повинно було брати участь разом з галицькими москвофілами.

Як ми тоді зазначали, В. В. Дорошенко думав про 300-літній ювілей Ставропігії, однак, як перевірив В. В. Міяківський, цей ювілей святкували ще в 1886 році. З свого боку В. В. Міяківський пропонував пов'язати цю подію з ювілеєм Д. Л. Мордовцева, однак і сам він сумнівався в правдоподібності цього припущення.[21]

Тоді ми висловлювали думку, що йшлося про якийсь місцевий «галицький москвофілами улаштований ювілей», однак вказували в неправильному напрямку, думаючи про ювілей Гушалевича, Русалки Дністрової чи под.[22]

---

17 Цікаво, що в цьому спогаді О. Кониський додає ще прізвище Пільчикова. Дуже правдоподібно, що Пільчиків допомагав писати інтервенцію, але не підписав її, тому в матеріялах III. відділу його немає.

18 К. Ст. т. 68 (1900), стор. 152.

19 *Український Історик,* ч. 1—2 (5—6), р. II, 1965, стор. 72—76, «Неопублікований лист О. Я. Кониського».

20 op. cit., стор. 72.

21 op. cit., стор. 74.

22 op. cit., стор. 74—75.

Недавно, переглядаючи «Літературно-Науковий Вістник» кінця минулого століття, ми натрапили на згадку, яка нам дає змогу з великою правдоподібністю з'ясувати те невияснене місце згаданого листа.

У другому томі Л-НВ за 1898 р. на стор. 63 згадано таке:

> «Торік була думка, аби сегорічні 50-літні роковини знесення панщини і відродження галицької Руси всі руські і москвофільські товариства святкували разом. На сей проєкт не пристали товариства ім. Шевченка, педагогічне, гімнастичне Сокіл і студентська громада. Сего року се спільне з москвофілами святковання згаданих роковин приняло форму таку, що зложився «Комітет з членів (отже не делеґатів) руських товариств і сей рішив на засіданню 23 марця с. р. порозумітися з духовним комітетом у св. Юрі особливо щодо церковної частини обходів і ювілейної фундації».

Мова про 1897 р. і підготування до 50-літнього ювілею скасування панщини та відродження Галичини у 1848 р. Ці святкування відбулися 17—19 травня 1898 р. у Львові. Тому, що в листі О. Кониського до О. Колесси мова саме про цей ювілей, протирічило б лише те, що в Л-НВ ясно сказано, що Тов. ім. Шевченка не пристало на спільний ювілей. Однак лист писаний тоді, коли ця справа була ще в НТШ актуальною, а щойно весною 1897 р. вирішено в цьому ювілеї участи не брати. Це рішення О. Кониський безкомпромісний українець щиро привітав.

Проти участи в спільному з москвофілами відзначенні півстолітнього ювілею знесення панщини був і М. Грушевський. Ставши 2 лютого 1897 р. головою НТШ,[23] він відразу ж вирішив не брати участи в цьому спільному ювілеї.

Звичайно, остаточне підтвердження правильности нашого припущення можна було б отримати щойно на підставі протоколів виділу НТШ з 1897 р., однак вони для нас недоступні, або з тодішньої преси. Все ж таки ми не сумніваємося, що саме цей ювілей мав на увазі Кониський, коли писав свого листа молодому тоді ще ученому О. Колессі.

---

[23] Л. Винар, *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка.* 1892—1930. Мюнхен 1970, стор. 28.

З архіву

Orest Subtelny

FROM THE DIARY OF HETMAN PYLYP ORLYK

I

At the turn of this century the Polish historian F. Rawita-Gawroński published an article dealing with the then much neglected figure of Pylyp Orlyk.[1] The entire article was based almost exclusively on a single source—manuscript No. 1977 in the Czartoryski Library in Cracow. The title of this thick (ca. 800 pages in quarto) volume was: *Diariusz Podróżny, który w Imię Troycy Przeświętszey zaczoł się w Roku 1720, Miesiąca Octobra dnia 10.* This was the first general indication of the existence of the Diary of Hetman Pylyp Orlyk.

According to Rawita-Gawroński, in 1804 the manuscript had belonged to Stanislaw Zamoyski, later it passed to the Puławski Library and finally, sometime after 1830, it came to rest in the Library of the Czartoryski Museum[2]. The author had the impression that the manuscript, written in several different scripts, was a copy rather than the original. It was written in three languages: Polish, French and Latin. Two notations were added to the original text: one, entered in the place where the year 1722 ends in the Diary, stated, "końca tego tomu brak"; the other was added on the last page of the entire volume, "niniejsze rękopismo, na każdej karcie parafinowane, można drukować, okazując w korrektach dla zwykłego sprawdzania. Dnia 8 lipca 1830. Radca st. J. W. P. J. K. Szaniawski" [3]. Rawita-Gawroński assumed that this indicated that the manuscript had been approved for publication and stated, on the basis of information unknown to us, that Sienkiewicz or Gołembiowski were about to publish it while it was still in the Puławski Library..[4] However, as a result of

---

[1] F. Rawita-Gawroński, "Filip Orlyk, Nieuznany Hetman Kozacki", *Biblioteka Warszawska,* III, 1899. This article was reprinted by the author in his *Studya i Szkice Historyczne,* Serya I, Lwów, 1903, pp. 2970. Citations refer to this latter printing.

[2] Count Stanislaw Zamoyski (1775—1856) was the son of the Crown Chancellor Andrzej Z. and took an active part in Polish political and civic affairs. Through his marriage to Princess Zofia Czartoryska († 1837) the Count was related to such families as the Flemmings and Sienawskis. Orlyk corresponded with members of the latter two families.

[3] Rawita-Gawroński, *Studya,* p. 38, ft. 1.

[4] Lukacz Gołembiowski (1773—1849) was the librarian of the Czartoryski Library in Puława until 1823. Jan Karol Sienkiewicz (1792—1860), a bibliographer and historian, was the librarian in Puława until 1830 when he moved to Paris. He was

the Polish uprising of 1830 the volume remained unpublished, and as the author wrote, "w ten sposób diariusz przelezał dotyczas mało komu znany, a może i nieznany wcale..."[5]

In subsequent years several scholars utilized the Cracow manuscript. F. Holiychuk obtained information from it concerning Orlyk's sojourn in Halychyna; W. Lypynsky used it in his study of S. Zorka's speech which is in the Velychko Chronicle; and the Swede A. Jensen published short excerpts from the Diary.[6]

It was not, however, until 1920 that the major breakthrough in the study of Orlyk and, specifically, his Diary was made. In that year, E. Borshchak, while working in the French Foreign Ministry Archives, accidently made a discovery that may be best described in his own words:

> "Often, as I glanced through the old hand-written catalogue in the archive at Quai d'Orsay, I came upon a diary entitled "Olivi". Naturally, I always thought that this diary concerned the well-known treaty which was arranged in 1660 between Poland and Sweden at Olivi, a suburb of Danzig. Since this matter never interested me, I did not ask for the manuscript.
>
> But one fortunate day—8 October 1920—"just in case" as they say, I ordered this "Diary Olivi". Five thick volumes of manuscript were brought. I opened them—what wonders were these! There was nothing about negotiations at Olivi, instead Ukraine was discussed. And the handwriting was familiar somehow. I looked more closely—this was the handwriting of Pylyp Orlyk! As if in a dream, I began to look through the manuscript. No doubt remained. The manuscript which some 18th century bureaucrat had mistakenly noted as "Diary Olivi" was actually nothing other than the Diary of Hetman Orlyk."[7]

It was not immediately clear how this original of the Diary had found its way to the French Foreign Ministry Archives. Eventually some facts concerning this matter emerged. After Orlyk's death in Jassy in 1742, his host, the Moldavian hospodar N. Mavrocordato, kept his archive until 11 February 1744, when a part of the papers were sent to the French envoy in Constantinople.[8] There were two reasons for the French interest in these papers. Orlyk had occupied an important place in French diplomatic plans for Southeastern Europe, the contemporary "hot spot" of European diplomacy, and therefore these papers would naturally be of interest to the French government. The other reason was the persistence of the Hetman's son, Hryhor Orlyk, who urged the French

---

instrumental in publishing sources to Polish history located in foreign libraries and archives.

5 Rawita-Gawroński, *Studya,* p. 38, ft. 1.

6 F. Holiychuk, "Fylyp Orlyk u Halychynii", *Naukovyi Zbirnyk prysviachenyi M. Hrushevs'komu.* Lviv, 1906. W. Lipinski, "Mowa Samuela Zorki na pogrzebie Bohdana Chmielnickiego wedle Latopisu Welyczkowego" *Z Dziejów Ukrainy,* Kijów, 1912, pp. 655, 662. A. Jensen, "Dnevnyk Orlyka" *ZNTSh,* vols. 123—124, 1912.

7 I. Borshchak, "Papery Pylypa i Hryhora Orlyka", *Ukraina,* III, Paris, 1950, p. 145. Initially, Borshchak was interested in Hryhor Orlyk; it was his research on the latter that led him to the archives of the French Foreign Ministry.

8 C. Filitti, *Lettres et extraits concernant les relations des Principautés Roumains avec la France,* Bucarest, 1915, p. 429 as cited in I. Borshchak, "Dila i Dni Hetmana Pylypa Orlyka v Zhovtni-Hrudni 1728", *Analecta OSBM,* vol. II (VIII), Rome, 1954, p. 191.

government to obtain these papers, as Borshchak claims, writing to Louis XV, that "all these papers and documents are of primary significance to the Cossack nation and France. If these papers were to fall into Russian hands it would be a disaster for our supporters in Ukraine. These papers were proof to all the world of the famous traditions and the loyalty with which the Cossack nation met its duties from the times of Hetman Mazepa even to our days." [9]

On 4 July 1757 Jean-Pierre Vergennes, the French envoy in Constantinople, reported that he had obtained four more volumes of Orlyk's manuscripts from Mavrocordato and his successor, and that he had handed them over to the Hetman's son Hryhor, who stored them in his residence in Dinteville.[10]

At the time of Hryhor's death in 1759, it was the law in France that the government could inspect the papers of deceased officials (especially if they had been involved in secret diplomatic missions as was the case with Hryhor Orlyk) and retain in its archives those documents which it considered confidential. Thus, according to Borshchak, in 1760 the papers of Pylyp and Hryhor Orlyk (15 packets) were taken to the Ministry of Foreign Affairs and inspected. In due time, a part of them were returned to Hryhor's widow and were again stored in Dinteville. Others remained in the archives of the Ministry—among them the Diary of Hetman Orlyk.[11]

*

The exact location of the Diary is: Archives du Ministère des Affaires Etrangères—Memoires et Documents. Pologne. Vols. 7, 8, 9, 10, 11 (in folio). The Diary spans the period from October 1720 to January 1733; however, the years 1725 and 1731 are missing. Both Old and New Style calendars were used by Orlyk. Two systems of pagination are indicated: the original system used by Orlyk in which every page was numbered, and another, in which pagination was stamped according to the folios (one of which consists of two pages of Orlyk's pagination) in 1882 when the Archive was re-organized.[12]

The Diary was written in three languages: daily notations are in Polish with an admixture of Latin phrases; the copies of Orlyk's correspondence are mostly in French although some letters, as, for instance, those written by Orlyk to Stanislaw Leszczynski and to Hryhor are in Polish, while letters to the Ottoman Porte, various clerics and some diplomats are in Latin.

In terms of content, the Diary may be divided into two basic parts: one consists of the daily notations Orlyk made pertaining to his detention in Salonika

---

9 Borshchak, *Analecta OSBM,* p. 191. Unfortunately, in this case, as in many others, Borshchak did not give an accurate citation for this statement.

10 *Ibid.*

11 Borshchak, *Ukraina,* III, 1950, p. 145. Borshchak states that among the papers and documents which he found in Dinteville were the well known "Vyvid prav Ukrainy" (with notes made by Pylyp Orlyk), the Bender Constitution of 1710 and "a mass of other documents".

12 A complete Xerox copy of the Diary has been obtained with the aid of Harvard University Library and the Committee on Ukrainian Studies at Harvard University and is now in the author's posession.

and the other part is his correspondence consisting of over 250 copies of letters sent and received by Orlyk. In the first part we have Orlyk's rather detached and laconic descriptions of life in Salonika, summaries of his conversations with local Ottoman officials and European diplomats, merchants and clergy and, what is especially interesting for us, notes on what travelers (Greek merchants and Ukrainian clerics for the most part) reported about the situation in Ukraine. At the end of every volume Orlyk wrote out excerpts from his Psalter. They appear to reflect Orlyk's view of his own fate; in general, they are of a pessimistic and melancholy nature.



As early as 1780, the Diary was carefully read and extensive notes, which can be found at the end of every volume, were taken. At this point it is difficult even to guess who the reader might have been. As has already been mentioned above, there was, apparently, an attempt to publish the Cracow copy of the Diary in 1830, but it came to nought. In 1924 Borshchak, the discoverer and constant scrutinizer of the original Diary, announced (as he would do periodically) that the Diary, in Ukrainian translation, would soon come out in print.[13] Even as late as 1949 he wrote of a project of publishing sixteen-page installments of the Diary in the "Vistnyk" of the Ukrainian Catholic Church in Paris.[14] He died, however, in 1959 and again nothing came of the project. In the meantime, in 1936, the Ukrainian Scholarly Institute in Warsaw published under the editorship of Jan Tokarzewski-Karaszewicz, the initial (as well as the shortest and least valuable since it contains no copies of Orlyk's correspondence) volume of the Diary, based on copies obtained from Paris.[15] The proof sheets of the following volume were already complete when the Second World War broke out and they, together with the entire project, were lost.[16] Again the project of publishing the Diary remained uncompleted and so the matter has stood for years.

A striking parallel is reflected in the fate of Orlyk and his Diary. In both cases there were great plans and promises from statesmen and scholars, respectively, and yet the results were meager and disappointing. Both experienced years of detention and neglect, be it in Salonika or in the archives of Paris. Both had much to offer but little use was made of their potential. The time has come, for the Diary at least, to reveal what it has to offer.

---

[13] I. Borshchak, "Zvidomlennia z doslidiv v arkhivakh Zakhidnoyi Evropy" *ZNTSh*, Lviv, vols. 134—135, p. 248.

[14] I. Borshchak to O. P. Ohloblyn, 10. XII. 1949. The author wishes to thank Prof. Ohloblyn for the use of his personal archive and his aid in the preparation of this article.

[15] Jan z Tokar Tokarzewski-Karaszewycz, *Diarij Hetmana Pylypa Orlyka*, Pratsi Ukrains'koho Naukovoho Instytutu, vol. XVII, Warsaw, 1936.

[16] B. Krupnytsky, "Do Mazepynoyi problematyky", *Ukrains'ka Literaturna Hazeta* (Munich), No. 6 (12), June, 1956, p. 7.

II

The decision of the Ottoman government to intern Pylyp Orlyk in Salonika in 1722 was a direct reflection of the policy of the Grand Vezir, Damad Ibrahim Pasha (1718—1730). The latter had gained the full confidence of the Sultan, Ahmed III (1703—1730), partly as the Sultan's son-in-law but mostly due to his ability to cater to the Sultan's whims, eliminate his rivals and avoid foreign conflicts, thereby minimizing the chances of such disastrous defeats as those suffered by the Ottomans in the preceding years. The Grand Vezir feared that if Orlyk joined the Zaporozhians the result might be a conflict which would involve the Ottomans in another war with the Russians. In order to prevent this, the Hetman was kept in honorable but strict detention in Salonika.

By the end of the 1720's opposition to the policies of Damad Ibrahim Pasha was, however, on the rise. One of the Grand Vezir's most dangerous and influential opponents was Dzanam Hodza († ca. 1735). This able and energetic man was highly regarded by the general populace, who considered that "he alone was capable of restoring the prestige of the empire".[17] Fearing the influence of Dzanam Hodza, in 1725 the Grand Vezir had him dismissed from his post as commander of the White Sea fleet and sent into exile in Greece. It was probably then that he and Orlyk met.

However, as a result of the revolt of September 1730, both Damad Ibrahim Pasha and Ahmed III fell and Dzanam Hodza returned to Istanbul to accept the very important post of Kapitan (or Kapudan) Pasha, i. e., Grand Admiral.

Orlyk first heard about the revolt in Istanbul on 12 November 1730. Two days later he sent his servant, Karol, to the local Pasha to find out more about the situation. On November 21 he began to write his letter to Dzanam Hodza, noting in his Diary under that date that he had prepared a "formularz listu do Kapitan Paszy, Dżanam Hodżi, dałem go Karolowi, żeby się postarał o dobrego Tureckiego Pisarza, żeby według mego formularza napisał do niego list po Turecku".[18] Within two days the Turkish translation of his letter was delivered to Orlyk. It was not until December 10 that this letter, which was a part of a large packet of letters prepared by Orlyk, was sent by caravan to Istanbul. The entire packet was addressed to Mons. Iscarda, the secretary of the French embassy in Istanbul, and he was charged with forwarding the letters to their respective addressees.

*

The Letter of Hetman Pylyp Orlyk to Dżanam Hodża, Kapitan Pasha (21 November 1730, Salonika):

Jaki zaś kazałem y o czym pisać list po Turecku do Dżanam Hodżi, Kapitan Paszy tego tu informacia seqvitur.

1. Uczynic Dżanam Hodży ten komplement, że Ja miałem honor poznać tu w Saloniku godną Jego y tak slawną chwalebnemi zasługami y woiennemi odwagami osobę,

---

[17] This information was reported to the Venetian government by its *bailo* (envoy) to the Ottoman capital, Giovanni Emo. It is cited in M. L. Shay, *The Ottoman Empire from 1720 to 1734*, Urbana, 1944, p. 80.

[18] The Diary of Hetman Pylyp Orlyk, vol. XI, folio 185.

ale nie miałem szczęścia długo się cieszyć z Jey widzenia y z konwersacyi spólney, z której mógł bym mieć konsoladię w wielkim moim nieszczęściu y utrapieniu w które mię wplątał Przeszły Weyzyr Ibrahim Pasza, żeby w tym pokazał przyiazń Moskwie, od którey Tyranstwa uciekłem się z Woyskiem moim dość licznym[19] y dość walecznym do protekcyi Przeświętney Porty, z tą intencią, abym za pomocą Jey mógł swe° czasu odwagami tegoż Woyska mego, uwolnić Ukrainę, od ciężkiego iarżma Moskiewskie°. Jakoż pokazałem żywym dowodem życzliwość moią teyże Przeświętney Porcie, swiadcząc usługi moie w przeszłey przeciwko Moskwie Woynie, która się nad Pruthem zwycięskim Othomanskim orężem zakonczyła, gdyż będąc expediowany w samą zimę z Benderu od Króla nieboszczyka Szwedskiego z Woyskiem moim przeciw nieprzyiaciela w Ukrainę[20] z tey strony Dniepru, nietylko tam Woysko nieprzyiacielskie rospłoszył, samego Generala który na mieyscu Hetmana Moskiewskiego nad nim miał Komendę w niewolę wziol,[21] miasto Bialą Cerkiew gdzie było Moskiewskie presidium dobył,[22] ale y calą tę Ukrainę iak iest wielka w swoiey obszerności z wszystkiemi miastami y fortecami y wsiami y z calym tameyszym Kozackim Narodem, bez żadnego krwi rozlania pod protekcią Prześwietney Porty a pod wladzę y posłuszenstwo moie sklonił,[23] nad to obozy Moskiewskie y Woyska nieprzyiacielskie ku Pruthu do Woloskiey Ziemi sciagaiące się gromiłem. Na koniec kiedy fortecę Chocimską zakładano,[24] przez cztyry tam miesiące z Woyskiem moim usługę Prześwietney Porcie własnym moim kosztem czyniłem, znosząc cierpliwie, wszystkie niewczasy zimówe w niepogodne, a za to wszystko taką odebrałem nagrodę ze mię z familią moią rozłączono, która w cudzym y tak odległym kraiu, bez żadnego supplementu zostaiąc,[25] wszystko to czego Moskwa

---

[19] Krupnytsky cites figures which indicate that in 1709—10 Orlyk's forces numbered between 3—5,000 men. B. Krupnytsky, *Hetman Pylyp Orlyk (1642—1742)*, Pratsi Ukrains'koho Naukovoho Instytutu, vol. XLII, Warsaw, 1937, p. 25.

[20] Orlyk, together with his Tatar und Polish allies, began his campaign on 31 January 1711 (o. s.). It resulted in some initial successes but was ultimately a failure. For a detailed description of these events cf. *Ibid.*, p. 42 ff.

[21] This is a reference to the General'ny Osaul, Stepan Butovych whom Orlyk defeated and captured near Lysianka in early March 1711. As a result of this defeat Butovych was suspected by the Russians of being unreliable. In September 1711 he escaped from captivity and returned to Ukraine. Cf. N. I. Kostomarov, *Mazepa i Mazepyntsy:* vol. 16 of his *Istorycheskiia Monografii*, 2nd ed., St. Petersburg, 1885, p. 631.

[22] Actually Orlyk is not accurate in describing this event. The siege of Bila Tserkva began 25 March 1711 (o. s.) and lasted three days. According to the official report of Annenkov, the Russian commander of the fortress, the allied forces opposing him consisted of 20,000 Tatars, 3,000 Poles and Moldavians and 10,000 Cossacks. Orlyk and his allies did capture part of the town but were unable to take the fortress because of a lack of siege artillery. They were forced to retreat, and this proved to be the turning point of the campaign. Cf. Krupnytsky, *Hetman Pylyp Orlyk*, pp. 51—2.

[23] The population of Right-Bank Ukraine did in fact favorably receive Orlyk and his Cossacks. In a letter to A. D. Menshikov, dated May 3, 1711 (n. s.), Peter I stated that "all of Ukraine beyond the Dnieper (i. e., Right-Bank Ukraine) sided with Orlyk and the voevoda of Kiev (Josef Potocky)". Cf. *Pis'ma i Bumagi Imperatora Petra Velikogo*, Moscow, 1962, vol. XI, part 1, p. 216 and passim.

[24] The fall of 1713.

[25] At the time this letter was written, Orlyk's wife, Hanna, was in Cracow (and in serious financial straits). His eldest child, Anastasia, had died in 1728 in Kiel (she had been the wife of General Sztenflicht). Another daughter, Warwara, was in Sweden. Hryhor, the eldest son, was in the French diplomatic service; his brother, Michael, was

niemogła zabrać straciwszy żebranym od kilku lat żyię chlebem, od Woyska mię mego iak głowę od ciała oddalono y tu w tak odległy kray zaprowadzano, gdźie mię szczupłym y niezwyczaynym osobie y charakterowi memu Hetmanskie[u] tainem opatrzono że nietylko utrapioney moiey familiey nie mogę żadnego uczynić supplementu, ale y własnym moim potrzebam dogodźić y długi wypłacić które muszę zaciągać tak dla płacenia służącym y dla odźiania ich u Siebie samego iako y dla innych codziennych prawie expensow.

2. Co się tknie Woyska Mego tego stan prawie iest opłakany, gdyż nie mogąc mieć nizkąd pożywienia róznie się wlóczą iedni w Krymu, drudźy na Budźiaku u Tatarow a insi w Woloskiey Ziemi y w pod Dunayskim Kraiu zarabiaiąc sobie, żeby się mieli czym żywić y odźiać.[26] ZaZa inszych Weyzyrow y pod czas bytności moiey przez pięc lat w Benderu y po odeyściu moim z Krolem Szwedskim dawano od Prześwietney Porty temuż memu Woysku prowiziię y mąką y wołami y od części pieniądzami, przeszly zaś Yeyzyr Ibrahim Pasza, uioł mu to wszstko nadto po zakonczeniu ostatniego z Moskwą w afferach Perskich traktatu[27] pozwolił był Moskwie zabrać go pod swoią władzę y dał był Sadek Giereiu Hanu sekretny ordinans aby go niebronił, ieżeli Woysko Moskiewskie dlatego do Sieczy Zaporozkiey przivdzie. Jakoż samym by się tu skutkiem stało, ieżeliby Woysko moie za zbliżeniem się ku Sobie Moskwy do Perekopu niezbiegło y ieżeliby całe Państwo Krymskie nie uieła się o to y nie dalo mu zaszczytu y ochrony, zganiwszy Hanowi swo[ü] ten niesłuszny y nigdy w żadnym narodzie niebywały proceder.

3. A lubo w Ukrainie wiadomo było, całemu tameysze[u] narodowi, tak wielkie Woyska Zaporozkiego utrapienie iednak nie przeszkadzało to aby się ztamtąd ludzie Woyskowi hurmem do niego na Zaporoże od nieznosnych oppressiy y tyranstwa Moskiewskie[o] nie uchodzili, ktorży lat temu pięc tak wielką byli awkcię w tymże Woysku moim uczynili, że 60,000 liszba ludziey ognistych y dobrze uzbroionych przechodziło[28] y coraz tym więceyby się w woiennc ludzie pomnażał, gdyby Moskwa zapobiegaiąc te[u] tak w Ukrainie przez Uniwersały iako y tamże w Woysku na Zaporożu, przez skrytych y częstych Posłannikow swoich nie ogłosiła, że Porta Othomanska nie chcąc nigdy z nią pokoiu naruczać, ani o Woynie ani o wyzwoleniu Ukrainy nie mysli y dlatego oddaliła mię od Woyska y zasławszy w tak daleki kray, w niewoli mię tam utrzymuie, czym się strwozywszy poczęli z Zaporoża uchodzić, iedni na tę stronę w Ukraine pod Polakow, drudzy zaś do Domow Swoich na tamtę Ukrainę pod Moskiewską wladzę y coraz tym bardziey zaczyna Woysko moie dla zatrzymania tu mego umnieyszać się. Pisałem Ja o tym kilkakrotnie do przeszte[o] Weyzyra Ibrahima Paszy y protestowałem się przed nim, że to moie zatrzymanie w tym tu kraiu y moy y Prześwietney Porty interess zepsuie, kiedy Moskwa całe Woysko Zaporożkie na stronę Swoia przewabi, czego nie ustaie czynić.[29] Reprezentowali mu toż samo Posłowie Francuzki y Angielski za ordinansem Królów Swoich, pisał mu o tym Król Szwedzki[30] życząc aby mię iak nayprędzey ku Woysku memu zbliżono, y lepiey mię traktowano, niż czynią. Lecz do mnie nigdy nie odpisał a Posłom odpowiadał, że się obawia, abym

with their father in Salonika. The last time Orlyk saw his wife and entire family was 16 February 1722 in Cracow when he departed for the Ottoman Empire.

Cf. D. I. Evarnytsky, *Istoriia Zaporozhskikh Kazakov*, III, St. Petersburg, 1897, p. 51ff., for a treatment of the Zaporozhians during this period.

27 The Russo-Persian Treaty was signed in St. Petersburg on 23 September 1723.

28 It is unclear on what basis Orlyk cites such a figure. According to the estimate of Semen Bezpalyi, a Zaporozhian who left the Sich to ask permission to live in the Hetmanate and who was interrogated in Kiev, 16 September 1733, there were about 30,000 Zaporozhians living the new Sich (on the Kamenka River), on the Samara and Samov Rivers and in 38 "kurins". Cf. Evarnytsky, *Istoriia*, pp. 533—4.

29 The Zaporozhians returned under the suzerainty of the Russian crown in 1734.

zbliżywszy się do Woyska mego przed czasem z Moskwą nie zaczoł Woyny właśnie iakby mię wiedział bydź głupim y szalonym, y takim desperatem, żebym nie widząc z nizkąd pomocy z garscią ludziy moich na tak wielką potencię Moskiewską rzuciwszy się iak lew, zginoł na polym iak mucha. A do tego Ja tu zostaiąc niedostatki moie dla szczupłego tainu kreditem dopelniam y naymnieyszego utrapioney moiey familiey nie mogę uczynić supplementu, a on się obawiał żebym Woyny z Moskwą nie zaczynał, nie wiedząc pono że Woyna bez pieniędzy, ani sie zaczynać, ani się może prowadzić.

4. Ponieważ tedy prowidencia y predestinacia Bozka Dżanam Hodżi wydźwignowszy z nieszczęśoia w którym go chciała złość Wezyra przeszłego pogrążyć, restabiliowała go na pierwszey godności. Kapitan Paszowskiey, która Sobie dobrze y chwalebnie zasłużył przeto powinszować mu tego Szczęścia y reassumpciy teyże samey godności, życząc mu wyższych honorow, a przytym prosić go, aby maiąc przykład z Siebie Samego, iak cięźka iest rzecz zostawać w nieszczęsciu, starał się wydzwignąc mię z onego, y reprezentował Porcie, iak wiele iest rzecz potrzebna dla dobra Jey pospolitego, aby mię zbliżono do Woyska mego żeby się wiecey dla oddalenia się mego nietrwożyło, y żeby Moskwa nie miała ztąd okaziy wabić go na swoią stronę, iak zaś wielce iest potrzebne to Woysko Prześwietney Porcie nie trzeba mu o tym wiele pisać, ponieważ dobrze iest informowany o mezstwie y odwagach Jego od nieboszczyka Dewlet Geireia Hana. Prosić oraz aby mi tain podwyzszono, dla sustentacyi familyi y officierow moich, których zbliżywszy się ku Woysku zechce ich do siebie sprowadzić, y ieżeli nie przykladem Szwecyi, która chociay byla dwudziestaletnią ciężką Woyną z pięniedzy wynoszczoną iednak na miesiąc 530 talarow dawała mi na prowizią moią, o czym mogą poswiedczyć ci Turcy, którzy tam za długami swoiemi byli, tedy przynamniey tenże samy co w Benderu dawano mi tain którego specifikacyi musi bydź w Kancelaryi Wielkiego Defterdara[31]. Zatym zalecić mię Jego łasce.

Translation:

The following information indicates what I had included in the letter, and how it should be written in Turkish to Dzanam Hodza, Kapitan Pasha.

1. The compliment should be made to Dzanam Hodza that I had the honor to make the acquaintance, here in Salonika, of his person, so worthy and famous for praiseworthy services and bravery in war. I did not, however, have the fortune to enjoy for long the opportunity of seeing him and engaging him in conversation, which would console me in my great misfortune and suffering in which the previous Vezir, Ibrahim Pasha, entangled me in order to show his friendship to Moscow, from whose tyranny I and my quite numerous[19] and courageous Army had escaped to the protection of the Sublime Porte with the intention that with its aid I could, in due time, and by means of my Army's bravery, free Ukraine from the heavy Muscovite yoke. I also showed living proof of my good will to the Sublime Porte by my services in the previous war against Moscow, which was brought to an end on the Prut by the victorious Ottoman arms; in the midst of winter I, with my Army, was sent from the now deceased Swedish king at Bender against the enemy in Ukraine on this side of the Dnieper,[20] and I not only scattered the enemy army but also captured the general[21] who was in command of it in place of the Muscovite Hetman and captured Bila Tserkva[22] where the Muscovite presidium was; all of Ukraine, huge as it is, with all its towns, fortresses and villages, and with the entire Cossack nation that inhabits it, I persuaded, without bloodshed, to accept the protection of the Sublime Porte and to be obedient to me;[23] in addition, I stormed the convoys of the Muscovite and enemy army which were being gathered at the Prut in the Wallachian [i. e., Moldavian] land; finally, when the Chocim fortress was besieged,[24] I and my Army performed services there for the Sublime Porte for four months at my own expense, bearing patiently all the discomforts

of winter and inclement weather. The reward which I drew for this was that I was separated from my family, which remained in a strange and distant country without any assistance.[25] And having lost all that Moscow had not managed to take away, for several years I lived as a beggar, separated from my Army like a head from its body, and was led here to such a distant land, where I received a pension, meager and unbefitting for my person and my position as Hetman, so that not only was I unable to help my family in its suffering but I could not even take care of my own needs and pay the debts which I had to make in order to pay the servants and to clothe them and myself, as well as other daily expenses.

2. As for my Army, its situation is almost miserable because, not being able to find subsistance anywhere, anmy of them wander about—some in Crimea, others in the Budzak among the Tatars, and still others in the Wallachian [i. e., Moldavia] land and the trans-Danubian country, working so that they may eat and clothe themselves.[26] Under other Vezirs, during my five-year stay in Bender and after my departure with the Swedish king, the Sublime Porte paid my Army with flour, cattle and partially money. The previous Vezir, Ibrahim Pasha, took away all of this and in addition, after the conclusion of Moscow's latest treaty dealing with Persian affairs,[27] he allowed Moscow to take it [the Zaporozhian Army] under its rule and gave Sadek Gerei Khan a secret order not to defend it if the Muscovite army came to the Zaporozhian Sich for this purpose. This actually would have come to pass if my Army, with the approach of the Muscovite, had not escaped to Perekop and if the entire Crimean state had not taken it upon itself to provide it with defense and protection, reprimanding its Khan for this unjust action, unheard of among nations.

3. Although it was known to the people in Ukraine how great the suffering of the Zaporozhian Army was, it did not hinder masses of people from coming to the Army at Zaporozh'e, in order to escape the unbearable Muscovite oppression and tyrannies. Five years ago, these people caused a huge increase in the numbers of my Army when 60,000 of them came,[28] fiery and well-armed, and even more military people would have come if Moscow, in order to prevent this, had not announced in Ukraine by means of *universals* and in Zaporozh'e through disguised and frequent messengers that the Ottoman Porte never wants to disturb its peace with her [Moscow] and is considering neither war nor the liberation of Ukraine and that is why [it was stated] I was separated from the Army, sent to such a distant land and am kept prisoner there. Frightened by this, they [the people from Ukraine] began to leave Zaporozh'e, some going to this side of Ukraine, which is under the Poles, and some going to their homes in the other Ukraine, which is under Muscovite rule, and gradually my Army began to diminish because of my detention here. I wrote about this several times to the previous Vezir, Ibrahim Pasha, and protested that my detention here in this country will ruin my and the Sublime Porte's interests if Moscow entices the entire Zaporozhian Army to her side, which it does not cease to do.[29] The same argument was also presented by the French and English envoys by order of their kings. The Swedish king wrote to him [Ibrahim Pasha] in this matter, wishing that I be united with my Army as soon as possible and treated better than heretofore.[30] But he never wrote back to me and replied to the envoys that he fears that I, uniting prematurely with my Army, might begin a war with Moscow, as if he considered me so stupid and mad and so desperate that, not seeing help anywhere, I would, with a handful of my people, move against such a great power as the Muscovites, starting out like a lion and dying in the field like a fly. Besides, because of my meager pension, during my stay here I had to satisfy my needs by means of credit and cannot even provide the smallest assistance for

---

30 Some of these letters have been published by Borshchak in his "Orlikiana", *Khliborobs'ka Ukraina,* kn. VII—VIII, Vienna, 1922—3, p. 370.

the suffering of my family. And he fears that I may begin a war with Moscow, not realizing that a war cannot be begun or carried on without money.

4. Since the providence and predestination of God extracted Dzanam Hodza from the misfortune into which the anger of the previous Vezir had immersed him and re-established him in his previous dignity of Kapitan Pasha, which he earned well and worthily I, therefore, wish him luck in reassuming this same dignity, also wish him higher honors, and in connection with this, request of him to take himself as an example of how difficult it is to remain in misfortune and to help me extract myself from it. (Also) I request that he inform the Porte of how necessary it is for its own general welfare that I be brought near to my Army so that it not remain in a state of unrest because of my separation from it and thus give Moscow the opportunity to entice it to her side. I need not write to him of how necessary this Army is for the Sublime Porte since, through the deceased Devlet Girei Khan, he is well informed of its courage and bravery. I request once more that my pension be raised in order to sustain my family and the officers who, upon my coming closer to the Army, I will wish to summon to me. If [in this case] the example of Sweden, which was, after two decades of a difficult war, financially destroyed but still continued to give me 530 talers monthly for my provisions—as can be witnessed by those Turks who were there to have their debts satisfied—not be followed then at least the same pension as was given to me in Bender should be provided. The specifics [of the pension paid in Bender] must be in the chancellery of the Great Defterdar.[31] Furthermore, recommend me to his [Dzanam Hodza's] favor.

[31] The Great Defterdar (Bash Defterdar) was the chief financial officer of the Ottoman empire.

Огляди-рецензії

George G a j e c k y and Alexander B a r a n, *The Cossacks it the Thirty Years War. 1619—1624.* Vol. I. Rome: PP. Basiliani, 1969, 140 pp.

Участь українських козаків у Тридцятилітній війні (1618—1648) до тепер не була досліджена українськими і чужинецькими істориками. Тому з великою цікавістю взяли ми до рук студію Ю. Гаєцького і О. Барана, що саме присвячена цій проблемі. Автори плянують видати цю працю в трьох томах: перший охоплює роки 1619—1624, що його рецензуємо; другий том в підготовці охоплюватиме роки 1625—1648 і третій том призначений виключно на видання архівних документів, що відносяться до теми. Праця базована на численних історичних джерелах, зокрема документах, виданих в Чехословаччині (Václav Liva, ed., *Prameny k Dějinám Třicetileté války,* 1951 і Ватикані) A. G. Welykyi, ed., *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes,* 1959). Вони також використали в своїй праці всю важливішу історичну літературу. В першому томі в одинадцяти розділах проаналізовано участь козаків у першій фазі Тридцятилітньої війни в аспектах мілітарному, політичному та ідеологічному. В окремому додатку поміщено 20 документів. Крім того в праці знаходимо чотири мапи, бібліографічний розділ, висновки, передмову і потрібний покажчик прізвищ і місцевостей. Під друкарським оглядом працю видано надзвичайно старанно.

В першому розділі коротко з'ясовано постання і ранню діяльність українських козаків в XVI і початках XVII стол. Зокрема цінна згадка про характер т. зв. «лісовиків» — військових відділів, які постали за інціятивою шляхтича Олександра Лісовського і брали участь в польсько-московській війні. Гаєцький і Баран відкидають тезу польського історика Дзєдушинського, що під етнічним оглядом лісовчики були поляками, які воювали козацьким стилем. На основі деяких документів автори твердять, що серед старшин лісовчиків знаходимо багато українських прізвищ, а також, що відділи лісовчиків складалися в основному з козаків з українських земель (стор. 23). В наступних розділах автори докладно аналізують козацьку діяльність в 30-літній війні, коротко зупиняючись над її ґенезою. Як відомо чеська революція проти Габсбурґів була першим сиґналом цієї довгої війни, що поділила европейські держави на два воюючі табори під проводом Католицької Ліґи і Протестантського Союзу. В роках 1618—1619 аґенти Фердинанда II, голови Кат. Ліґи, вербували за дозволом польського короля Жигмонта III, лісовчиків і козаків, як наємних вояків, до цісарського війська. В першій воєнній кампанії козаків, яка відбулася в північній Мадярщині, брало участь 4 000 лісовчиків і 6 000 козаків, яких звербував Юрій Гомонай, мадярський маґнат і репрезентант імператора в північній Мадярщині.

В наслідок успішних воєнних операцій козацького війська на Мадярщині, Бетлен і Турн вирішили відступити з-під Відня, що був обложений протестантськими військами. В монографії також підкреслено значення козацького походу на суспільно-політичне життя карпатських українців, а зокрема селян, які масово вступали до козацького війська. Докладніше

про ці справи пише д-р О. Баран в своїй статті «Козаки на Закарпатті в 1619 році» (*Український Ісгорик,* ч. 1—3, 1970).

В наступних розділах знаходимо докладну аналізу козацької участи в т. зв. «чеській війні» і після неї, в складі цісарських військ. Як відомо, чеське військо було розбите цісарськими військами в основній битві на Білій Ґорі біля Праги. В цій битві також взяли участь відділи українських козаків і лісовчиків. Підсумовуючи значення козацьких військ в першій фазі 30-літньої Війни, автори наголошують ролю козацької легкої кінноти, яка могла протиставитися мадярським відділам гусарів, а також те, що козаки були добрими розвідчиками і вміли підготовляти засідки (стор. 56). В 1621 році козаки і лісовчики брали участь в пацифікації чеських земель. Лісовчики і козаки здобули собі славу відважних, але водночас жорстоких вояків. Це причинилося до певної міри до звільнення їх з цісарської служби. Проте вже в 1622 році козаки і лісовчики дальше воюють під знаменами католицьких військ і беруть участь у численних боях в Німеччині і Моравії. Короткий розділ історики присвятили питанню козацької ідеології в 30-літній війні. Козаки виразно стали по католицькій стороні і жорстоко поводилися з протестантами. Це наставлення пояснюється впливом проти Реформаційної боротьби в Польщі і в Україні, яка мала вплив на православних українців і білорусів. Козаки запізналися з протетантизмом під час боротьби проти реформаційних ідей. Тому вони пов'язували протестантизм, як неґативну ідеологію, яку треба поборювати усіма засобами» (стор. 90). В дальшому підкреслюється, що козаки присвятили свою церкву на Січі Непорочній Марії і тяготіли в своєму релігійному світогляді до містицизму. Протестанти в свою чергу відкидали містицизм і воювали проти культу Марії. Це наставлення надзвичайно роздразнювало козаків. Вони дуже часто, перебуваючи на чужій території, вимагали від населення рецитування «Аве Марія». Ті, які не знали молитви, були трактовані, як вороги. В заключенні Ю. Гаєцький і О. Баран підкреслюють, що козаки відіграли важливу ролю в мілітарній перемозі Католицької ліґи. Цісар, не зважаючи на численні обурення на козаків серед населення, дальше наймав їх до своєї армії, уважаючи їх надзвичайно здібним і хоробрим військом.

Немає сумніву, що історики вив'язалися добре зі свого завдання і заповнили велику прогалину в історії. Це перша широка студія, присвячена участі українських козаків в 30-літній війні.

Зокрема ця монографія важлива докладно юаналізою військових кампаній козаків в 1619—1624 років.

З побічних заміток треба зазначити, що крім двох основних козацьких ґруп в XVI стол. запорожців на Січі і реєстровиків (стор. 17) були ще вільні дружинні козацькі формації незалежної від повище згаданих двох груп. Замок князя Вишневецького на Хортиці тяжко називати першою Січчю (стор. 16), а до певної міри прототипом Січі. Добре було б застановитися докладно над ріжницею між козацькими формаціями і відділами лісовчиків в аспекті мілітарному та ідеологічному, а також докладніше проаналізувати етнічний склад лісовчиків. Відносно ідеології козаків і пов'язання її з прокатолицьким наставленням — то це надзвичайно важка проблема. Звичайно вони були на цісарському жолді і лояльніше ставилися до католицького населення. Проте часами перепадало і католикам. Наприклад, автори подають один випадок, де в одному містечку біля Перштина козацька кіннота напала на католиків, зруйнувала містечко і католицький манастир, а козаки вбили 200 католицьких міщан (стор. 60). Бібліографію варто було б доповнити працею Івана Крип'яке-

вича «Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 років» (*Записки НТШ,* т. 117—118, 1913). Проте це дрібні уваги, які не зменшують ваги цієї цінної і піонерської праці. Вельмишановним історикам належиться повне признання за їхню монографію, базовану на численних архівних матеріялах, які дотепер істориками не були використані і проаналізовані.

Любомир Винар
Kent State University, USA.

Українська Сільськогосподарська Енциклопедія. Київ, Аакадемія Наук УРСР і Редакційна Колегія Сільськогосподарської Енциклопедії, 1970, т. I, АБЕ—ЗАР.

Українську Сільськогосподарську Енциклопедію заплянoвано в трьох томах, разом біля 5 тис. статтей. Тираж першого тому виносить 50 тис. примірників, значно вищий від тиражів недавно виданої Енциклопедії Народного Господарства УРСР (перший том — 30 тис. прим.), чи навіть Радянської Енциклопедії Історії України (тираж першого і другого томів — 40 тис. прим.).

При нагоді обговорення першого тому Енциклопедії Народного Господарства УРСР ми подали на сторінках «Українського Історика» деякі інформації про реалізацію видавничих плянів предметних і загальних енциклопедій в СССР і УРСР і до цих справ немає потреби знову повертатись. У короткій передмові редакційної колеґії до першого тому подано деякі інформації про профіль цього видання, підкреслюючи що в «УСҐЕ ґрунтовно висвітлено шляхи здійснення аграрної програми КПРС і розв'язання аграрного питання на Україні, створення і розвиток соціалістичного ладу на селі, підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, шляхи його інтенсифікації». У цій же передмові також підкреслюється, мовляв «велику увагу приділено питанням економіки, організації і планування сільського господарства, розміщення і поєднання його галузей, рентабельності сільськогосподарських підприємств, матеріяльного стимулювання виробництва, підвищення матеріяльної заінтересованості колгоспників і працівників радгоспів. Багато статтей присвячено раціональним системам землеробства, правильним сінозмінам, системам обробітку грунту та удобрення, методам підвищення родючості грунту, захисту грунтів від ерозії, боротьбі з бур'янами, шкідниками і хворобами сільськогосподарських культур, ефективному використанні земель у всіх зонах України, полезахисному лісорозведенню» . . .

Перегортаючи сторінки цього першого тому слід в першу чергу відмітити, що ця нова енциклопедія у великій мірі нагадує нам популярне видання — Колгоспна Виробнича Енциклопедія — двотомник, виданий державним в-вом сільськогосподарської літератури в 1956 р. Мабуть це є і частково метою редакційної колеґії, як це і відмічено в передмові, мовляв, енциклопедія розраховує на широкі кола читачів, зокрема «на широке коло працівників сільського господарства республіки, зокрема на керівний склад і актив колгоспів та радгоспів, агрономів, зоотехніків, ветеринарних працівників, механізаторів» . . . Можемо додумуватись, що, мабуть, це і виправдує склад редколеґії в перевагою членів — практиків сільськогосподарського виробництва.

Редакційну колеґію очолює Володимир Федорович Пересипкін, з 1962 р.

ректор і завідуючий катедрою фітопатології колишньої Української Сільськогосподарської Академії та редактор журналу «Вісник сільськогосподарської науки». Пересипкін є автором біля 100 друкованих праць, більшість з них російською мовою. З українських можемо назвати тільки дві брошури «Озимий ріпак» (К. 1956) та «Довідник по боротьбі з шкідниками і хворобами» (К. 1962). Пересипкін за нашими інформаціями не є членом Академії Наук УРСР, однак у 1966 р. він був обраний членом кореспондентом ВАСГНІЛ. З визначних українських біологів зустрічаємо між членами редколеґії академіка АН УРСР Петра Антиповича Власюка, до речі, дійсного члена Всесоюзної Академії Наук і колишньої Української Академії Сільськогосподарських Наук (її президент в 1956—62 рр.). До складу редколеґії входять також дійсні члени АН УРСР біологи Максим Ф. Гулий, Олексій Явасницький, спеціяліст в галузі технології та виробництва сільськогосподарських машин Володимир С. Крамаров, акад. Д. П. Пшеничний (зоотехніка). Прізвища інших членів редаколеґії нам нічого не говорять, як, наприклад, Л. В. Андрієнко, В. В. Артюхов, П. О. Дмитренко, П. О. Дорошенко та ін. Досить дивно, що серед членів редакційної колеґії, мабуть, немає більш відомих економістів, спеціялістів у ділянці сільського господарства. Для прикладу акад. П. М. Першин належав тільки до наукової ради редакції УРЕ і думаємо, що ебзпосередньо не був зв'язаний з редакцією цієї енциклопедії. До речі, якщо не помиляємось, у першому томі є тільки одна його стаття «Аграрна програма КПСС». Дуже можливо, що склад редколеґії з перевагою біологів, зоотехніків, спеціялістів сільськогосподарського машинобудування та ін. споріднених ділянок спричинився до надто однобічного насвітлення деяких ділянок сільського господарства України, з відсутністю інших.

І так, у першому томі, зустрічаємо з технічного боку добре опрацьовані статті на такі теми, як відгодівля сільськогосподарських тварин, вірусні хвороби рослин, електрифікація сільського господарства тощо. З другого боку, суто економічні статті, написані досить блідо і це стосується навіть до таких основних тем, як, наприклад, економіка соціялістичного сільського господарства (автор І. Й. Дорош) чи таки досить скандальна стаття про аґрарне питання (автор М. С. Черненко). Низький рівень тих статтей впадає в око, якщо зробити порівняння до Енциклопедії Народного Господавства УРСР, вже не говорячи про Енциклопедію Українознавства. Це можна запримітити навіть у стосовно нескладних статтях про окремі галузі сільського господарства України. В УСГЕ є окрема стаття про вівчарство, в якій подано технічні дані про окремі породи овець, дещо статистики, скільки настрижено вовни в середньому у «передових заводах» республіки, затрати праці на виробництво І ц. вовни в колгоспах тощо. Нічого про історичний розвиток цієї важливої галузі, хіба якщо не врахувати відомих фраз про зменшення поголів'я овець у зв'язку «з тимчасовою окупацією нім. фашист. загарбниками» та деякі цитати окремих рішень КПРС. Дещо кращі інформації, зокрема добре опрацьовані статистичні дані для вигідного для сов. влади періоду, подає відповідна стаття ЕНГ УРСР, розглядаючи також і деякі питання економіки цієї галузі. Очевидно, що також і тут немає найменшої згадки про катастрофічний вплив колективізації на профіль виробництва, чи навіть достатних даних про розвиток цієї ділянки виробництва перед 1917 р. Стаття В. Кубійовича в ЕУ ці речі коротко обговорює, наводяться також і деякі статистичні показники, доступні в часі писання цієї статті за кордоном. Фактично єдиним недоліком статті в ЕУ є брак подання відповідної літератури для цього предмету.

Незадовільно написані статті на такі важливі теми, як, наприклад, ґрунти України, державні заготівлі сільськогосподарських продуктів, дослідна станція тощо, вже і не згадуючи про обговорення українських наукових інституцій, які займаються чи в минулому займалися вивченням сільського господарства України. Москвич П. П. Лобанов подав задовільні інформації про Всесоюзну Академію Сільськогосподарських Наук ім. В. І. Леніна в Москві. Невже в Україні немає відповідних традицій у вивченні сільськогосподарських питань? Всеукраїнська Академія Сільськогосподарських Наук, заснована в 1926 р. і ліквідована советським урядом в початках 30-их рр. проробила у тому стосунку досить поважну роботу, значно більшу як Донецька обласна сільськогосподарська станція, що про неї так багато пише в енциклопедії А. К. Мандзюк.

В енциклопедії знаходимо ряд біографічних статтей-довідок про «визначних вітчизняних діячів сільськогосподарської науки, зокрема вчених». Дійсно добра стаття про Василя Докучаєва, відомого російського природознавця, деяких українських біологів тощо. Одначе не має і згадки про українських учених, які працювали у згаданій Всеукраїнській Академії Сільськогосподарських Наук (про них міг би редакторів поінформувати добре виданий довідник «Наукові установи та організації УРСР», В-ння держ. плян. комісії, 1930), не згадано навіть вчених такого калібру, як акад. Воблий, який чей же прислужився українській сільськогосподарській науці вже навіть хоч би своїми працями про цукрово-бурякову промисловість... Натомість є багато, надто багато, біографічних матеріялів про «новаторів сільськогосподарського виробництва УРСР, двічі героїв соціялістичної праці», як Є. О. Долинюк, Марина Гнатенко і десятки інших.

У порівнянні навіть з Енциклопедією Народного Господарства УРСР ця сільськогосподарська енциклопедія таки дуже розчаровує. Можливо, що її рівень задовольнить інтелектуальні потреби передових доярок та інших «новаторів» сільськогосподарського виробництва. Цього не знаємо. Думаємо одначе, що не повинен він задовольнити вчених Академії Наук УРСР, що під їх фірмою ця енциклопедія появляється.

Богдан Винар
Денвер, ЗДА.

В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей, *Розвиток історичної науки в Українській РСР*. Академія Наук Української РСР, Інститут Історії. «Наукова Думка», Київ 1970, стор. 80. Відповідальний редактор академії АН УРСР, А. Д. Скаба. Підписано до друку 9. III. 1970 р. Тираж 1250.

В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей, *Развитие исторической науки в Украинской ССР*. Академия Наук Украинской ССР. Институт Истории. «Наукова Думка», Киев 1970. Ответственный редактор академик АН УССР. А. Д. Скаба. Подписано к печати 17. III. 1970. Тираж 5700.

Невелика різниця часу в підписах до друку обох брошур підсуває думку, що йдеться тут не про переклад з української на російську мову, а про українську і російську версію тієї самої праці зладжену тими ж

самими авторами. На початку кидається в вічі велика ріжниця в тиражі брошур в обох мовах. Навряд чи можна подумати, що росіяни більше, ніж українці, цікавляться розвитком історичної науки в Україні. Йдеться тут зайвий раз про ствердження, що панівною мовою на Україні є російська, а українська мова займає друге місце.

Авторами невеличкої — 80 сторінкової — брошури являються аж три історики. Це очевидно подиктоване не тільки потребами самоконтролю, але й інстинктом самооборони; у випадку мимовільного відхилення від партійної лінії все ж таки легше буде зносити прикрі наслідки трьом як одній особі. Відповідальним редактором книжечки являється А. Д. Скаба, академік АН УРСР (він же відповідальний редактор Радянської Енциклопедії Історії України). Завданням відповідального редактора було недопустити до друку таких тверджень і висновків, які підривали б авторитет режиму. Таким чином завдання відповідального редактора почесне, але й небезпечне. Для прикладу пригадуємо тут випадок, що коли історикові В. Т. Пашуті, авторові праці «Очерки по истории Галицко-Волынской Руси» (1950), закинено ряд ухилів, він, без вагання, скинув вину на відповідального редактора В. К. Яцунського, який допустив до друку його «недороблену книгу» (Вопросы истории 1953 ч. 8, стор. 168).

Думаємо, що в нашому випадку не буде таких заяв авторів, оскільки відповідальний редактор А. Д. Скаба є не тільки істориком, але і то передусім, визначним членом партії, який на своєму життєвому шляху займав чимало важливих постів в комуністичній верхівці.

Зрештою ціла праця витримана в дусі «закономірности історичного процесу». Отже: напочатку не було нічого, опісля прийшов К. Маркс і Ф. Енґельс, в творах яких «певне відображення одержала також історія українського народу» (стор. 3); за ними появився В. І. Ленін, у якого творах «були розв'язані найважливіші проблеми історії України» (стор. 3), врешті Уряд Радянської України «вже з перших років своєї діяльности піклувався про розвиток історичної науки» (стор. 4). З черги уряд покликав до життя Комісію по вивченню історії Великої Жовтневої соціялістичної революції і Комуністичної партії (більшовиків) України (Істпарт). Це було поштовхом до створення 20 місцевих істпартвідділів, що провели «значну дослідницьку роботу» (стор. 4). Треба визнати, що автори згадують також про діяльність Всеукраїнської Академії Наук — очевидно щойно від лютого 1919 р. та деякі її видання; згадують також про чільних наших істориків 20-их років Грушевського, Кримського, Яворницького, Багалія, інтерпретуючи їх твори згідно з вимогами партії. І так, напр., згадуючи про появу дев'ятого і першої частини десятого тому Історії України-Русі М. Грушевського, зазначають, що «наукова цінність його праці обмежена тенденційністю підбору і узагальнення фактів, націоналістичною інтерпретацією джерел» (стор. 21). Наприкінці 20-их — на початку 30-их років, пишуть автори, розгорнулись дискусії, які викрили націоналістичні тенденції в концепціях академіків М. С. Грушевського, М. Є. Слабченка, М. І. Яворського та їх послідовників, які перекручували історичну правду.

Очевидно, автори забули додати, що у висліді тих дискусій арештовано й 1931 р. вислано на Соловки Яворського (Полонська-Василенко, *Українська Академія Наук* ч. II, стор. 19), Слабченка включено в процес проти «Спілки Визволення України» і засуджено в 1930 р. на довголітню тюрму (Крупницький, *Українська історична наука під советами*, стор. 30), а Грушевського на початку 1931 р. депортовано до Москви. Одночасно з тим зліквідовано всі наукові установи, які створив Грушевський, а його спів-

робітників та учнів здебільшого арештовано та заслано в конц. табори (О. Оглоблин, Михайло Сергійович Грушевський, *Український Історик,* 1—2, рік 3, 1966, стор. 9). Десятки готових праць у рукописах, вискладаних до друку та видрукованих, але ще не пущених в обіг знищено (Полонська-Василенко, *цит. пр.*, стор. 20).

На думку авторів брошури, праця українських істориків 40-літ ішла спокійним ходом і дала Україні такі важливі праці, як *«Нариси з історії України»*, в 4-рьох томах, *«Хронологію історії України»* та *«Історія України. Короткий курс»*. І тут знов автори забули додати що праця істориків 40-их років відбувалась в жахливих умовах «єжовщини», яка була санкціонована «культом особи». Про цей «культ» і його «благородний» вплив на розвиток української історичної науки автори брошури нічого не згадують. Дещо інакше було в початках 60-их років за часів Хрущова. От що пише про ці часи О. К. Касименко в статті «За нові успіхи українських істориків в *Українському історичному журналі* ч. 2, 1963, на 16 стор.: «Незліченну шкоду приніс культ особи історичній науці на Україні. В наслідок сваволі Сталіна в трактовці важливих історичних явищ, його перекручень на догоду возвеличення своєї особи, культивування суб'єктивізму і тенденціозності в працях з історії Української Р.С.Р. було багато серйозних відступів від історичної правди, особливо у висвітленні радянського періоду, а також і всіх інших етапів історичного розвитку українського народу». Подібні думки читаємо також у передмові до першого випуску праці *Історичні джерела та ї використання* (1964). Там на стор. 4-ій читаємо: «Великої шкоди завдав культ особи і історичній науці. Вся роля істориків зводилась лише до одного: підбирати факти для ілюстрації раз назавжди встановлених тверджень і положень... складний історичний процес грубо спрощувався, мало місце нехтування фактами, використання вузького кола джерел, аналіз, підмінявся схемою».

Не має сумніву, що після смерти Сталіна і зміни цілого режиму настали сприятливіші часи для праці істориків. Автори брошури наводять цілий ряд монографій та періодичних видань, що тоді появились на Україні. Можна радіти їх кількістю, але їх якість все таки не відходить від тих інструкцій, що їх для істориків спрепарував ЦК КПСС; а вони такі а) єдина руська народність княжих часів б) возз'єднання України з Росією за часів Хмельницького і в) спільна вітчизна в найновіших часах (Оглоблин, *цит. праця,* стор. 19). Зайво додавати, що так спрепаровані інструкції тільки викривають історичний процес українського народу.

За найбільше досягнення на полі історичної науки автори уважають появу *Українського історичного журналу, У.Р. Енциклопедії* (зокрема її останнього тому, присвяченого історії України) двотомову *Історію Української РСР* та започаткування багатотомової історії міст і сіл УРСР. — *Український історичний журнал,* місячник являється органом Інституту Історії Академії Наук Української РСР та Інституту Історії Партії ЦК КП України. В журналі на історію України присвячується не більше як двадцять відсотків місця — і то в відділі повідомлень і заміток — решту, в тому числі передові статті, виповнює партійна тематика. Останній том УРЕ, що присвячений в цілости історії України характерний передовсім історичною періодизацією, що виявлена там з усією докладністю: зокрема «феодальний» період поділяється на незліченну кількість відділів і підвідділів, відтінів і підвідтінів. Таку ж саму прикмету виказує і *Історія Української РСР* (1967 р.), що по суті являється перевиданням тієї ж самої історії з 50-их років з якої усунено всі відклики і цитати до праць Сталіна. З тих томів історії міст і сіл України, що вже вийшли друком ви-

ходить, що про давнє минуле є там невеликі згадки, про визвольні змагання українців цілковита мовчанка, натомість головну увагу спрямовано на досягнення сіл і міст після жовтневого періоду. Ці досягнення ілюстровані часто статистикою свиноматок, корів, коней і т. ін.

Відсвятковуючи 80-річчя з дня народження І. П. Крип'якевича, *Український історичний журнал* 1966, ч. 6, стор. 127—131, присвятив йому окрему статтю, в якій досить об'єктивно, очевидно в межах радянської можливости, змальована діяльність Крип'якевича та її осяги. Закінчуючи статтю автор пише: «Праці І. П. Крип'якевича відомі широким колам науковців в нашій республіці і далеко за її межами». Там же подана бібліографія його важливіших творів. Посмертна згадка присвячена тому ж історикові пише: «Його численні дослідження, а їх понад 500, відзначаються майстерністю джерелознавчого аналізу, глибиною змісту і ясністю викладу». (*УІЖ*. 1967, ч. 6, стор. 159).

Хоч праці Крип'якевича відомі широким колам науковців — однак невідомі вони авторам обговорюваної брошури. Про Крип'якевича там не згадується цілком, бо хоч наділений ступенем академіка, Крип'якевич не тішився довір'ям радянського режиму. Йому не могли забути його зв'язків з Грушевським, його праць в Галичині до другої світової війни, його *«Студій над державою Б. Хмельницького»* його *«Великої історії України», «Історії українського війська», «Історії Української Культури»,* врешті синтези його історичних дослідів, що вийшли як *«Історія України»* під псевдонімом Холмського. Правда, в умовах радянської дійсности Крип'якевич у своїй монографії про Б. Хмельницького (1954) змушений був обмежитись до ствердження про процес «складання української державности», але за дещо ліберальніших умов, після повалення «культу особи» коротко перед своєю смертю у статті «Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. друкований у праці *Історичні джерела та їх використання* (1966 р.) Крип'якевич робить дальший крок вперед зачинаючи працю так: «В результаті Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького *сформувалась українська державність* (стор. 123 — курсив наш — М. Жд.), Ясно, що так поставлена справа йшла в цілковитий розріз з тезами ЦК КПСС, у висліді чого автори з обережністю промовчали прізвище історика найбільшого формату в останніх роках УРСР.

Закінчуючи свою працю, автори пишуть так: «В останні роки розпочався новий етап розвитку історичної науки на Україні. Головним завданням істориків УРСР стало створення узагальнюючих праць, в яких підсумовувалися найважливіші досягнення півстолітної дослідницької діяльності наукових інститутів та історичних кафедр всієї республіки».

Треба догадуватись, що заключення авторів подиктоване партією, завертає досліди над нашою історією до часів зперед Хрущова: до обмежування джерельних дослідів та пережовування тих тез, що їх партія подасть «до вірування». Можемо, отже, за словами Касименка, рахуватись з можливістю «культивування суб'єктивізму і тенденціозности».

Добрим прикладом на такі «узагальнюючі праці» може бути перший том Радянської Енциклопедії історії України. У згаданій енциклопедії Володимирові Святославичу (навіть не Великому! — увага наша Жд.) присвячено 64 стрічок одношпальтового друку, Антонов-Овсієнко, визначний большевицький діяч і головнокомандуючий всіма рад. військами на Україні в 1917 р. удостоївся 84 стрічок, а Максимові Горкому, який не мав ніякого безпосереднього відношення до України присвячено 200 стрічок. — Якщо такий самий принцип партія застосує до 10-ти томової «Історії

Української РСР», над якою робота вже зачалась (стор. 77), то можемо мати уяву про її наукову вартість.

Закінчуючи наш огляд, хочемо ще зазначити, що більшість наукової історичної продукції, до якої відкликаються автори або яку вони цитують в тексті писана російською мовою; це стосується в першу чергу до цих праць, що досліджують жовтневі події і їх наслідки.

М. Б. Ждан
Клівленд, ЗДА.

A. P. Vlasto, *The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of the Slavs.* London: Cambridge University Press, 1970. 435 Pp. $ 19.50.

Як уже виходить зі самого піднаголовка, автор потрактував свою працю як впровадження до середньовічної історії слов'ян. В першому розділі своєї праці — слов'яни в візантійській імперії — автор представляє коротко хід інвазії й колонізації південних слов'ян на Балканському півострові, виказуючи процес значної слов'янської пенетрації у напрямі на південь, про яку свідчать стосовно численні слов'янські реманенти в географічній ономастиці околиць Епіру — Етолії, а відтак і Тессалії й Аттики, не виключаючи навіть самого Пелопонезу — Арґоліда, Ляконія. Візантійські володарі старалися повздержати напір слов'янського елементу політикою divide et impera та акцією християнізації, але ж з другого боку натиск ісляму утруднював візантійцям вдержувати протислов'янський фронт на північно-балканському терені. Всеж таки з бігом часу розпорошені слов'янські елементи на терені грецької території були згодом засимільовані грецькою етнічною масою, залишаючи по собі сліди в географічній ономастиці. В другому розділі автор говорить про слов'ян у центральній Европі — Баварія, Карантанія (тобто Каринтія й Стирія) і Аварія, а згодом присв'ячує більше місця Моравії. Під натиском аварів слов'яни посилили свій наступ у західньому й південному напрямі, змушуючи льонґобардів перейти на терен північної Італії. Слов'янська пенетрація на захід мала бути така значна, що в діецезії Вюрцбург мало бути побудованих понад 12 церков для слов'ян у першій половині IX століття. На тлі етнічно-політично-церковних стосунків на згаданих теренах доби перед Каролінзами й Каролінґів автор оцінює явище слов'янської пенетрації на захід та її значіння для поширення християнської цивілізації серед західніх слов'ян у тодішніх умовинах етнічно-культурних флюктуацій. Геополітичне положення Моравії немов предестинувало її до ролі вітального комунікаційного фактора центрального европейського простору, де західні впливи сходилися зі східними. Будучи політично загроженим зі сторони франків і болгар та не бажаючи, щоби моравська Церква підпала під сильні ґерманські впливи, Растісляв сконтактувався з Царгородом в цілі консолідації й організації своєї Церкви. Овочем того контакту була місія двох братів зі Солуня — Константина (згодом змінив ім'я на Кирило) і Методія у Моравії. Після смерти Кирила місійну працю серед слов'ян продовжував Методій. Згодом переслідувані єрархією німецької Церкви ученики Методія були змушені залишити Моравію й розпорошилися по слов'янських краях. Частина з них перейшла до Болгарії й гостинно прийнята князем Борисом зайнялася організованням богословсько-культурних центрів. Автор підкреслює екуменічний християнський світогляд Кирила й Методія, в якому не було слідів духового конфлікту між Сходом і Заходом християн-

ської ойкумени (стор. 80). Нам здається, що можна було присвятити дещо більше уваги діяльности учеників Методія. В третьому розділі автор обговорює питання західніх слов'ян (Богемія, Польща й Венеди). Присвячуючи увагу церковно-культурним і політичним питанням Чехії головно IX—X століть, автор порушує питання джерел до життя св. Венцеслява, чеського національного святого, та говорить про дальші церковні стосунки після його смерти (забитий 929 р. або 935 р.). Заторкаючи питання ґенези християнства в Польщі, автор каже, що немає певности, чи Мєшко приняв християнство з Праги в іншій формі, як латинська. Бо в тому часі існувало в недалекій віддалі від Кракова (взагалі в південних областях тодішньої Польщі) християнство Кирило-Методіївської слов'янської Церкви спорадичними осередками, заложене учнями й послідовниками згаданих слов'янських апостолів (стор. 116—117). Згадує автор і про поганську реакцію в Польщі, звернену проти християнізації. Під кінець розділу автор обговорює можливі сліди Кирило-Методіївської церковної практики на терені тодішньої Польщі (стор. 135—142). Розділ закінчує стаття про слов'янських венедів, які потонули в морі німецької експансії на схід. В четвертому розділі є порушене питання балканських слов'ян (Болгарія, Кроатія, тобто Хорватія, й Дальматія, а дальше — Сербія, Босня й питання богомильської єресі). Християнізація болгар, змагання між Римом і Царгородом за Болгарію і церковно-теологічно-культурна праця учнів Методія на болгарському грунті — це зміст розділу про Болгарію. Геополітичне положення Хорватії (північна частина адрійського побережжя Балкан) не було мабуть без значіння для явища, що християнізація Хорватії прийнята окцидентальний вияв, під час коли географічно ближча до Царгороду Сербія опинилася у процесі своєї християнізації у сфері впливів Східньої Церкви, будучи під впливами Візантії й Болгарії. Коли говорити про Хорватію, то й там існували певні впливи Кирило-Методіївського християнства, як слов'янська літургічна мова (стор. 196). Доля Візантії після її упадку 1453 р. уділилася й Сербії, але сербська Церква показалася далеко більш відпорною в умовах турецького панування, чим державність. Відносно богомильської єресі й її ідеологічної вітки — павлікіянізму, то треба би радше нав'язати до первісного джерела — маніхеїзму, що являється ґенезою як богомильства, так і павлікіянізму. На тлі маніхеїзму читач краще зрозуміє пізніші богомильсько-павлікіянські течії, характерні своєю концепцією дуалізму. В п'ятому розділі, затитулованому: — східні слов'яни, автор переходить до Київської Руси, або, як він помилково подає англійською мовою, — «Russia» (?!), та підчеркує культурний вплив Болгарії на Київську Русь у X—XI столітті. Згідно з поглядом автора вклад болгарської християнської літератури для Київської Руси був більший, чим грецький вклад принайменше до половини XI століття (стор. 270). Він заперечує можливість більшого зацікавлення княгині Ольги Кирило-Методіївським християнством Чехії, чи інших теренів центральної Европи при її намірах хрищення, хоча духова радіяція Кирило-Методіїзму могла доходили й до Київської Руси (стор. 250—1). Автор задержується довше над добою Володимира Великого, підчеркує факт близьких єрархічних зв'язків Києва з Херсоном за князя Володимира (стор. 271), оспорює концепцію Києва як Кирило-Методіївського центру на сході Европи (стор. 276) та його вітальних зв'язків зі Західньою Церквою, а в першу чергу з Римом. Згодом переходить до часів князя Ярослава Мудрого, підкреслюючи його зелігійну толеранцію та заявляючи, що розкол 1054 р. між християнським Сходом і Заходом не мав глибшого значення у Києві. Після короткого розділу про початки монашого життя на ґрунті слов'ян, що належать до Східньої Церкви, автор закінчує свою працю остаточними

висновками. На великанській території колишньої римської імперії постали дві відмінні від себе християнські цивілізації — римо-латинська й грековізантійська, стараючися у процесі своєї духовно-культурної кристалізації в початках середньовіччя кожна з них здобути можливо якнайбільшу домену своїх церковно-культурних впливів на поодинокі народи й суспільства. Геополітичне положення того, чи іншого народу рішало найчастіше про те, до якої домени впливів йому духово гравітувати. Той принцип найшов своє застосовання в першу чергу в слов'янському світі: західні слов'яни найшлися в орбіті впливів західнього християнства, а східні — східнього. Кирило-Методіївське християнство було в хронологічному аспекті, а також і в географічному, фраґментарично-переходовим явищем, яке з біґом часу заникло в розгарі духовно-культурного конфлікту між християнським Сходом і Заходом. А балканські народи — слов'яни також пішли по лінії геополітичного принципу: Болгарія й Сербія найшлися в домені впливів Сходу, а Хорватія — Заходу. Мадярська колонізація на терені центральної Европи, гравітуюча до християнського Заходу, стала барієрою між північними й південними слов'янами східньохристиянської орієнтації. Таке створення католицького бастіону між слов'янами східньохристиянської орієнтації, яким стала Угорщина, треба зачислити до поважного успіху церковно-цивілізаційної стратеґії римо-латинського світу. Початок середньовіччя дає рішучу культурну перевагу християнському Сходові над Заходом, але дальші століття працюють на користь римо-латинської цивілізації, а самий початок XIII століття, коли хрестоносці здобули Константинопіль й заложили Латинське Цісарство, очолене Болдвіном (1204 р.), дає рішучу перевагу Заходові. Монгольські напади ослаблюють Київську Державу, тодішнього головного слов'янського представника зорієнтованих у духово-культурному аспекті на Візантію народів. Самаж Візантія занепадає щораз то більше під напором турків, переходячи на духовно-культурно дефензивні позиції. Представляючи на тлі східнього й західнього християнства відношення поняття sacerdotium до поняття regnum, автор каже дослівно: „It is therefore more epigrammatic than accurate to speak of Cáesaropapism in the East and Papocaesarism in the West" (pag. 313). Вище зацитований погляд приймаємо з поважним застереженням. Зрештою самий автор перечить собі, коли йде про східній цезаропапізм (стор. 80, 312), бо називає візантійського імператора — . . . „the one universal viceregent of God" (pag. 80) — в розумінні світогляду Кирила й Методія, тобто тодішньої ортодоксальної концепції про поняття візантійського імператора. Та ж ясно, що під поняттям „Corpus Christimysticum" розуміли візантійці не лише Церкву, але й державу, бо згідно з їхнім поглядом не можна відділити Церкви від держави й цісаря від Бога. На тлі тої ідеї Treitinger дає вірний образ візантійського поняття про монарха, як Божого помазанника й християнського наслідника колишніх римських цезарів [Treitinger O., *Vom oströmischen Staats- und Reichsgedanken,* Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa, 4 Jahrg. (1940)]. Тому цезаропанізм був реальним історичним явищем, тобто синтезою державно-політично-церковного поняття, на візантійському ґрунті. Відносно папоцезаризму, то він також був реальним історичним явищем, тобто своєрідною синтезою церковно-політично-державного поняття у перших століттях середньовіччя (Каносса — 1077 р.!), а відтак почав еволюціонувати в користь світської влади. Боротьба за інвеституру закінчилася більш-менш компромісово Ворським конкордатом 1122 р. (визнання незалежности Церкви від держави). Але ще й тоді тінь папоцезаризму не зникла зовсім над західньоевропейською частиною християнської ойкумени. Її залишки перетривали середньовіччя. З другого боку, тінь авторитету Царгороду залишилася й після того,

коли він найшовся від 1453 р. in partibus infidelium. Екуменічний патріярх у Царгороді залишається primus inter pares.

При кінці нашої рецензії приходиться ствердити, що автор написав свою працю, а головно п'ятий розділ про Київську Русь, під безпосереднім впливом російської схеми історії Східньої Европи. У своїй праці він користується мильною російською історичною термінологією, уважаючи Київську Русь за інтеґральну частину російської історії. Терміни „Southern Russia", „Russia", „Russians" у відношенні до Київської Русі не є оправдані.

Не зважаючи на те, що автор зібрав багатий джерельний матеріял і численну історичну літературу, він не використав деякі важливі праці. Для прикладу хочби згадати «Історію України-Руси» М. Грушевського і важливі праці Оскара Галецького (*The Limits and Divisions of European History*, 1950; *Borderlands of Western Civilization, 1952)*. Він зовсім не є обізнаний з українською історіографією і це також спричинилося до того, що Київську Русь автор розглядає в дусі «наукового» русофільства. Об'єктивний історик повинен мати добре опановану історичну термінологію. Якщо б автор взяв до уваги праці видатного історика Галецького — тоді мавби кращий погляд на зміст поняття «Східня Европа», «Київська Русь», тощо. Стосовно історичної термінології Галецький своєчасно писав:

"And since the names Russia and Russian are specifically applied to the nation which in later centuries was formed precisely in that northeastern colonial region, it is highly questionable to identify these names with Rus' and to apply them to all East-Slavic tribes, even to those who are the ancestors of the present day Ukrainians and White Russians... The tribes of the Kiev region are undoubtedly the ancestors of the Ukrainians of today" (Oscar Halecky, *Borderlands of Western Civilization*, pp. 34, 35).

Було б побажаним, в ім'я наукового об'єктивізму, щоб автор при другому виданні своеї праці подав історичну картину Київської Руси без русофільських тенденцій.

Олександер Домбровський
Ukrainian Academy of Arts and Sciences New York

Presniakov, A. E. *The Formation of the Great Russian State; A Study of Russian History in the Thirteenth to Fifteenth Centuries.* Transl. by A. E. Moorhouse. Introduction by Alfred J. Rieber. Chicago, Quadrangle Books, 1970. 414 p. $ 12.00.

The translation of A. E. Presniakov's (1870—1929) major work into English, thus making it now available to those students and experts of East European history who lack sufficient command of the Russian language, is an important event in American historiography. Until now, this outstanding and original historian was mostly known only through the viewpoint of others.

The treatment by other critics and historians has been uneven. Anatole G. Mazour in his *Modern Russian Historiography* offers a rather sketchy and much too general profile of an historian who had the courage to question the correctness of the dominant Russian nationalistic historical school. A more penetrating analysis of Presniakov's methodology and his juridicial school as well as his importance as an interpreter of Russian history is offered in *Istoriografiia istorii SSSR* (Moscow, 1961). In Soviet historical bibliography* Presniakov is listed with 21 titles (books and articles) and

* Akademiia nauk SSSR. Institut istorii, *Istoriia istoricheskoi nauki v SSSR: Dooktobrskii period. Bibliografiia* (Moscow, 1965).

13 entries about him. On the other hand, the American historian Jerse D. Clarkson in his *A History of Russia*, does not even mention his name in his otherwise extensive bibliography. Since Clarkson is not an exception, one may conclude that Presniakov for certain reasons has remained unpopular or perhaps unknown here. This fact, among other reasons, may serve as an explanation for the uncritical acceptance of the Russian nationalistic scheme by the majority of the American authors of Russian history.

Obviously, Presniakov is confusing to the "traditionalists" of the "Russian scheme", and this fact is also reflected in Professor Alfred J. Rieber's "Editor's Introduction" to this volume, which instead of assisting the reader rather confuses him. The Editor creates the impression that he is not familiar with Michael Hrushevsky's *Istoriia Ukrainy-Rusy* in 10 volumes and did not grasp the basic concepts of Hrushevsky's "Traditional scheme of 'Russian' history of the Eastern Slavs," published first in 1904 in *Slavianskaia Entsiklopediia*. Prof. Rieber attempts to convey the impression that Presniakov "refuted Ukrainian national historians, such as M. S. Hrushevsky" (p. xxxv).

In fact, almost the reverse is true, for Presniakov writes: "Hrushevsky's view may seem paradoxical to Great Russian readers, since it demolishes the accepted notion of a 'single' history of a 'single' Russian people. Yet it is not nearly so extraordinary as it might seem at first glance." (p. 7).

"Hrushevsky's view can find support in a number of conclusion and opinions developed and accepted in the literature of general Russian history." (pp. 7—8) Furthermore, Dr. Rieber while reading Presniakov's book could not have overlooked that the author praised Hrushevsky's scholarship. (pp. 1—2) Also Rieber has not correctly translated the title of Presniakov's other work, *Kniazhoe pravo v drevnei Rusi*. He deliberately equates Rus' with "Russia". (p. xxxi)

This also holds true for the translator A. E. Moorhouse, who follows the misleading Russified translation, thus adding to the confusion about the Kiev Rus' State.

Rieber's confusion and misinterpretation of Presniakov's conclusion culminates in the statement: "He perceived a dynamic relationship between the three distinct but interconnected political and cultural centers of the Eastern Slavs, destined to be united into an all-Russian state." Yet in the very next sentence he continues: "In the south, he (Presniakov) agreed with the Ukrainian historians, the Mongol invasion had not completely swept away the old culture."

With this *contradictio in adjectio*, Professor Rieber imposes upon Presniakov his own idea of "Russia indivisible," since in the text itself there is nothing to support the Editor's interpretation. Perhaps, for the sake of Presniakov's reputation and scholarship, it might have been better if the "Editor's Introduction" hat not been included in this work at all.

The main value of *The Formation of the Great Russian State* (originally published in 1918) lies in the new approach to explaining the rise of the Muscovite State and Russian autocracy. Presniakov, influenced by the "Juridical school" of V. I. Sergeievich, describes the growth of the princely authority against the elaborated investigation of the social order of the period. In his work, originally accepted as a doctoral dissertation, Presniakov rejects S. M. Solovev's theory of the development of an udel domain, as well as the Slavophile "obshchina theory," and V. O. Kliuchevsky's "towns theory" (Rostov and then Moscow being the nucleus of the formation of the Muscovite State). Instead, Presniakov promoted, and so far best elaborated and supported with a wealth of sources and documents, the hereditary domains, which later on disintegrated into a number of minor votchina principalities, independent of each other. With the passing of time, the princes' power moved from the socio-economic area into that of "personal princely juridical power." To a very extensive degree this work deals exactly with the process of decline of udel domain and the rise of the Great Prince's autocracy,

which was typical for the history of Muscovy-Russia in contrast to the former Kiev Rus', where such a situation was not prevalent, including all territories which after the collapse of Kiev Rus' passed to Lithuania-Poland.

Hence, and in accord with Hrushevsky, Presniakov sees the socio-economic continuity from the time of Kiev State into the Seventeenth century only on the territories inhabited by Ukrainians. On this most significant aspect of Eastern Slav history Solovev as well as Kliuchevsky are in agreement with Presniakov.

Presniakov summarizes in conclusion: "The territory of the Muscovite state was created by a merging of the Moscow votchina and the grand principality of Vladimir. The further process of unification came about not as a result of a gathering together of lands, but by a gathering of power... the concentration of power in the hands of the Muscovite sovereign was achieved as a result of the collapse of the ancient princely law in favor of the principle of hereditary autocracy."

The availability of Presniakov's work in English is also an important event for Ukrainian historiography, for he distinguishes between the developments in the North and South, thus forcing Western historians of Eastern Europe to reexamine the present state of our research and conclusions and, finally, to study more closely the scholarly contributions of M. Hrushevsky to the history of Eastern Slavs.

Stephan M. Horak,
Eastern Illinois University

Serhii Mazlakh and Vasyl' Shakrai, *On the Current Situation in the Ukraine.* Edited by Peter J. Potichnyj. Introduction by Michael M. Luther. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1970. xxiv, 220 pp. $ 8.95.

With the growing, albeit belated, scholarly concern with the nationality question in the U. S. S. R., the appearance of an English edition of Serhii Mazlakh and Vasyl' Shakhrai's *Do khvyli* is a most welcome addition to this important field. This work, written by two Ukrainian communists during the turbulent days of 1918 from a self imposed exile in Saratov, led to the expulsion of its authors from the ranks of the Bolshevik party of Ukraine. Since then their names have been removed from all official sources.

The central theme is the question of Ukrainian independence from Russia. With biting wit and innate political acumen, the authors analyse the revolution in Ukraine and reach a series of courageous, if not entirely surprising, conclusions. They begin by attacking the concept of "one and indivisible" Russian state, still seriously supported by some Bolshevik groups. The most immediate target is the Bolshevik "Katerynoslavian" faction, which not only tried to deny the existence of Ukraine as a separate nation, but even sought to partition it with the creation of the chimerical "Donets-Kryvyi Rih (Krivoi Rog) Republic". Adhering to the ideals of national communism and an independent Soviet Ukraine, Mazlakh and Shakhrai view with alarm Lenin's concept of "assimilation of the proletariat" and its axiomatic "grinding down of nations". They rightly perceive that Lenin's official policy of "self-determination" did not apply to Ukraine and that the slogan was used only to "neutralize" the Bolsheviks from the traditional national antagonism. Hence they do not hesitate to address themselves to Lenin himself in order to urge him to come to grips with the "white crow" of the Bolshevik program — the issue of Ukrainian autonomy. The authors defend this demand with the stipulation that in Ukraine the main concern is the national rather than the class struggle, since the traditional oppressors of the Ukrainian masses have always been Russian or russified elements. Mazlakh and Shakhrai also dismiss the prevalent

idea that union with Russia was indispensable if the revolution in Ukraine were to be successful. Instead, they suggest that since the Bolsheviks regarded the Ukrainian natural resources vital to the success of the Russian revolution, they should in turn attach Russia to Ukraine.

Unlike most of their Bolshevik counterparts, the authors treat the Ukrainian Central Rada with considerable sympathy. The relatively mild treatment of this *enfant terrible* stems from their belief that despite its many shortcomings the Central Rada enjoyed wide support in Ukraine and that its demands and declarations accurately reflected the main lines of the Ukrainian revolutionary movement. Thus, while the authors believe the Rada inadvertently "blundered" into its belated declaration of independence, by itself this action was entirely logical. Therefore, despite their belief that a close connection between Ukraine and Russia would be in the future mutually beneficial, the authors also declare that "it is not only the historical right but also the historical necessity and duty of the Ukrainian worker and peasant to be a nationalist and a chauvinist at the present time".

This work, therefore, is essentially a polemical treatise, but judging from some recent writings of Dziuba, Chornovil and other Ukrainian dissident intelluctuals, many of its conclusions are still valid today. Despite the trappings of its Marxist orientation, it surprisingly succeeds in presenting an accurate and balanced analysis of the events in which its authors were active participants.

Due to its polemical nature, the text is not always smooth. The excellent notes provided by the editor, aside from presenting a wealth of information, are also very helpful in illuminating the reader on some of the linguistic nuances and biting puns which otherwise are lost in the translation. It is unfortunate, however, that the commonly accepted use of the article "the" in conjunction with the name "Ukraine" is adopted throughout the text: while this might have been demanded by the publisher, it serves no useful function aside from attributing a provincial status to Ukraine.

Alexander Sydorenko,
University of Illinois

Fédéralisme et nations. Les presses de l'université du Québec. Montréal 1971. p. 290.

Відповідальний редактор цього видання Роман Сербин, використовуючи догідну коньюнктуру канадської дійсности, вийшов з цінною ініціятивою видання присвяченого різним федеративним системам. Завдяки цьому вийшов прецікавий том праць.

Збірник складається з твох частин: І) теоретичної, в якій Андре Бернар обговорює питання федералізму в багатонаціональних країнах (стор. 11—35), Жак Лазюр — федералізм у світлі соціологічної теорії функціоналізму (стор. 37—55), а Кльод Корбо — питання соціялізму і федералізму в XIX стол. порівнюючи трьох утопістів Сен-Сімона, Прудона і Бакуніна. Він вказав на те, як їх теорії розходяться з практичним застосуванням федералізму в соціялістичних країнах.

У другій частині різні учені обговорюють федерацію на практиці, а) на Заході: в канадській провінції Квебек і в Швайцарії, б) в комунізованих країнах: в СРСР, Юґославії й Чехословаччині та в) в новостворених країнах: в Малайзійській Федерації, Ніґерії, Конґо-Кіншасі та в Камеруні.

У короткій передмові Р. Сербин з'ясував завдання збірника та вказав на користі ознайомлення з різними аспектами федералізму (стор. 7—8).

Українського читача найбільше цікавить відділ б) Другого розділу — федералізм на практиці в комунізованих країнах.

У широкозакроєній статті Р. Сербин (стор. 147—177) показує, наскільки Ленін краще ніж Маркс розумів вагу і силу національно-визвольних рухів і використав їх при творенні СССР, а опісля в традиції російського імперіялізму силою і терором придусив усі неросійські нації. Сталін поглибив це поневолення і поклав основи під загальну русифікацію, що повинна була б довести до створення однорідної російської держави. До цієї «цілі» ще далеко, а з писань Дзюби, Кандиби та інших бачимо, що національне питання в радянській федеративній системі нерозв'язане (стор. 168—170). Остаточний висновок Р. Сербина такий: «За федералістичною фасадою компартія зберігає свою силу і єдність, покликаючись на марксизм і послуговуючись гаслами Леніна про «демократичний централізм» і про «диктатуру пролетаріяту» (стор. 177).

Необґрунтоване враження робить стаття М. Младеновіча, який без ніякого історичного тла починає свій огляд 1918 р., коли постала Юґославія; він має нахил ідеалізувати реакційні відносини, які в тій країні панували між двома світовими війнами. Неознайомлений читач може незрозуміти звідкіля взялися глибокі розходження і спори, які король Александер хотів придушити в 1929 р. розв'язанням парляменту і скасуванням конституції, «в надії заспокоїти політичні зрушення і втихомирити збуджені пристрасті» (стор. 181). З таким підходом і висновки автора про теперішні намагання шляхом задоволення національних та етнічних потреб зберегти зовнішню єдність Юґославії, не знаходять його розуміння і співчуття.

Методологічно правильніше підійшов до теми чехословацького федералізму Жак Левек (стор. 195—212). Він подав історичний фон і розглянув питання федерації за т. зв. першої й другої республіки, з'ясував форми теперішньої федерації та втручення СССР. На жаль розвідка трохи закоротка і тому є деякі пропуски.

В історичній частині правильно вказано, що до 1918 р. між чехами й словаками не було розходжень, однак не вказано на роль Моравії, яка мала з Чехією свої давні порахунки, хоч про це чеські історики воліють мовчати. Ворожнеча між Чехією і Моравією існувала з феодальних часів і виявлялася яскраво аж до битви на Білій горі (1620), яку моравани на своєму крилі виграли, але чехи з мадярами програли.

Ж. Левек згадує, що перша ЧСР федерації не знала. Тут на місці було б згадати, що в чехословацькій конституції ясно було зазначено, що Підкарпаття повинне протягом 90 днів отримати автономію. Ці закони конституції вивчали діти в школі і за 1920-их і 30-их років. Щойно восени 1938 р. створено федерацію під тиском подій.

Висновки з трьох обговорюваних нами статтей напрошуються самі: централізаторські уряди в Празі й Беоґраді прискорили диференціяцію і упадок цих країн (1939—40). СССР величезним напруженням сил і кривавим терором стримує відосередні сили, звичайно лише до певного часу. Комуністичні ЧССР і Юґославія побачили, що одною силою тут нічого не вдієш і навчившися з помилок історії пішли на далекойдучу федерацію, якої боїться Москва. А все ж таки чесне шукання федеративних начал, мабуть, в остаточному рахунку врятує ЧССР і Юґославію, а небажання Москви чогось навчитися з історії, — знищить СССР, хоч цей упадок буде кривавий і болючий для всіх народів, а може, і для цілого світу.

М. Антонович
Монтреаль, Канада.

Любомир Винар, *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка 1892—1930*. Мюнхен: Українське Історичне Товариство. В-во «Дніпрова Хвиля», 1970, 110 стор. + 3 таблиці з ілюстраціями. $ 3.50.

Ініціятор й організатор Українського Історичного Товариства висвітлює працю Михайла Грушевського в львівському НТШ до 1897 р., відтак його головування в НТШ в 1897—1913 рр. та зв'язки нашого чільного історика з НТШ у 1920-их роках. У додатку залучені: записка Грушевського з 14 грудня 1897 р. про наукову діяльність НТШ в 1896—97 рр., лист Грушевського до Евгена Чикаленка з серпня 1913 р. про Загальні Збори НТШ, привіти НТШ з нагоди ювілею Грушевського в 1926 р., та вступне слово Грушевського про галицько-українські взаємини в «Україні» з 1928 р.

Організаційна схожість автора та Грушевського, правда в інших умовинах, спонукала автора *бездоганно* розглянути діяльність батька сьогочасної української історіографії. Тому цю студію можна лише в дрібницях справити чи доповнити.

Стипендист з Угорщини, згодом кустос Угорського Національного Музею в Будапешті, називався Гіядор Стрипський (не «Стрийський», можливо, що це є друкарська помилка, стор. 15). Відомий галицький політик і педагог Олексендер Барвінський не був доктором (стор. 17); доктором медицини був його син Олександер.

У згадці, що Грушевський до 1914 року зредаґував сто двадцять томів *Записок НТШ* (тт. 5—116) слід справити на томи 5—98 і 101—116, бо тт. 99—100 були призначені для бібліографії попередних томів, але в 1930 р. названо цими числами збірники на пошану проф. д-ра Кирила Студинського (стор. 20). Згаданий, як співробітник Записок НТШ Евген Барвінський, кузин наших Барвінських і д-ра Евгена Олесницького, спольщився і його виреклися наші Барвінські, а НТШ не містило його поміж дійсними членами.

Про невдоволення Грушевського в НТШ, оповідав авторові цих рядків, директор Бібліотеки НТШ Іван Кривецький, що завідував цею бібліотекою після відправи Михайла Павлика. Грушевський хотів втягнути Кревецького до Виділу НТШ, але Кревецький відмовився, на що йому сказав Грушевський, що це буде його «непростимий гріх». Погодився бути членом Виділу молодий бібліотекар д-р Іван Джиджора. Кревецький оповідав, що Грушевський хотів тільки притакування йому на засіданнях Виділу; коли він пропонував якусь стипендію для студента, то звичайно радник Ясеницький запитував, чи не в двоє побільшити цю стипендію. Проте я вважаю, що Грушевський знав кому приділити стипендію.

Автор праці зупиняється над брошурою Ст. Томашівського «Проф. Грушевський і наша політика». Вона була анонсована у львівському «Ділі» в 1915—16 рр. Примірник брошури був і в бібліотеці НТШ в часі моєї праці в цій бібліотеці (1927—33 рр.) навіть в дублетах. Добре було б опублікувати «донос Томашівського на Грушевського до австрійського уряду в 1914 р.», бо мені Кревецький говорив, що Томашівський заперечував москвофільство Грушевського. Кревецький засуджував поворот Грушевського, як колишнього голови українського незалежного уряду на Україну під советською окупацією. Автор цих рядків переглядав в архіві Бібліотеки НТШ копії листів Грушевського до українських евангелицьких діячів в Америці; в одному з цих листів писав історик, що він не знає, що

його там чекає, коли довідався, що закуплені в нього советськими вилсанниками примірники — «Історії української літератури» були знищені, але туга за рідним краєм перемогла страх перед окупантом.

Л. Винар докладно обговорює зв'язки Грушевського з НТШ в 1920-их роках, по його повороті в Україну, зокрема коментуючи співпрацю українських вчених, членів НТШ, з Грушевським. Як початкуючий історик і працівник Бібліотеки НТШ, автор цих рядків зібрав бібліографію українознавства поза межами СССР в 1928 р. і вона була надрукована в двох книжках «України» з 1929 р. Автор зібрав також бібліографію за першу половину 1929 р. й вислав Грушевському, але вона вже не була надрукована. Тільки огляд польського видавництва «Всхуд» кн. 1—4, ред. Премиславом Домбковським, появився в останній книжці (43) «України» з 1930 р. Останню листівку від Грушевського одержав я в грудні 1930 р.

Треба в основному підкреслити, що праця автора опрацьована на основі численних історичних джерел і літератури.

Ник. Андрусяк
Акрон, ЗДА.

Крайове Господарське Товариство «Сільський Господар» у Львові 1899—1944. Ред. Колеґія. Павло Дубрівний, редактор. Нью-Йорк, Українська Вільна Академія Наук у США, 1970. 600 стор.

Ще в 1964 р. появилась заходами Товариства Української Кооперації об'емиста праця проф. Іллі Витановича «Історія українського кооперативного руху». Автор її, один з найкращих знавців історії української кооперації, подав авторитетні й науково опрацьовані підсумки історії кооперативного руху на тлі загального господарського розвитку українських земель. Збірник «Сільський Господар» має зовсім інший характер. Це в першу чергу колективна праця біля 60 авторів, переважно колишніх працівників цієї заслуженої української кооперативної установи. Більшість статтей — це спомини досить нерівної вартости, написані з великим пієтизмом, хоч не завжди з належною ерудицією.

Мабуть найцікавішими є матеріяли, що обговорюють діяльність низових клітин Сільського Господаря. Деякі з них досить дбайливо опрацьовані, подають маловідомі деталі співучасників даних подій, і в загальному читаються досить цікаво. До цієї категорії можна зарахувати статті О. Барана і Б. Соболти (Бережани), Ст. Кушея (Борщів), М. Каплистого (Дрогобич і Жовква) та ін. Деякий фактичний матеріял подають також статті І. Калиновича (Золочів) та П. Дубрівного (Калуш). На жаль у збірнику майже немає синтетичних статтей, які обговорювали б з певної перспективи та з потрібною документацією многогранну діяльність Сільського Господаря на тлі загального кооперативного розвитку в Галичині, чи хоча б навіть діяльність Централі Сільського Господаря у Львові. У цьому відношенні, мабуть, найслабша стаття М. Каплистого «Умови життя і праці українського хлібороба на західньоукраїнських землях». На цю тему існує досить багата література, її автор не використав і його власні спостереження мають дуже мало спільного з наведеною тематикою. Не багато краща стаття А. Романенка «Крайове Госп. Товариство Сільський Господар у Львові 1899—1939». Історична розповідь Романенка нерівна, статистичні дані подані в надто сирому вигляді, а більшість поданих інформацій всім заціказленим добре відома.

Вже краща стаття Л. Бачинського про діяльність Сільського Господаря в часі другої світової війни з Централею в Ярославі та дві статті Я. Зайшлого «Обласне Товариство Сільський Господар у Кракові і Люблині 1941—44» та «Крайове Господарське Товариство Сільський Господар у Львові під окупацією німців, 1941—1944». Деякий фактичний матеріял приносять статті М. Боровського про видавничу діяльність Сільського Господаря в рр. 1899—1944 та сільсько-господарське шкільництво на західньо-українських землях. На жаль, досить обширна стаття цього ж автора «Матеріяли до бібліографії господарської літератури виданої в Галичині, на Волині та Закарпаттю в 1778—1944 рр.» не написана фахово і не подає навіть і половини існуючої літератури на цю тему. У збірнику чомусь не використано багатої і з історичного боку дуже вартісної літератури про Сільський Господар, яка появилась в Галичині. На увазі маємо численні статті у таких добре відомих журналах, як наприклад, «Кооперативна Республіка» чи навіть у «Господарсько-Кооперативному Часописі», органі РСУК. Не подано також і першоджерел, хоч би частини збережених на еміґрації матеріялів звітного характеру, тощо.

У висліді збірник має досить випадковий характер, і на нашу думку, вимагав би більш дбайливого редакційного оформлення. У вступних заввагах редакційної колеґії читаємо, мовляв «ці спомини будуть джерелом для наступних поколінь і дослідників наших змагань в аґрикультурному та економічному відродженні західньо-українських земель». Цієї шляхетної мети не будемо оспорювати. Сподіваємось тільки, що видання цього збірника — це тільки перший крок у цьому напрямі.

Богдан Винар
Денвер, ЗДА.

Юрий М. Овсянников, *Ново-Девичий монастырь,* Москва 1968.

Видавництво «Искуство» видало працю Ю. Овсянникова про історію Ново-Дівочого манастиря з 64-ма бездоганними ілюстраціями, виконаними Ю. Нескверновим. Резюме в англійській, німецькій та французькій мовах вказують на те, що направду по-мистецькому і люксусово видана книжка призначена не тільки для читачів у Совєтському Союзі, але теж і закордоном.

Книжка так своєю формою як і опрацюванням робить гарне враження, але автор поробив цілий ряд поважних історичних похибок.

Хоч такі російські учені як Шахматов, Греков, Тіхоміров, Рибаков та інші ясно розрізняють поняття «Русь» і «Росія», Овсянніков пише, що київські князі, св. Борис і Гліб — це «прославленные князья русские», (стор. 35).

Але ж Овсянніков напевно знає, що Святослав Окаянний приказав убити Бориса і Гліба в 1015 р., то як вони, сини великого київського князя, Володимира Великого, могли бути «русскими» князями, коли російської держави як такої тоді ще не було (перша згадка про Москву є в 1147 р.).

На цій же самій сторінці автор між іншим пише, що «через Юрия Долгорукого сына Андрея Боголюбского, московские князья считали себя наследниками великокняжеского престола — Владимирского и Киевского». Перш за все, Юрій Долгорукий (помер 1157) не був сином Андрея Боголюбського (помер 1175), але навпаки. Якось трохи дивно виглядає, коли

«наслідник великокняжого київського престола» нищить і грабує Київ (1169). Виглядає, що Андрій Боголюбський не уважав Київ своєю столицею, а радше ворожим містом.

Окрім тенденційного інтерпретування історичних понять, Овсянніков допустився й інших менших неточностей. І так, у передмові автор пише, що «русские войска под водительством Минина и Пожарского разгромили полки польського гетьмана Ходасевича», що очевидна річ не відповідає правді, бо такого польського гетьмана ніколи не було. Щоправда, Пожарський розбив військо литовського гетьмана Ходкевича.

Як відомо, великий московський князь, Василь III Іванович, 1505—1033, збудував Ново-Дівичий манастир в 1524 р. у Москві. Автор пише, що «стрельцы вооруженные пищалями и пушками» стерегли манастир (стор. 7), що теж не відповідає правді, бо «стрільців» зоорганізував Іван Грізний значно пізніше (1550).

Бориса Годунова не обрано царем у Ново-Дівочому манастирі, як це твердить Овсянніков (стор. 9), бож його обрав Земський Собор на Кремлі (17 лютого 1598 р.). Щоправда, Борис Годунов, будучи у своєї сестри Ірини, останньої жінки Івана Грізного, що у 1584 вступила до Ново-Дівочого манастиря, дав 21 лютого 1598 р. свою згоду на те, щоб стати царем.

З черги Овсянніков пише, що цар Петро І післав свою першу жінку, Євдокію Лопухіну в 1689 р. спочатку до Покровського манастиря, а опісля казав перевести її до в'язниці у Шлісельбургу (стор. 13). На ділі, Петро І одружився з Евдокією Лопухиною в 1689 р., а післав її до Покровського манстиря щойно дев'ять років пізніше (23 вересня 1698 р.). З Покровського манастиря до шлісельбурзької кріпості перевела Лопухіну друга жінка Петра І, Катерина І, по його смерті (28 січня 1725 р.).

Поза тими похибками, праця написана цікаво, а бездоганно виконані скечі й фотокопії ілюструють цінні історичні пам'ятки того часу, де між іншими поміщена фотокопія образу київських князів, св. Бориса і Гліба.

Теодор Мацьків
University of Akron, USA.

Українська книга. Журнал бібліографії і книгознавства. Виходить щотримісяці. Редагує колеґія. Видає В-во «Київ». Філядельфія, 1971. Рік І, ч, І, січень-березень 1971. $ 3.00.

В сучасну пору, крім принагідних реґіональних бюлетенів та неперіодичних збірників «Державна бібліографія на Україні» (Книжкова палата УРСР), українська бібліографічна наука ще не спромоглася на видання поважного наукового журналу у цій ділянці. В Україні цей факт можна тільки пояснити існуючими політичними обставинами, бо бібліографічна наука в УРСР поставлена на досить високому рівні, але українські автори мусять друкувати свої праці у всесоюзних виданнях. Як відомо, в 30-их рр. зліквідовано цілий ряд поважних бібліографічних та книгознавчих періодиків і їх чомусь не відновлено по сьогоднішній день, хоч це частково зроблено в інших ділянках, як, наприклад, історія, економіка, освіта і виховання, право та ін. Мусимо сказати, що квартальник «Бібліологічні Вісті» (1923—30), орган Українського науково-дослідчого інституту книгознавства за редакцією Юри Меженка належав до найкращих журналів цього типу і не мав багато конкурентів у країнах Зах. Европи, у США, чи навіть

зрештою в самому СССР. Це саме можна сказати про «Труди» цього ж Інституту, «Журнал бібліотекарства і бібліографії» (1927—30), що був органом Всенародної Бібліотеки України при Українській Академії Наук та ряд інших журналів та збірників, перелік яких тут зайняв би багато місця. Українська бібліографічна наука має дуже поважні традиції і навіть в Галичині, з рамени бібліографічної комісії НТШ, появлявся в 1937 р. добре редаґований місячник «Українська книга», за редакцією Євгена Юліяна Пеленського. Деякі спроби видавання книгознавчих журналів були зроблені і в час першої еміґрації, зокрема в Чехословаччині.

Таким чином появу першого числа квартальника «Українська книга» слід би привітати з різних причин. Як знаємо, окремі спроби відновити книгознавчі і бібліографічні видання на еміґрації після другої світової війни на жаль покищо не увінчались належним успіхом. На увазі маємо такі видання, як, наприклад, «Українські бібліологічні вісті» (УВАН, ч. I, 1948), досить нещасливі спроби Т-ва Українських Бібліотекарів у США з виданням «Бюлетеню», чи навіть приватне видання Василя Луціва «Українська нова книга» (всього два числа у 1968 р.). З другого боку, в сучасну пору серед української еміґрації є біля 50 професійних бібліотекарів і, очевидно, питання документації є незвичайно важливою справою для успішного розвитку будь-якої наукової ділянки.

Новий журнал фірмує Американський і Канадський Відділи НТШ, Т-во Українських Бібліотекарів і Т-во Українських Книголюбів. Складу редакційної колеґії у першому числі журналу чомусь не подано, натомість у передмові редакції і видавництва читаємо, що журнал «має бути фаховим журналом бібліографії і книгознавства із завданням пропаґувати українську книжку, публікувати різного роду українську і українознавчу бібліографію, статті з ділянки українського книгознавства й історії української книги й друку, особливо на еміґрації, відомості про українські бібліотеки та збірки україніки, а також рецензії й огляди нових книжок, що являються на еміґрації як і відгуки на деякі, варті уваги, вітчизняні видання». З наведеного бачимо, що редакція має великі пляни і варто при цій нагоді ще додати, що журнал «нав'язує якоюсь мірою до журналу, що виходив під цією ж назвою у Львові і Кракові». Писати рецензію на перше число журналу досить незручна справа, бо звичайно для належного розвитку періодичного видання слід більше часу, відповідної фінансової піддержки, поширення круга співробітників тощо. У даному випадку одначе, на нашу думку, треба зробити виняток бо професійний рівень того першого числа робить таке пригноблююче враження, що хочеться одверто сказати — кому потрібний і з якою метою розпочато видавання цього журналу? Мабуть, не варто забирати багато місця на сторінках «Українського Історика» і писати про те, як за останні десятиліття розвинулась бібліографічна наука. Ці речі відомі всім зацікавленим, але чомусь не цікавлять редакцію цього нового журналу. Більшість поміщених матеріялів не мають нічого спільного з завданнями, що їх собі поставила редакція, і декілька конкретних прикладів підтвердять наші невеселі висновки. Журнал відкривається досить просторою статтею Б. Романенчука «Описова бібліографія» і вже сама назва статті не має нічого спільного з її змістом. Як це відомо кожному студентові бібліотечної школи, термін «описова бібліографія» (в англійській мові «descriptive bibliography») є окремою галуззю бібліографічної теорії, яка вивчає текстові варіянти стародруків та архівного матеріялу і ґенетично є до деякої міри зближена до методичних засобів для вивчення історичних першоджерел. Про що пише автор цієї статті? В статті знаходимо ряд аматорських «інструкцій» як робити бібліографічні записи книжок, а автор ще і обіцяє подати подібні інструкції

для бібліографічного опису періодики у наступному числі... І знову ж читач міг би сподіватись, що автор принайменше знайомий з досить просторою літературою цього предмету, чи хоч би з загальними принципами систематичної бібліографії, що як відомо, займається нормативними правилами опису окремих категорій друкованих матеріялів. Подаючи різні пропозиції, шан. автор навіть договорився до того, що мовляв «американська бібліографія подає на перше місце видання, а потім назву видавництва, а нам видається практичніше і логічніше наперед записати назву видавництва або видавця, а потім місце». Подібні «поради» подається також і для інших елементів у бібліографічних записах (див., наприклад, назва серії та її порядкове число!) і мабуть із скромности Романенчук додає, що все те «не є новим винаходом, а тільки спробою упорядкувати дуже різноманітну бібліографічну техніку». Читаючи таке у фаховому журналі бібліографії і книгознавства, читача може тільки розболітися голова, а автора статті можемо запевнити, що «бібліографічна техніка» дуже добре впорядкована, треба тільки дещо на ту тему прочитати. До речі, уживаючи термінології п. Романенчука, не все в порядку з тією нещасною «бібліографічною технікою» і на сторінках «Української книги». Це відноситься в першій мірі до другої статті цього ж автора «Бібліографія української художньої літератури й літературознавства за 25 років на еміґрації у вільному світі, 1945—1970», яка частинно друкувалась вже раніше на сторінках «Гомону України». З бібліографічного боку ці до деякої міри цінні матеріяли прямо неграмотні і автор згаданих вгорі «теоретичних інструкцій» навіть не знає, що у бібліографії подається спочатку прізвище автора, а на другому місці ім'я, у всіх випадках слід подавати місце видання, зокрема коли воно всім добре відоме (див. бібліографічний опис відомої антології «Координати»), як і також у найбільш елементарних бібліографічних довідниках звичайно є певна систематичність у подаванні сторінок для монографічних праць, а не як це робить автор, подаючи їх для мабуть відомих йому позицій та пропускаючи їх в інших... Стільки про «інструкції» бібліографічного опису та їх висліди на сторінках журналу.

В журналі крім трьох статтей поміщено ще «хроніку» з досить хаотичними, а нерідко й невірними інформаціями, переважно про приятелів чи знайомих автора. Є ще декілька рецензій, переважно на літературні твори. Нічого про численні нові бібліографії, чи навіть нову професійну літературу, про що, як відомо, досить систематично інформувала «Українська книга» у Львові. Сподіваємось, що з черговим числом зміст і рівень цього квартальника поліпшиться. Не зробивши цього, редакція цього журналу не повинна нав'язувати до традиції львівського видання, а бібліографічній комісії НТШ варто ці справи основно передумати. Компромітувати українську бібліографічну науку не має жодної потреби.

Богдан Винар

Lev E. Dobriansky, *U.S.A. and the Soviet Myth,* The Devin-Adair Co., Old Greenwich, Conn., 1971, $ 6.50.

Книжка проф. Добрянського є чисто публіцистичним твором. Вона написана зі штандпункту українського американця і голови УККА, якого погляди на американсько-російські відносини є досить вірним віддзеркаленням політичної плятформи тієї організації.

Основною ціллю книжки є переконати читача, що СССР і Росія це два різні поняття, що СССР це в дійсності продовження російської імперії,

а російська імперіялістична експансія є смертельною загрозою для Америки. Основною ціллю закордонної політики Америки супроти СССР повинен бути розвал імперії, і для цієї цілі треба перш за все підтримувати поневолені нації і робити все, що їхню боротьбу за свободу посилює, а імперію послаблює.

Книжка переважно написана цікаво і це треба завдячувати не тільки стилеві автора, але й чисельним цитатам, які нераз є доволі влучні.

Відчувається теж цілковитий брак почуття меншевартости і переборщеної обережности, що їх так часто зустрічається серед людей українського походження. Проф. Добрянський ставить справи так, як їх ставлять українські публіцисти в українських газетах, російські в російських, і американські в американських. За те, звичайно, будуть його критикувати, мовляв, українські справи можна ставити виразно тільки серед українців. Серед чужинців треба їх ставити в дуже невиразний, а зокрема, в проблематичний спосіб, інакше вас назвуть екстремістом і тоді наша праця принесе більше шкоди, ніж користи.

Книжка має теж декілька недотягнень. Арґументація є місцями хаотична. Тому, що в передмові автор нікому за допомогу у написанні книжки не дякує, треба припускати, що він з ніякої основної критики не скористав. А це шкода.

Є теж цілий ряд переборщень, які, звичайно, тільки послаблюють основний арґумент. Читач нераз набирає враження, що в Америці майже ніхто нічого про СССР не знає, а так воно не є. Автор не все завважує, що коли різні люди мають на проблему СССР різні погляди, то причиною того є неконечно брак знання про СССР. Чемберлен знав Німеччину і націонал-соціялістичний режим досить добре, а попри те повірив, що з Німеччиною можна договоритись.

Другою причиною того, що Америка замало підтримує національні рухи в СССР є, на думку автора, наївна віра, що Росія в дійсності такою загрозою для Америки не є. Хоч багато людей може і не усвідомлює загрози зі сторони російської імперії, та це напевно не відноситься до всіх тих, що мають вплив на закордонну політику Америки. Цілий ряд людей є цілком свідомі того всього, про що проф. Добрянський пише, та попимо того вони приходять до цілком інших заключень. Два найбільш основні аргументи в тому аспекті є: 1) СССР треба затримати для рівноваги сил у світі (приміром, для противаги Китаєві) і 2) зміну в СССР можуть досягнути тільки росіяни, а не поневолені нації, і тому надто виразна підтримка поневолених націй може тільки бути перешкодою в еволюції в тому напрямі. На жаль тих аргументів, що були в різних періодах часу, основою американської закордонної політики, автор достаточно під увагу не бере.

Врешті треба сказати, що полемічний стиль книжки є місцями занадто гострий. Нераз читач набирає враження, немов би автор трактував своїх противників не як людей з іншою думкою, а як школярів з першої кляси вселюдної школи.

Помимо тих недотягнень, автор ставляє цікаво і гостро проблему СССР і людина, що її прочитає, напевно буде змушена призадуматись над тими справами.

М. Мельник
Kent State University.

Бібліографічні нотатки

М. А. Литвиненко, *Джерела історії України XVIII ст.* Харків: В-во Харківського університету, 1970. 204 стор.

Праця М. Литвиненка — це перша спроба советських українських істориків створити джерелознавчу працю з історії України XVIII ст. Автор в першу чергу аналізує джерела соціяльно-економічного розвитку Лівоебрежної Слобідської України. В короткому вступі подано в хронологічному порядку історіографічний розвиток джерелознавства в Україні. В першому розділі знаходимо акти державного управління (законодатні акти, пам'ятники українського права, матеріяли Законодавчої Комісії 1767, документи центральних і місцевих установ). В другому розділі обговорюється ревізії та описи (генеральне слідство про маєтності, Румянцевський опис, описи намісництв, картографічні та інші матеріяли). Кінцевий розділ містить аналізу мемуарної і історичної літератури). Щоденник Якова Марковича, «Діяріюш» М. Ханенка, «Щоденник» Петра Апостола, праці Петра Симоновського, О. Рігельмана і інші. Якщо відкинути часте покликання автора на Леніна, Маркса і Енгельса, які не мають жадного відношення до джерелознавчого дослідження автора, а також його марксівська інтерпретація провідної верстви в Україні в XVIII ст. — тоді треба признати, що це є вдала *спроба* вивчення тогочасних джерел. Ми погоджуємося з автором, що «розробка джерелознавства історії України ведеться ще не достатньо», а також, що в історіографії «не знайшли висвітлення більшість джерел періоду феодалізму» (стор. 5). Праця видана на дешевому газетному папері і як звичайно це практикується в українських советських історичних виданнях, не має покажчика імен.

Л. В.

Дмитро Дорошенко, *Мої спогади про недавне-минуле (1914—1920).* Друге видання. Мюнхен: Українське видавництво, 1969. 542 стор.

Перевидання спогадів визначного історика Дмитра Дорошенка з подякою сприймуть українські історики і ширші кола громадськости. Перше видання цих спогадів було надруковане в видавництві «Червона Калина» в чотирьох окремих частинах в 1923 році. Нове видання під технічним оглядом видано надзвичайно охайно, а також долучено показник імен. Шкода, що коротка стаття С. Нагая про Дорошенка і його наукову творчість (стор. 523—525) н еподає просторішого обговорення історичних праць Д. Дорошенка, одного з передових українських істориків. «Спогади» Дорошенка є важливим джерелом при вивченні доби Української Революції.

Л. В.

А. Драґан, *Український Народний Союз в минулому і сучасному (1894—1964).* Нью-Йорк: В-во. УНС «Свобода», без дати, 159 стор.

Нарис редактора «Свободи» А. Драґана про розвиток Українського Народного Союзу є цінним для вивчення громадського життя української

спільноти в США. УНС є найсильнішою українською братською організацією в Америці, а тому має значний вплив на різні сектори українського громадського життя. Праця написана популярним стилем і містить численні рідкісні фотографії поодиноких діячів і гуртового життя української Америки. З бібліографічного боку поважним недотягненням є те, що не подано року видання цього цікавого нарису. Також немає покажчика прізвищ, а це доволі зменшує довідкову вагу цього видання. Треба зазначити, що ця сама праця появилася рівночасно в англійській мові. Треба вірити, що другі українські братські союзи в ЗСА також видадуть просторіші нариси про їхню діяльність.

Р. Д.

Alain Desroches, *The Ukrainian Problem and Symon Petlura.* Chicago: Ukrainian Research and Information Institute, 1970. 108 pp.

В десятьох розділах автор представив діяльність Симона Петлюри. Праця писана приступним стилем для ширшого круга читачів. Якщо взяти до уваги, що в англійській мові дуже мало знаходимо матеріялів про Головного Отамана — тоді видання Українського Публіцистично-Наукового Інституту сповнить своє завдання. В перших трьох розділах автор дає короткий вступ до української історії, в наступних насвітлює життя і головно політичну діяльність Симона Петлюри. В останніх трьох розділах обговорюється вбивство Петлюри і судовий процес Шварцбарда. Автор в деяких частинах своєї праці користувався історичною літературою і стенографічними записами з процесу Шварцбарта. Зокрема цікаві свідчення жида Е. Добковського, який подібно, як інші свідки твердили, що «ані Петлюра, ані Винниченко, ані інші визначні члени українського уряду не були причетні до погромів». Думаємо, що ця праця інформативного характеру, причиниться до розвіяння леґенди «антисимізму Петлюри». Треба подбати, щоб в наступному виданні був включений покажчик прізвищ. Видавці ніде не зазначили, що перше видання цього нарису появилося у французькій мові в 1962 році.

Р. Д.

Кость Густистий, «Про буржуазно-націоналістичні перекручення у дослідженнях етногенезу українського народу», *Народна Творчість та Етнографія,* ч. 1. 1971, стор. 41—51.

Кость Густистий, советський історик і етнограф, вирішив «розправитися» з «буржуазними» істориками в короткій статті, присвяченій етногенезі українського народу. В основному він в партійно-публіцистичний спосіб нападає на М. Грушевського і його схему, Я. Пастернака і М. Чубатого. Замість критичної аналізи досліджень вищезгаданих істориків, Густистий, як це дуже часто зустрічається в працях советських українських істориків, оперує фразами, дуже часто запозиченими з партійного комуністичного лексикону («дикунсько-націоналістичне твердження», «шлях зрадника бат.ківщини», тощо).

Якщо ідеться про наукову арґументацію — автор виказався доволі слабим полемістом. Арґументи про «угро-фінський» елемент в ранній історії москалів, автор уважає «расистськими». Мабуть забув, що історик-марсист М. Покровський твердив, що «в російських жилах пливе 80% фінської крови» (Історик-Марксист, т. 18—19, 1930, стор. 30). Даремно автор покли-

кується на Преснякова. Як відомо, Пресняков спершу визнав схему Грушевського і звертав увагу істориків, що навіть в працях російських істориків думки Грушевського знаходять підтвердження. Автор оспорює думки М. Чубатого про відмінність характерів і психіки українців і росіян, уважаючи їх за «антинаукові тези» (стор. 49). Він намагається доказати, що советські учені «цілком спростовують націоналістичну схему М. Грушевського», а також «фальшиві» дані в працях Пастернака, Чубатого та інших. На нашу думку, це «спростовання» можна лише знайти в їхніх політично-пропаґандистських працях, в яких немає об'єктивної і спокійної аналізи праць Грушевського та інших. Вже пора навчитися советським українським історикам, що лайка це не науковий арґумент. Доброю ілюстрацією «правди» Густистого є його твердження, що Чубатий «втік з гітлерівцями з України, а потім опинився в США» (стор. 47). Як відомо проф. Чубатий прибув до США в серпні 1939 року і під час другої світової війни не був в Україні.

Л. В.

В. О. Голобуцький, *Економічна історія Української РСР.* Дожовтневий період. Київ, В-во «Вища Школа», 1970. 299 стор.

Праця відомого українського історика — це високошкільний підручник, один з небагатьох, що появився на цю тему в Україні. Хронологічні рамки праці та розподіл матеріялу відзеркалює існуючі умови для української історіографії, а оскільки це тільки підручник — то автор виправдано таки досить скупий з відсилками до відповідної літератури цього предмету. Вправді, при кінці праці, наведено бібліографію «важливіших праць», тобто праць, які сьогодні советська цензура толерує. Всього 60 сторінок присвячує автор економічній історії до XV ст., в цьому на добу Київської Руси припадає трохи більше, ніж десять сторінок. Цікавіші розділи праці автора про економічний розвиток України після «возз'єднання з Росією», зокрема непогано опрацьовані розділи про першу половину XIX ст., та 60—90 рр. XIX ст. Досить розчаровують розділи V і VI (друга пол. XVII і поч. XVIII ст., тим більше, що автор добре знайомий з матеріялом. На жаль, в сучасних умовах, навіть про козацькі універсали писати не можна, зокрема якщо ця тема не завжди укладається у потрібні рямці всіх тих «користей», що їх принесла Росія Україні, ліквідуючи гетьманщину, а разом з тим і будь-яку автономію для господарського розвитку українських земель. Очевидно, справа підручників на Україні — питання незвичайно важливе. Думаємо одначе, що може було б краще, щоб такий підручник написав би хтось інший.

Б. В.

Edward Daniel Clarke, *Travels to Russia, Tartary and Turkey.* New York: Arno Press & The New York Times, 1970. 612 pp. (reprint edition) $ 20.75.

Перше видання подорожних записок Едварда Даніеля Клярка, англійського мандрівника, появилося в Лондоні в 1811 році. Для українського історика це видання надзвичайно цінне. Кларк подорожував по Росії, а також відвідав Свобожанщину, Кубань, Крим. Він залишив цінні записки і описи українців, докладно зобразив побут українських чорноморських козаків і подав деякі записки про тодішні звичаї українського на-

роду. Зокрема цінне порівняння Кларка українців з москалями. Кларк подав таку характеристику українського населення:

"We met freuquent caravans of the Malo-Russians, who differ altogether from the inhabitans of the rest of Russia. Their features are those of Polonese, or Cossacks. They are a much more noble race, and stouter and better looking people than the Russians, and superior to them in every thing that can exalt one set of men above another. They are cleaner, more industrious, more honest, more generous, more polite, more courageous, more hospitable, more truly pious, and, of course less superstitious" (p. 170).

Порівнюючи козаків з росіянами Кларк писав: "The Cossack is, for the most part, clean in his person, honourable, valiant, often well informed, and possesses, with his loftiness of soul, a very noble stature. The Russian is generally filthy, unprincipled, dastardly, always ignorant, and rarely dignified by any elevation of mind or body" (p. 284).

Багато описів присвячено українському побутові і звичаям. Якщо б европейські та американські історики були краще ознайомленні зі свідченнями подорожників в Україні і Росії в XVII і XVIII ст. відносно різниці між українцями і росіянами, тоді напевно мали б кращий і більш об'єктивний погляд на історію Східньої Европи, а зокрема не утотожнювали б цих двох окремих народів.

Нове видання книжки Кларка зроблено без жодних змін, а також без відповідного бібліографічного апарату. Шкода, що видавці не подбали про покажчик прізвищ, а також не додано короткої статті про Кларка, професора кембріджського університету.

Л. Винар.

Leszek Podhorecki, *Sicz Zaporoska.* Wydanie II. Warszawa: „Książka i Wiedza", 1970. 305 pp. 10 zł.

Подгорецкі, автор нарисів про Яна Собєського (1964), Стефана Чарнецького (1966), Гетьмана Стан. Конецьпольського (1969) та інших історичних праць, в популярному нарисі намагається висвітлити розвиток і діяльність українського козацтва від XVI до XVIII ст. Він подібно, як Збіґнеф Вуйцік («Дзіке поля в оґню»), репрезентує сучасний польський, комуністичний погляд на розвиток козаччини. Автор доволі упрощує інтерпретацію М. Грушевського, якому протиставляє погляди Голобуцького на розвиток козаччини (стор. 21—22). Беручи до уваги, що це є хронологічна розповідь про українських козаків, а не наукове дослідження, в праці зустрічаємо багато упрощень, помилкових інтерпретацій і чимало фактичних помилок. До помилкових тверджень треба віднести думки автора про побудову Запорізької Січі кн. Дм. Вишневецьким на Монастирському острові (1562), про гетьманство Підкови (стор. 39), дальше він леґалізує леґенду Ст. Баторого, як організатора запорозького козацтва (стор. 132—133), упрощує державнотворчу ролю Б. Хмельницького і І. Мазепи. Сучасна польська історіографія прийняла в основному тези щодо української козаччини, совєтської історіографії з малими відхилами. В основному узгляднюється і наголошується визиск козаків польськими шляхтичами і також виразніше подається ролю Росії в ліквідації Запорозької Січі і української козаччини. Польські історики також закидають Грушевському та іншим українським несовєтським історикам «ідеалізацію козаччини». Свої узагальнення, одначе, вони джерельно не доводять.

Р. Д-к.

Michael Hrushevsky, *A History of Ukraine.* Edited by O. J. Frederiksen. Preface by George Vernadsky. Hamden, Conn.: Archon Books, 1970. 629 pp.

Друге видання популярної Історії України М. Грушевського можна лише привітати. Перше англомовне видання появилося в 1941 році з друкарні Єлського Університету. Перший наклад вже давно розійшовся — тому видавництво «Анчор букс», за згодою першого видавця, перевидало цю корисну книжку. Треба зазначити, що її видано без жадних змін. Як відомо, перше видання англомовної історії Грушевського зустрілося з прихильними і неґативними відгуками американської наукової критики. В рецензіях Карповича, Скерпана, Кертіса підкреслювано непопулярність схеми Грушевського, а також застереження щодо його історичної термінології. Російські історики і їхні американські вихованці не могли погодитися, що Київська Русь являється інтеґральною частиною української історії. Цікаво, що в передмові до першого видання, проф. Юрій Вернадський дав позитивну оцінку історичній спадщині Грушевського і також уживав терміну «стара Русь-Україна» та відмічував, що вже в XII ст. позначується відрубність української мови (стор. IX). Інші історики, як В. Чемберлен, Д. Сімпсон справедливо підкреслювали об'єктивність Грушевського у вивченні Східньо-Европейської історії. В наступному виданні треба історію Грушевського відповідно доповнити під оглядом бібліографічним, а доданий останній розділ д-ром Л. Мишугою в основному переробити. Також можна історію України допровадити до наших часів. Це видання рекомендуємо університетським і публічним бібліотекам, а також всім хто цікавиться історією України. Перевидання праці Грушевського наочно свідчить, що його погляди здобувають чимраз більше прихильників серед наукових американських кругів.

Л. В-р.

Михайло Лозинський, *Галичина в рр. 1918—1920.* Нью-Йорк: В-во Червона Калина, 1970. 228 стор. (передрук).

Передрук праці д-ра Михайла Лозинського, визначного політичного діяча, правника і журналіста, слід лише привітати. Перше видання цієї праці появилося в 1922 році з рамені Українського Соціологічного Інституту. В другому виданні знаходимо коротку передмову ред. Івана Кедрина, який дає коротку оцінку цієї праці. На нашу думку, видавнича діяльність «Червоної Калини» заслуговує на підтримку ширших кіл українського громадянства. В майбутніх передруках слід було б додати коротке резюме праці англійською мовою, а також покажчик прізвищ і місцевостей.

Р. Д.

Wasyl Halich, *Ukrainians in the United States.* New York: Arno Press and The New York Times, 1970. 174 pp. $ 7.50 (Reprint).

Одинокою обширнішою англомовною студією присвяченою історії українців у США є недавно перевидана праця проф. Василя Галича. Перше видання появилося накладом «Чікаґського університетського видавництва» в 1937 р. Автор на основі джерел і багатої літератури, дає короткий огляд українського життя в Америці починаючи від XIX століття. Численні статистичні таблиці подають інформації про поселення українців у США.

У зв'язку з пожвавленням дослідів окремих етнічних груп в Америці, монографію Галича перевидано у відповідний час. Тут треба підкреслити, що дотепер не маємо повної історії Українців у США, допровадженої до наших часів.

Р. Д-к.

Dissertation on Progress in Slavic and East European Studies. Washington, D. C.: Slavic Bibliographic and Documentation Center, 1971. 38 pp.

Дотепер бібліографічна контроля дисертацій в підготові, присвячених славістиці і східньо-европейським проблемам, була занедбана. Тому першу спробу реєстрації цих дисертацій треба привітати. Директор Славістичного Бібліографічного і Документаційного Центру, Алекс Баер в короткій передмові подає дані про цю компіляцію. Список охоплює американські, канадські, західньо-німецькі університети, а також Віденський університет, на яких докторанти опрацьовують свої праці з різних ділянок. Всіх дисертацій в проґресі начислюємо біля 500. З українських дисертацій вичислено такі: Джон Бассараб, «Інтерпретація Переяславського Договору з 1654 р.» (США), Олександер Сидоренко «Київська Академія, 1686—1709» (США), Донна Ботт «Совєтська національна політика щодо України: 1953 дотепер» (США), «Совєтська українська ідентичність» (США), Іван Мигуль, Павло Маґосці «Проблеми підкарпатської Рутенії, 1819—38» (США), Роман Сольчаник, «Комуністична партія Західньої України в Польщі, 1919—1938» (США), Доллі Ферґусон, «Поетична проза Миколи Хвильового» (Канада), Богдан Медвідський, «Мова у новелях В. Стефаника» (Канада). В европейських дисертаціях не подано прізвище докторанта. З них вичислено: «Німеччина і українське питання від кінця першої Світової Війни до середини двадцятих років» (Нім.), «Національний підпільний рух в Західній Україні під час Другої Світової Війни», «Образ Росії і слов'ян в німецьких енциклопедіях 19 і початку 20 століття». Як бачимо значна частина докторантів працює над докторськими працями з українознавчою тематикою. У списку не узгляднено українознавчих дисертацій з Гарвардського університету, а також з мюнхенського Українського Вільного Університету. Треба сподіватися, що наступний випуск цього потрібного довідника «дисертацій в проґресі» охопить всі важливіші університети в США, Канаді, Европі і інших частинах світу.

І. Д-няк.

Chew, Allen F. *An Atlas of Russian History: Eleven Centuries of Changing Borders.* Rev. ed. New Haven, Conn., Yale University Press, 1970 (c. 1967). 114 p. spiralbound. $ 4.95 pa.

Essentially, this is a reprint of the 1967 edition containing three new maps depicting vegetation, climate and relief zones, as well as an appendix of name changes of selected cities and towns. According to the preface, "the maps in this atlas depict, generally in chronological order, the important changes in Russia's boundaries and possessions from the formation of the embryonic state of Kievan Rus (sic) in the ninth century to the most recent revisions resulting from the Second World War... Merely as a matter of convenience, the term 'Russia' has been applied here to all areas under the political control of the central government, whether it be Kievan Rus, Muscovy, the Tsarist Empire, or the Soviet Union." We probably should stop right here because it is

obvious that the author attempts to present a simplified version of an historical atlas, ignoring important historical terminology, e. g., the term for Kievan state is "Rus", not "Russia", and his brief comments to individual maps hardly differ from a badly prepared atlas for high school use. Nevertheless, for the curious, it might be interesting to find out what type of sources were used for this compilation. They are listed in the introduction — a total of ten, among them a well-known, four-volume work on Russian history by Vernadsky (actually, it is a five-volume work, the fifth volume, *The Tsardom of Moscow 1547–1682*, published in two parts, is not listed); *The Soviet Geographical Encyclopedia* (again listed as a four-volume work, instead of five), but not the much more comprehensive *Soviet Historical Encyclopedia* (1959–69, in progress, 12 volumes published); one of the more popular works of the Soviet historian Grekov, etc. But there is not a single Soviet historical atlas, not to mention Adams' *An Atlas of Russian and East European History* (Praeger, 1967),which was also prepared for "popular consumption," but has a more balanced treatment and fewer typographical errors. For all practical purposes, it is a worthless work, and certainly will be misleading, especially for a beginning student of Russian history. An advanced student should know better.

B. W.

Хроніка

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

(подав Любомир Винар)

Конференція УІТ в Денвері

25—27 березня 1971 року в Денвері відбувся річний з'їзд Американської Асоціяції для Поширення Слов'янських Студій (ААACC) в якій взяло участь понад 20 членів УІТ. На форумі річного з'їзду ААACC відбулася перша конференція УІТ присвячена станові українознавчих студій США і Канаді. Треба підкреслити, що це була взагалі перша конференція українського наукового товариства на форумі Американської Асоціяції. Члени УІТ також взяли участь в програмі Асоціяції. В четвер 25 березня відбулася конференція-панель Комітету для Студій Національностей у СССР і Східній Европі, якою проводив голова цього Комітету проф. Степан Горак. Одну з основних доповідей виголосив проф. Любомир Винар н. т. «Українсько-Російська конфронтація в історіографії», в якій ґрунтовно насвітлено російську і українську схеми історії Східньої Европи» і їхній вплив на европейську і американську історіографію.

В суботу 27 березня відбулася окрема сесія присвячена питанню клясифікації і каталогізації неросійських, східньо-европейських публікацій, на якій основну доповідь виголосив мґр. Василь Верига, а співдоповідачем був д-р Андрій Турчин. В доповідях наглядно виказано дискримінаційні практики Конґресової Бібліотеки відносно каталогізації українських, білоруських і інших публікацій.

Конференція УІТ відбулася в двох сесіях в четвер і суботу. Нею проводив проф. Богдан Винар, організатор цієї конференції. Доповідали професори: Богдан Боцюрків, Михайло Пап, Степан Горак, Любо-

мир Винар, Данило Струк, Дмитро Струк, Дмитро Штогрин, В. Тучак, Є. Петрівський і мґр. О. Сидоренко. Доповідачі докладно розглянули стан українознавчих студій на канадських і американських університетах, наукову діяльність УІТ, УВАН і НТШ, бібліотечні фонди україніки і питання дальшого розвитку українознавчих дослідів. Частину матеріялів Конференції друкуємо в цьому числі «Українського Історика».

На окрему згадку заслуговує дбайливо підготовлена виставка українознавчих видань, яку відвідали численні учасники з'їзду. Публікації УІТ, НТШ, УВАН, УВУ, УКУ, публікації, що появилися в американських, канадійських, европейських видавництвах і в совєтській Україні наглядно документували розвиток українознавства. За успішне переведення конференції, улаштування виставки належиться щира подяка проф. Б. Винареві і тим членам денверської клітини УІТ, що йому допомагали.

Доповіді на конференції записала на магнітофонну стрічку пані Марія Галун Блох і передала її на збереження в Архіві УІТ.

Члени УІТ — учасники Денверської Конференції

Лев Биковський, Богдан Боцюрків, Богдан Винар, Василь Верига, Любомир Винар, Марія Ґалун Блох, Ігор Ґавдяк, Ігор Каменецький, Стефан Горак, Михайло Пап, Ігор Шанковський, Ростислав Кузьмич, Кирило Левченко, Євген Петрівський, Дмитро Штогрин, Андрій Турчин, Олександер Сидоренко, М. Палій, Василь Тучак, Віктор Винич, Т. Кропивянський, Володимир Душник.

Нові члени

Цей список включає звичайних членів і членів-прихильників УІТ.

Проф. д-р Юрій Ґерич (Канада), проф. д-р Ігор Шанковський (ЗСА), проф. д-р Богдан Будурович (Канада), д-р І. Менцінський (Австралія), інж. З. Кохановський (ЗСА), п. Павло Казанівський (Канада), д-р Андрій Бойкович (ЗСА), д-р Василь Наконечний (ЗСА), інж. Олександер Ковальчук (ЗСА), мґр. Степан Воляник (ЗСА), о. монсеніор М. Харина (ЗСА), інж. Андрій Сольчаник (ЗСА), п. В. Дармохвал (ЗСА), п. Мирон Сурмач (ЗСА), проф. д-р Олександер Біланюк (ЗСА), проф. д-р Василь Тучак (ЗСА), проф. д-р Ярослав Розумний (Канада), проф. д-р Олег Ґерус (Канада), проф. д-р Іраїда Тарнавецька (Канада), п. Ігор Столяр (Канада), п. А. Прадищук (ЗСА), д-р Микола Гнатчук (ЗСА), д-р Олег Вусик (ЗСА), п. Кирило Левченко (ЗСА), ред. Іван Дурбак (ЗСА), п. Роман Копач (Канада), д-р В. Душник (ЗСА), мґр. Василь Надраґа (ЗСА), інж. Лідія Бурачинська (ЗСА), М. Мельничук (Канада), мґр. І. Стебельський (ЗСА). д-р Константин Кебало (ЗСА), мґр. В. Оменцінський (ЗСА), С. Сіркович (Австралія), інж. Ляр́о Зозуля (Австралія), Микола Шпитко (ЗСА) мґр. Юра Білянюк (Канада), Константин Ліщинський (ЗСА).

Нові клітини УІТ

У березні 1971 року постали дві клітини УІТ в Канаді. У Вінніпеґу створилася клітина УІТ за ініціятивою проф. д-ра О. Барана. Головою став проф. д-р Олег Ґерус, секретарем проф. О. Баран.

Друга клітина постала з ініціятиви мґр. В. Вериги в Торонті. Головою став мґр. Василь Верига, секретарем мґр. Роман Копач і скарбником мґр. Андрій Григорович.

Обидві клітини заплянували цілий ряд академічних доповідей, а також будуть старатися приєднати нових членів і членів-прихильників УІТ та поширювати видання Товариства. Ініціяторам складаємо щиру подяку, а членам бажаємо дальшого успіху в праці.

Доповідь д-ра О. Домбровського

З нагоди 5 річчя існування Українського Історичного Тв-а, д-р Олександер Домбровський виголосив в Літературно-мистецькому клюбі в Ню Йорку 26. II. 1971 р., доповідь н. т. «Українська історична наука в сучасній добі і наші завдання». Цілий вечір в ЛМКлюбі був присвячений УІТ. В його програму також входив мініятюрний концерт.

Співпраця з науковими установами

Наслідком ділових розмов і переписки проф. Л. Винара з екзекутивним секретарем Американського Історичного Т-ва і Екзекутивним Секретарем АААСС, нав'язано ділову співпрацю з цими поважними американськими науковими товариствами. Плянується відбути під час річного з'їзду АГА в Ню Йорку конференцію УІТ, присвячену теперішньому станові української історіографії поза межами України. Також відбудеться спільний обід АГА і УІТ, по якому член УІТ виголосить основну доповідь присвячену ситуації в Україні. Докладна програма участи УІТ в річному з'їзді АГА буде своєчасно подана нашим членам.

Також плянується відбути одну сесію на форумі АААСС присвячену проблемам термінології Східньоевропейської історії. Включення УІТ в життя американських і канадських наукових установ уважаємо надзвичайно корисним явищем. Організації конференцій, панелів і інших виступів УІТ на форумі АГА і АААСС позитивно впливає на працю всіх трьох товариств.

Видання праці проф. Ярослава Пастернака

До друку підготовляється видання останньої праці бл. п. проф. Я. Пастернака н. т. «Ранні слов'яни в історичних і археологічних дослідженнях». Редактором того видання є д-р Марко Антонович. Монографія буде мати б. 300 стор. друку, і являється надзвичайно важливим дослідженням етногенези слов'янських народів у світі археологічних розкопів і наукової літератури.

У зв'язку з покриттям коштів видання цієї праці створено «Видавничий Фонд Я. Пастернака». До тепер слідуючі особи надіслали свої хожертви: П. Бручковський 50 дол., Т. Ординець 30, Л. Винар 20. К. Ліщинський 10, Іван Тесля 10, М. Мілянич 10, І. Домбчевський 10, А. Турчин 5, пані Княжинська 10, В. Дармохвал 10, Оксана Вікул 10, Сергій Сімяник 20, п. Вацик 10 дол. (Замість квітів на могилу брата м-ра Захаря Вацика). Всім жертводавцям — щиро дякуємо. Цією дорогою звертаємося до наших установ, громадян, меценатів надсилати пожертви на «Видавничий Фонд» і уможливити швидку появу цієї праці. Кошти видання б. 3000. Кожний жертводавець, що зложить 10 дол. або більше — одержить один примірник книжки.

Видання УІТ

Вже появилася перша обширна історична студія про Михайла Грушевського і НТШ. Автором є Любомир Винар (Михайло Грушевський і Наукове Товариство *ім. Т. Шевченка 1892—1930»*. Ціна 3.50 ам. дол. — можна замовляти в Адміністрації УІТ.

Щойно вийшов новий том спогадів Лева Биковського «Книгарні, Бібліотеки, Академія» (Спомини з 1918—1921 рр.). Є це важливий причинок до культурного будівництва в Україні часів державного будівництва. Наклад праці Шан. Автор подарував на Видавничий фонд «Українського Історика».

Ми безпосередньо розіслали це видання нашим членам і просимо вплатити 4.00 ам. дол. і тим самим причинитися до розбудови фінансової бази нашого журналу. Шановному Авторові щиро дякуємо. При тім пригадуємо, що ми також розіслали першу книгу *Спогадів* Л. Биковського нашим членам і не всі за нього розчислилися. Це саме приходи-

ться сказати про працю Грушевського, автор якої призначив дохід на пресовий фонд УІ. Просимо наших членів розчислитися за ці видання. Якщо хтось не бажає їх задержувати — просимо їх повернути за нашою оплатою на адресу Адміністрації УІ.

Членські вкладки і передплати «Українського Історика»

Просимо всіх членів вирівняти членські вкладки за 1970 і 1971 рік. В разі невирівняння чл. вкладок, ми будемо приневолені здержати висилку *Бюлетеню УІТ* і *Українського Історика.*

Передплата УІ становить 10 дол. річно. Передплатники журналу можуть, на власне бажання, стати членами-прихильниками УІТ і тоді платитимуть 12 дол.

Ми уважаємо, що збільшення членів-прихильників нашого Товариства спричиниться до росту УІТ. Тому всіх передплатників запрошуємо стати членами УІТ.

В Адміністрації можна ще одержати річники «Українського Історика» за роки 1965—1970. Ціна одного річника 10 дол.

Меценати «Українського Історика»

Меценатом УІ може стати кожна установа, яка вплатить 100 дол. або більше на видавничий фонд журналу, і кожний добродій, який вплатить пожертву від 50 дол. вгору.

В 1971 році меценатами стали: Кредитівка УНО (Торонто) 100 дол., Вп. П. Іван Мазуренко (Канада) 100 дол., Вп. п. Анастазія Микитчук (Канада) 50 дол., Вп. п. Марія Галун Блох (ЗСА) 50 дол., д-р Микола Гнатчук 50 дол., Вп. п. Мирон Сурмач 50 дол. Всім меценатам найщиріше дякуємо. Виказ менших пожертв подаємо в *Бюлетені УІТ*, у «Вістях УІТ», що неперіодично появляються в наших часописах і в сторінці УІТ в «Америці». Кожна пожертва відповідно скріплює нашу матеріяльну базу — основу нашої видавничої діяльности.

МАТЕРІЯЛИ ДЕНВЕРСЬКОГО З'ЇЗДУ АААСС І КОНФЕРЕНЦІЇ УІТ (25—27, III. 1971)

(Продовження)

Для кращої інформації читачів «Українського Історика» подаємо короткі резюме з деяких доповідей виголошених на з'їзді Американської Асоціяції для Поширення Слов'янських Студій і конференції Українського Історичного Товариства.

Любомир Винар, Kent State University, Kent.
"*Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography. Michael Hrushevsky versus Traditional Scheme of Russian History*".

Дослідження української-російських взаємин безпосередньо в'яжеться з розвитком східньо-европейської історіографії, а зокрема російської і української історіографії в XIX і XX століттях. На початку доповідач зупинився над ролею історичної науки і історичних концепцій в тоталітарних і автократичних державах. Російська історіографія 19 і 20 століття грала важливу ролю в політичних плянах російської держави, а зокрема у відношенні Російської держави і уряду до українського народу. Ця доричної леґенди-міту, на основі якого утотожнювано три слов'янські народи — український, білоруський і російський з російською нацією. Історична схема Карамзина і його послідовників повністю ілюструє пов'язання історичних концепцій з державною ідеологією і політичними плянами

Російської держави. Послідовне заперечення російським урядом і істориками самобутности українського історичного процесу, української мови і взагалі національної ідентичности українського народу викликало гостру реакцію українських істриків на чолі з Михайлом Грушевським — «батьком новітньої української історіографії».

Доповідач докладно проаналізував схеми дореволюційної російської історіографії і схему М. Грушевського і його послідовників. Він зупинився над впливом концепції Грушевського на деяких російських, польських, німецьких і інших істориків, які у засаді погоджувалися з висновками Грушевського. На основі деяких історичних джерел і літератури виказано тенденційність і непослідовність російської офіційної схеми історії Східньої Европи відносно етноґенези українського, білоруського і російського народів. Це саме стосується періодизації Східньо-Европейської історії. Історичні джерела, археологічні знахідки, антропологічні і мовознавчі дослідження виразно вказують на *різну* етнічну, культурну, політичну, психологічну характеристику російського і українського народів.

Хоча советська схема історії Східньої Европи не входила в засяг доповіді, проте коротко згадано наставлення советських істориків до історичної схеми Грушевського. Відповідно насвітлено необізнаність американських істориків з українською історіографією, а зокрема з головними працями Михайла Грушевського. Підкреслено, що американські історики за малими вийнятками прийняли традиційну схему російської історії і є під впливом праць передреволюційних праць російських істориків, а зокрема під впливом російських істориків-еміґрантів, які вчили на американських університетах, видали цілу низку праць і виховали ціле покоління американських істориків. Їхній вплив позначується не лише в однобічній інтерпретації історичних процесів в Східній Европі, але також в помилковій історичній термінології, що нею користуються в своїх монографіях, присвячених Росії і Україні. Послідовне вживання таких термінів, як «Кіеван Рашія», «Вест Рашія» на визначення окремих періодів української історії, вповні ілюструють це явище. Доповідач вимагав основної переоцінки і критичного дослідження різних схем Східньо-Европейської історії, мовляв:

"The sound dictum, 'auditur et altera pars', must be followed in researching East European history, and historians should incorporate within their critical analysis all relevant studies by Russian, Ukrainian, Byelorussian and other historians. In this context, a critical reexamination of the traditional Russian historical scheme of the nineteenth century, Hrushevsky's ethnological conception and his works, and finally, the present Soviet historical scheme *is a necessity. It is not in the interest of impartial historical research to promote in the Western World only the traditional Russian historical scheme at the expense of discrimination and distortion of Ukrainian and Byelorussian histories*".

Богдан Боцюрків, Carleton University, Ottawa.
«*Суспільні науки в Канаді й українознавство*» (резюме).

Зацікавлення Україною і українцями в канадських суспільних науках датується від кінця 30-их і початку 40-их років. Початки того зацікавлення зв'язані зокрема з двома визначними канадськими науковцями (й приятелями українців) — проф. Джорджом Симпсоном (істориком Саскачеванського Університету в Саскатуні) та проф. Ватсоном Кіркконнелем (професором, а потім президентом Акадського Унів. у Вулфил, Н. С.). З українців — перші університетські професори (історики), що зосеред-

жуються на українській тематиці (історія українців Канади) — це (тепер емеритовані) проф. Володимир Кисілевський (Оттавський Унів.) та (від початку 50-их років) проф. Павло Юзик (Манітобський Унів., тепер Оттавський; він же й сенатор). Ні проф. Дмитрові Дорошенкові, який опинився у Вінніпеґу після війни, ні проф. Я. Пастернакові, що поселився в Торонті, не довелося знайти університетського варстату праці в Канаді. Скромний, але помітний розвиток українознавства по канадських університетах наступає аж від 50-их рр., особливо у зв'язку з напливом нової еміґрації.

Відносно найкраще заступлені в тому відношенні історія й політичні науки, найслабше — географія.

Політичні науки: З-поміж яких 10 викладачів політичних наук в канадських університетах найменше 5 працювали чи працюють над українською тематикою в рямцях педагогічної і дослідчої праці в ділянці совєтознавства чи порівняльних студій комунізму, зокрема на теми національної політики в Україні, українського націоналізму й націонал-комунізму, державного устрою УРСР, взаємин між церквою й державою в Україні, тощо. Це проф. Ю. Борис (Калґарський Ун.), проф. П. Потічний (Унів. МекМастер), проф. Т. Б. Цюцюра (Унів Ст. Мері), проф. Т. Кісь (Оттавський Ун.), та проф. Богдан Боцюрків (Карлтонський Унів.). Деяке зацікавлення українською проблематикою виявляють окремі науковці не-українці (напр., проф. Годнет з. Унів. Йорк).

Історія: Українськими проблемами займається низка істориків. Зокрема переважно репрезентована історія українців Канади — проф. Павло Юзик (моше: П. Юзик) (Оттавський Ун.), д-р В. Кисілевський (Оттава), проф. Богдан Казимира (Саскачеванський Унів, в Реджайні), д-р М. Марунчак (Вінніпеґ). Українськими проблемами займається також проф. Б. Будорович (Торонтський Унів.). З молодших істориків треба згадати д-ра Барана й д-ра Ґеруса (Манітоба) та проф. Р. Сербина (Унів. Квебеку). В свій час в Канаді перебував д-р О. Підгайний, який досліджував період українських визвольних змагань.

Слабше заступлені інші суспільні науки. В ділянці *економіки,* над українською тематикою працює проф. П. Воробій в Саскачеванському Унів. в Реджайні.

В *демографії* — проф. А. Романюк (Монтреальський Унів.) та географ — проф. Іван Тесля. Під керівництвом проф. П. Юзика та за доволі поважною фінансовою допомогою від Канадської Ради в Оттаві зараз працює група науковців (д-р Тесля, д-р Кисілевський, д-р Даркович та інш.), над широко закроєною статистичною аналізою українського населення Канади на базі матеріялів Канадського Статистичного Бюра, зокрема переписів населення. В *соціології* — проблемами українців Канади займається проф. В. Ісаїв (Торонтонський Унів.). Тими ж проблемами зацікавлені кілька соціологів не-українців, зокрема пані Е. Ванґенгайм (Торонтонський Ут.), проф. Кальбах (Альбертський Унів.) та ін. Дуже поважну ролю відіграли і відограють українці в Канадській Асоціяції Славістів (низка президентів і членів управи КАС були українці; довголітним редактором річника КАС був проф. Ю. Луцький з Торонт. У-ту. Українцями створений в 1965 р. Між-Університетський Комітет для Студій над Слов'янами в Канаді, який видає збірники *Слов'яни в Канаді.* Низку між-дисциплінарних слов'яно- чи совєто-знавчих комітетів та осередків у Канаді очолювали чи очолюють українці. Українська тематика добре заступлена на наукових конференціях в Канаді. Цього року плянується спеціяльне число *Кенедіен Славонік Пейперс* (Квартальника КАС) присвятити Україні.

Данило Струк, University of Toronto, Toronto.
«Студії Української мови і літератури в канадських університетах».

Аналізуючи стан студій української мови і літератури в Канаді, доповідач подав такі дані: а) в Албертійському університеті викладають професори — Яр Славутич, О. Зуєвський, Карлтон. Курси української мови і літератури на рівні Б. А.; в Манітобському у-ті викладають професори Я. Рудницький, І. Розумний (рівень М. А.); в Саскачеванському університеті — професори Андрусишин, Буйняк (рівень М. А.); Оттавський університет — професори К. Біда, Пласкач, Климаш (рівень докторський); Карлтонському у-ті: проф. Медвідський (тільки мова); Гемілтонський у-т (МкМастер) — проф. Смирнів (тільки мова); Торонтонський університет: професори Луцький, Будурович, Струк (до рівня докторського).

Підкреслюючи перспективи розвитку українознавчих студій (мови і літератури) доповідач підкреслив, що покищо ці студії зацікавлюють в більшості студентів українського походження. В Західніх провінціях українська мова є предметом навчання в народних і середніх школах — тому на університетах все є потреба готовити учителів. Крім того Канада хоче затримати свій багатокультурний характер і тому з уряду йдуть і йтимуть деякий час фінанси на втримання таких культурних чинників, як мова даних меншин, в тому і української. На думку доповідач, з часом в Канаді постане один науковий центр української мови й літератури в Торонтському університеті.

Степан Горак, Eastern Illinois University, Charleston.
«Студії українознавства в американських університетах».

Підсумки українознавчих студій в американських університетах вказують на їхнє поширення в програмах навчання. Вже тепер на 15 американських університетах вже викладають, або вкоротці впровадять виклади української мови, літератури, а в деяких випадках історію. (Вейн Стейт, Пенсильвенський ут, Чікаґівський у-т, коледж в Бафало, Ст. Петерс у-т, в Джерзі Сіті, Ратґерс у-т, Іллінойський у-т, в Урбані Міннесотський університет, Гарвардський у-т). Про українознавчі дисципліни на Гарвардському унів. мав говорити проф. О. Пріцак, який одначе не прибув на з'їзд АААСС і тому справи Гарвардського університету обговорено лише на основі офіційних каталогів і інших видань Гарвардського у-ту. В 1960-их роках виголошено на американських наукових з'їздах 18 доповідей на українську тему.

Українські науковці містили свої праці в таких виданнях, як «Слявік Ревю», «Амерікан Гісторікал Ревю», «Іст Юропіян Квортелі», «Проблемс оф Коммунізм», «Канедіян Слявонік Пейперс» і інших. В американських університетах по другій світовій війні опрацьовано 42 докторські праці з українознавчою тематикою — з того числа 8 появилося друком. Нав'язано цілий ряд зв'язків з американськими установами і професорами, які тепер значно краще розуміють вагу українознавчих студій і стають нашими приятелями. Деякі українські вчені очолюють окремі східньо-европейські і совєтознавчі інститути і це також має значний вплив на поширення українознавчих студій в Америці. Є добрі вигляди на дальший розвиток українознавства в американських наукових установах.

Доповідь проф. Ст. Горака доповнив в дечому проф. Михайло Пап з Джан Керол У-ту, наголошуючи вагу дослідних інститутів при американ-

ських університетах, а також коротко насвітлив питання етнічних дослідів в ЗСА. При тому згадав, що Українська Асоціяція Університетських Професорів начислює понад 130 членів. Українські вчені займають відповідіальні становища в американських університетах і є якнайкращі вигляди, при розумному плянуванні, на дальший розвиток українознавчих дисциплін.

Константин Біда (в співпраці з Р. Карпяком), University of Ottawa.
"Survey of Courses and Curricula in Slavic Studies and Soviet-East Europetn Studies Offered in Canadian Universities".

Професор Констатин Біда був перешкоджений і не приїхав на з'їзд АААСС, але прислав до використання обширний огляд славістичних курсів в канадійських університетах. Для інформації подаємо статистичне зіставлення українознавчих викладів в поодиноких канадських університетах.

Назва університету	*мова*	*література*
University of Manitoba	4	10
Universitety of Warterloo	2	4
Carleton University	2	
University of Alberta	7	9
University of Toronto	2	4
University of Ottawa	8	16 + 6 (history, civilization)

В статистичному зіставленні ми обмежилися виключно до курсів мови і української літератури. Дисципліни суспільних наук (історія, географія, політичні науки і інші) подані під ширшими наголовками, які включають советознавчі і слов'янознавчі дисципліни. Ми віримо, що дослідження проф. К. Біди буде, з відповідними доповненнями, видрукуване в цілості.

Олександер Сидоренко, University of Illinois, Urbana.

Будучи докторантом в одному з більших університетів, доповідач поділився своїми цікавими спостереженнями щодо дальшого розвитку українознавчих дисциплін на американських університетах. Він підкреслив потребу впровадження курсів української історії, як частину навчальної програми у т. зв. «східньо-европейських центрах». Треба подбати, щоб появилися нові, загальні підручники історії України в англійській мові. Існуючі нариси Грушевського і Дорошенка є вже перестарілі. Найкраще, на думку доповідача, було б підготовити підручник на зразок «Кембрідж гісторі оф Поленд», за зміст якого відповідав цілий ряд істориків. Треба кращих зв'язків між українськими професорами і студентами. Доповідач пропонує видати спеціяльний довідник-адресар, в якому були б подані потрібні інформації.

Резюме з інших виступів дискутантів на «панелі» УІТ ми не одержали у відповідному реченці і тому не містимо їх в цьому числі журналу.

УІТ В АВСТРАЛІЇ

В березні 1970 р. в Канберрі, столиці Австралії, заходами ініціятивної групи в складі д-ра Л. Зозулі, інж. О. Теодоровича та інж. П. Ґріна створено Представництво Українського Історичного Товариства. Управа Представництва складається з П. Ґріна, — голови, О. Теодоровича — секретаря скарбника і Л. Зозулі — англомовного секретаря.

Після оснування Представництва нав'язано контакт з українською австралійською пресою. В часописі «Вільній Думці» появилися дві статті присвячені УІТ — П. Ґріна «Українському Історичному Товаристві п'ять років» і В. Планка «На вагу золота». Було також поміщено декілька оголошень про створення і завдання Представництва.

Не зважаючи на деякі початкові труднощі організаційного характеру за короткий час нам вдалося дещо зробити і віримо, що того року краще розгорнемо діяльність.

Позитивно розв'язано справу з приміщенням для Товариства. Для цього я започаткував побільшення своєї хати, приділяючи 120 кв. футів для Представництва УІТ. В ньому переховуватиметься Архів УІТ, який є в організаційній станиці і матеріяли пов'язані з діяльністю української громади в Австралії. Одним із завдань Представництва є збирання матеріялів для опрацювання джерельної історії українців в Австралії. Треба підкреслити, що інж. Л. Зозуля з Аделайди вже переслав для Архіву багато цінних матеріялів.

На цей час в Австралії є такі члени УІТ: Владика Кир Іван Прашко, інж. П. Ґрін, інж. О. Теодорович, д-р Л. Зозуля, інж. Л. Зозуля, інж. О. Кавуненко, д-р Осип Менцінський, інж. В. Турчик, д-р С. Сенета, В. Ґрін, Б. Ґрін, Р. Ґоф, А. Оніщко, С. Сіркович. Акція за приєднання членів прихильників ще продовжується.

*

ПЛЯНИ ПРАЦІ

В цьому році Представництво плянує провести різні збірки на видавничий фонд УІТ, відбути в різних місцях виставки історичних видань та пожвавити кольпортаж УІ та інших видань Товариства. Представництво УІТ нав'язало зв'язки з Австралійським Національним Університетом, де УІ буде постійно в бібліотеці Менціса. Під час Конґресу Сходознавства голова Представництва взяв участь в сесії на якій доповідав проф. д-р о. Яр. Рудницький.

На закінчення слід згадати, що до нав'язання контактів з Австралійським Національним Університетом багато прислужився д-р Л. Зозуля (науковець, дослідник в АНУ) і д-р Е. Сенета (старший лектор АНУ). Віримо, що в короткому часі УІТ в Австралії пожвавить свою діяльність.

Пилип Ґрін
Австралія.

НАУКОВИЙ КОНКУРС УІТ

Українське Історичне Товариство проголошує конкурс з царини історії або допоміжних історичних наук. Фундатором конкурсу є пані Анна Рижевська з Маямі, Фла., вдова по дипл. інж. Василеві Рижевському, б. сотн. УГА і Армії УНР, яка пожертвувала на цю ціль 1,000.00 американських долярів щоби вшанувати пам'ять своєї сестри й заслуженої львівської діячки бл. п. Марії з Ляховичів Біляк, вдови по українському послові й адвокатові д-рові Степанові Білякові, яка померла в Маямі 28 листопада 1970 року.

Темою конкурсової наукової праці (монографії) може бути якийсь період української історії або якась спеціяльна проблема, пов'язана з історією міста Львова або Львівщини. До уваги береться політичну, релігійну, культурну, суспільно-економічну чи воєнну історію, а теж дослідження українських діячів, установ та іншу історичну тематику.

Наукове жюрі в складі проф. д-р Олександер Оглоблин, проф. д-р Любомир Винар і проф. д-р Ігор Каменецький, провівши оцінку надісланих праць, признає три нагороди: першу в висоті 500 дол., другу в висоті 300 дол. і третю в висоті 200 долярів.

Рукопис повинен мати не менше 100 сторінок машинопису. Працю слід надсилати в трьох примірниках. Реченець Конкурсу: 1 листопада 1971 р. Рукопис надсилати на адресу Секретаріяту Українського Історичного Т-ва: *Ukrainian Historical Association, P.O. Box 312. Kent, Ohio 44240, U.S.A.*

Всі українські часописи й журнали просимо ласкаво передрукувати це повідомлення.

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Любомир Винар

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА 1892—1930

В цій монографії автор досліджує наукову діяльність Мих. Грушевського в Галичині в роках 1892—1914, а також його зв'язки з Н Т Ш по 1920 році. — Це перша обширніша студія про Михайла Грушевського і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, базована на численних джерелах і літературі. Необхідна праця для дослідників українського наукового життя і діяльности М. Грушевського.

Ціна — 3.50 ам. дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту. Замовлення і гроші слати на адресу Адміністрації «Українського Історика».

*

В Адміністрації «Українського Історика» можна набути попередні річники нашого журналу:

«Український Історик», числа 1—4 (рік II, 1965)	— 10 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік III, 1966)	— 10 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік IV, 1967)	— 10 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік V, 1968)	— 10 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік VI, 1969)	— 10 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік VII, 1970)	— 10 $

Перший річник «Українського Історика» можна набути за ціну $ 12.00 (перше число у формі зіраксової відбитки). І-ий річник майже вичерпаний.